

О. Д. Наровлянський

ПРАВО. ЗНАВСТВО

практичний курс

9

УДК 373.5:340+340(075.3)

ББК 67.0я721

НЗ0

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ МОН України № 56 від 02.02.2009 р.)*

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Незалежні експерти:

І. Б. Усенко — завідувач відділу історико-правових досліджень Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, кандидат юридичних наук, професор, заслужений юрист України; *Т. О. Чубукова* — старший науковий співробітник Інституту педагогіки АПН України; *Л. Б. Доронюк* — учитель Рогатинської СЗОШ І–ІІІ ст. № 1 Івано-Франківської області; *О. Д. Шайтан* — учитель, завідувач кафедри історії та правознавства Херсонського академічного ліцею при Херсонському державному університеті; *О. М. Ганута* — методист методичного кабінету відділу освіти Уманської міської ради.

Відповідальні за підготовку підручника до видання:

Р. І. Євтушенко — головний спеціаліст МОН України; *О. В. Галегова* — методист вищої категорії Інституту інноваційних технологій і змісту освіти.

За науковою редакцією доктора юридичних наук,
професора *І. А. Безжубого*

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

«Мозковий штурм»

Нормативно-правові
акти України

Дискусія

Міжнародно-правові
акти, пам'ятки

Наровлянський О. Д.

НЗ0

Правознавство (практичний курс): Підручн. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. — К.: Грамота, 2009. — 216 с.: іл.

ISBN 978-966-349-199-X

Підручник ознайомить дев'ятикласників із сучасним станом українського законодавства, з правами, які має кожна людина, з тим, як їх захистити.

У підручнику подані нормативні акти станом на 10 квітня 2009 р.

ББК 67.0я721

ISBN 978-966-349-199-X

© Наровлянський О. Д., 2009
© Видавництво «Грамота», 2009

ЗМІСТ

Вступ	5
-------------	---

1 розділ

Правила і закони в суспільстві та твоєму житті

§ 1. Правила в нашому житті	8
§ 2. Право	13
§ 3. Закон	20
§ 4. Правомірна поведінка та правопорушення	28
§ 5. Юридична відповідальність	34
§ 6. Конституція України	40
<i>Підсумкові запитання та завдання до 1 розділу</i>	46

2 розділ

Ти — людина, значить, маєш права

§ 7. Права і свободи людини	48
§ 8. Громадянство України	56
§ 9. Права, свободи та обов'язки в Конституції України	64
§ 10. Право на освіту	73
§ 11. Демократія	79
<i>Підсумкові запитання та завдання до 2 розділу</i>	88

3 розділ

Ти — і цивільно-правові відносини

§ 12. Власність у нашому житті	90
§ 13. Цивільно-правові договори	98
§ 14. Захист цивільних прав громадян	104
§ 15. Спадщина	109
§ 16. Ти — споживач	114
<i>Підсумкові запитання та завдання до 3 розділу</i>	120

4 розділ

Закони в житті твоєї сім'ї

§ 17. Шлюб і сім'я	122
§ 18. Права та обов'язки батьків і дітей	130
§ 19. Як дитина може захистити свої права	135
<i>Підсумкові запитання та завдання до 4 розділу</i>	142

5 розділ

Твої права в трудових відносинах

§ 20. Праця в нашому житті	144
§ 21. Як стати працівником	151
§ 22. Праця неповнолітніх	158
<i>Підсумкові запитання та завдання до 5 розділу</i>	163

6 розділ

Твої орієнтири в адміністративному та кримінальному праві

§ 23. Адміністративні правопорушення	165
§ 24. Що таке злочин	172
§ 25. Кримінальна відповідальність і кримінальне покарання	181
§ 26. Правоохоронні органи	187
§ 27. Якщо порушено кримінальну справу	195
<i>Підсумкові запитання та завдання до 6 розділу</i>	201

7 розділ

Твоя подорож у світ юридичних професій

§ 28. Світ юридичних професій	203
Термінологічний словник	208
Предметний покажчик	211
Покажчик нормативних актів	215

ВСТУП

Ознайомившись із підручником «Правознавство (практичний курс)», працюючи на уроках, ви навчитеся правильно діяти в різноманітних життєвих ситуаціях, знаходити вихід у складних обставинах, у яких не обійтися без допомоги закону, держави, її органів.

Пригадайте, чи доводилося вам і вашим батькам, знайомим і друзям потрапляти в ситуації, коли необхідно було знати закони нашої держави, коли потрібна була допомога правоохоронців чи інших державних органів.

Чи потрібно, на вашу думку, знати закони в ситуаціях, зафіксованих на фотографіях?

Напевно, у кожного з нас виникали ті чи інші запитання, пов'язані із законом. Як захистити себе від насильства чи образи? Чи можна залишити навчання та піти працювати? Як себе поводити, якщо затримала міліція? Як влаштуватися на роботу? Яка тривалість робочого часу? Чи можете ви вже зараз стати власником цінного майна? Як діяти, якщо придбана річ виявилася неякісною? У реальних життєвих ситуаціях вам, можливо, уже доводилося ставити собі подібні запитання, шукати вихід із таких ситуацій. На всі ці та чимало інших запитань ви одержите відповідь під час вивчення предмета «Правознавство».

Головна мета цього курсу — не спонукати вас вивчити певні поняття, завчити норми правових актів, а навчити діяти в різних життєвих ситуаціях, приймати правомірні рішення та реалізовувати їх.

Для того щоб виконати нелегкі завдання навчального курсу, необхідно навчитися працювати на уроках, використовувати підручник. Він має допомогти вам оволодіти знаннями та вміннями.

У чому ж особливість цього навчального курсу? Насамперед на уроках правознавства ви будете використовувати різноманітні цікаві форми роботи: не лише слухатимете вчителя, а й висловлюватимете свою думку, обговорюватимете непрості проблеми. Майже на кожному уроці ви будете аналізувати різноманітні життєві ситуації, намагатися знайти рішення за допомогою «мозкового штурму», дискусії та інших форм роботи.

Щоб якісно засвоїти новий матеріал на уроці, необхідно навчитися ефективно працювати. Отже, запам'ятайте правила використання деяких форм роботи.

«Мозковий штурм»

Застосовується для пошуку нових ідей унаслідок творчої співпраці групи учнів.

За допомогою цієї форми роботи ви шукатимете правильне рішення в запропонованих ситуаціях, виявлятимете своє бачення певних проблем.

1. Ви можете пропонувати будь-які, навіть абсурдні, на перший погляд, ідеї.
2. Під час «штурму» усі ідеї лише фіксуються (на дошці, фліп-чарті тощо), але їх не можна критикувати, аналізувати.
3. Після завершення «штурму» всі запропоновані думки та ідеї розглядають, аналізують, коментують.
4. На основі аналізу, можливого коригування, систематизації пропозицій намагайтеся визначити оптимальне рішення.

Дискусія

Широке публічне обговорення якого-небудь спірного питання.

1. Поважайте своїх опонентів (тих, хто висловлює думку, відмінну від вашої).
2. Уважно вислуховуйте інших, не перебивайте.
3. Намагайтеся знайти в аргументах опонента слабкі місця, а знайшовши, використовуйте їх при доведенні власної думки.
4. Продумуйте свій виступ, чітко визначайте аргументи, докази своєї правоти.
5. Будьте готові погодитися з аргументами чи переконаннями опонентів, якщо вони переконливі.

Робота в парах або малих групах

1. Швидко, чітко й організовано виконуйте вказівки вчителя щодо поділу на групи або пари.

2. При роботі в малих групах розподіліть обов'язки: хто керуватиме роботою групи, хто визначатиме час, за який потрібно виконати завдання. Бажано доручити одному з членів групи записувати думки учасників.
3. Обмірковуючи поставлені запитання, визначте, хто представлятиме вашу групу.
4. Обговорюючи проблему в малій групі чи в парах, не забувайте про своїх однокласників, не заважайте їм занадто голосним обговоренням.
5. Не продовжуйте обговорення після завершення визначеного викладачем часу, уважно слухайте представників інших груп.

Про те, як брати участь в інших формах роботи на уроках, ви дізнаєтеся пізніше.

На уроках правознавства висловлюйте власну думку, незалежно від того, чи збігається вона з точкою зору інших і з тим, що подано в підручнику. Адже власна думка — найважливіше вміння, яке ви маєте виробити на уроках, що є обов'язковим і для пересічного громадянина, і для професіонала-юриста.

Вашим помічником у вивченні правознавства має стати цей підручник. Щоб ваше навчання було ефективнішим, прагніть не механічно читати текст параграфа, а й сприймати його усвідомлено. У підручнику подані запитання та завдання, більшість з яких ґрунтуються на знаннях, уже відомих вам із курсів літератури, історії, а згодом — права. Іноді для відповіді вам треба буде проаналізувати власний життєвий досвід. Якщо запитання вміщено перед текстом параграфа, бажано ще до початку його вивчення знайти потрібну відповідь — це допоможе краще опанувати матеріал.

Орієнтуватися в підручнику вам допоможуть умовні позначки.

Найважливіші поняття, терміни, цифри, правові норми будуть позначені в підручнику **напівжирним шрифтом**.

Курсивом позначатиметься пояснювальний текст.

Витяги з документів, нормативних актів позначено вертикальною лінією синього кольору.

У рубриці «Перевірте себе» найскладніші запитання будуть позначені зірочкою (*).

Матеріал, який не призначений для запам'ятовування, цікаві факти, пов'язані з правом, подані на блакитному фоні.

Пам'ятки та зразки документів подано на жовтому фоні.

Так буде виділено висновки й підсумки вивченого на уроці матеріалу.

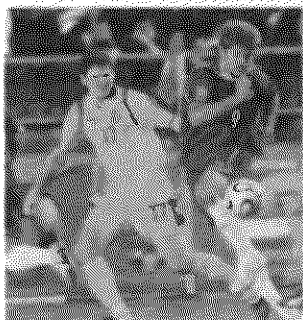
1 РОЗДІЛ

Правила і закони в суспільстві та твоєму житті

§ 1. Правила в нашому житті

Пригадайте, як жили первісні люди. Чи могла первісна людина існувати самотійно? Як називалися перші колективи первісних людей?

З перших днів існування на Землі люди навчилися перемагати природні негаразди, будувати перші оселі, здобувати їжу. Минали роки й століття, змінювалися історичні епохи. Печеру, вогнище та палицю замінили електрика, комп'ютери й хмарочоси. На місці невеликих людських колективів — людського стада, племені — утворилися великі держави. Однак і в малому, і у великому колективах завжди існувала та й нині існує проблема співіснування людей, залагоджування стосунків між ними.

Обговоріть, що, на вашу думку, об'єднує ситуації на цих фотографіях. Що допомагає тим, хто зображений на фотографіях, успішно досягати своєї мети, уникати серйозних конфліктів?

Коли гравці виходять на поле, вони добре знають, як мають діяти, знають, що робити заборонено, а що можна використати в грі. Саме завдяки цьому всі, хто грає на полі, добре розуміють один одного. За порушення встановлених правил передбачені певні покарання спортсменів — «жовта» чи «червона» картки у футболі, видалення з поля в хокеї, штрафні удари в баскетболі тощо.

Назвіть відомі вам правила ігор (футболу, баскетболу, шашок, шахів тощо).

Так само добре розуміють один одного водії на вулицях наших міст і сіл. Вони розмовляють між собою мовою світлових сигналів, «читають» дорогу за допомогою знаків і дорожньої розмітки, знають, хто має проїхати перехрестя першим, а хто зачекати. І все завдяки маленькій книжці — Правилам дорожнього руху, яку повинен знати кожен: і водій, і пішохід.

Пригадайте, які правила руху для пішоходів, пасажирів і велосипедистів вам відомі.

Уже в первісному суспільстві виникали певні правила поведінки. Коли плем'я збиралося на полювання, воно влаштовувало навколо зображення звіра традиційний ритуал. Це було правило, без якого на лови не йшли. Уважалося, що без дотримання цього полювання буде невдалим. Згодом виникли держави, у яких формувалися закони — правила життя суспільства.

Пригадайте відомі вам закони й правові акти різних держав, які ви вивчали на уроках історії.

Правила супроводжують нас на кожному кроці життя. Зайшовши в автобус чи трамвай, вагон потягу чи метро, ви бачите правила користування цими видами транспорту. У школі учні зобов'язані дотримуватися правил поведінки. Щоб запобігти пожежі, маємо дотримуватися правил протипожежної безпеки, а щоб уникнути проблем під час купання — правил поведінки на воді. У кожному магазині ми можемо ознайомитися з правилами обслуговування покупців.

Так само, улаштувавшись у майбутньому на роботу, ви діяти будете відповідно до правил внутрішнього трудового розпорядку, якими визначається час початку та закінчення роботи, перерва, трудові обов'язки тощо.

Без спортивних і правил неможливий жоден вид спорту, жодне спортивне змагання. Навіть ігри, якими ви бавилися в дитячому садку, оздоровчому таборі чи молодших класах школи, завжди мають певні правила.

Правилами користуються прибічники релігії, певними правилами керуються й звичайні люди, коли визначають свою поведінку, — вітають один одного з днем народження чи Новим роком, роблять подарунки тощо.

Визначте, що таке «правила».

Правила — це норми суспільного життя, які визначають дії людей, організацій, колективів у певних життєвих ситуаціях.

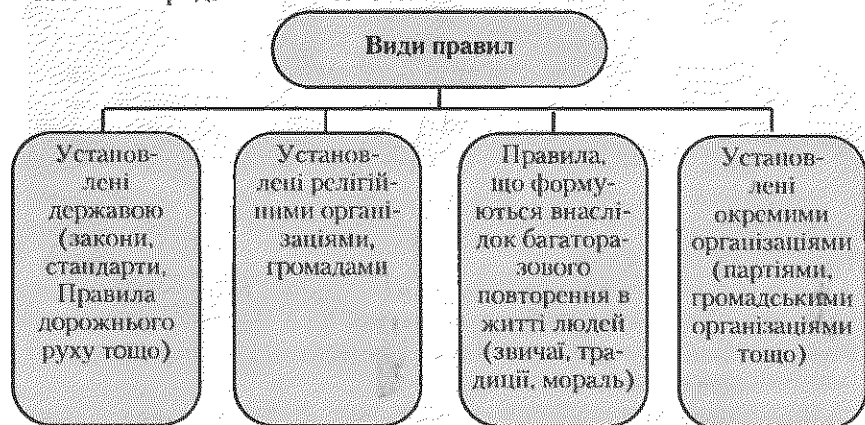
Правознавці називають правила **соціальними нормами**, адже суспільство латинською мовою означає «соціум».

Правила бувають дуже різні. Спробуємо їх класифікувати за певними ознаками. Насамперед правила можна поділити відповідно до того, хто їх запровадив, затвердив.

Є правила, які затверджує та запроваджує держава або різні її органи — Верховна Рада, Уряд, міністерства, інші державні органи. Такими є закони, з якими ми будемо ознайомлюватися при вивченні правознавства. Держава встановлює Правила дорожнього руху, навіть правила офіційних спортивних змагань затверджує спеціальний орган влади — Міністерство в справах сім'ї, молоді та спорту спільно з відповідною спортивною федерацією.

Деякі правила створені різними церквами. На уроках всесвітньої історії та зарубіжної літератури ви дізналися про священні книги християн — Біблію та Євангеліє, мусульман — Коран, іудеїв — Тору тощо. У них містяться правила відправлення релігійних обрядів, повсякденної поведінки віруючих.

Існують правила, які формуються в житті людей самостійно. Вони не є результатом свідомої діяльності тієї чи іншої особи, а виробляються внаслідок багаторазового повторення. Саме так виникли традиції та звичаї, значною мірою таким є і шлях утвердження норм моралі, які становлять певні моральні правила. **Моральними** називають правила, які визначають розуміння добра й зла, співвідношення порядності та безчестя.

Порівняйте правила, які сформовані різними шляхами. Які з них мають найбільшу силу? Як може бути покараний порушник різних правил?

Правила розрізняють і за їхнім змістом. Вимоги до технічного стану автомобіля, вимоги до новобудов, вимоги щодо кількості та технічних характеристик протипожежного обладнання визначаються *технічними* правилами. Уже йшлося про спортивні правила тощо.

Ми вже знаємо, що правила формуються по-різному. І не дивно, що іноді між різними правилами можуть виникати певні протиріччя.

Спробуйте навести приклади, коли різні види правил не збігаються або ж навіть суперечать одне одному.

У своєму житті більшість людей найчастіше мають справу з двома видами норм: установленими державою — правом і такими, що сформувалися в процесі багаторічного розвитку суспільства, — мораллю. У них є чимало спільного, але й багато відмінного.

Мораль і право тісно взаємодіють між собою. Правові норми інколи запроваджують на основі норм моралі, що виникли раніше. У сиву давнину утвердилася моральна норма, яка диктує повагу до літніх людей. Діє вона й нині і, крім того, покладена в основу Законів України «Про пенсійне забезпечення», «Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку». Моральні норми, закладені в Христових

**ЦЕ
цікаво**

Після приходу до влади в Афганістані консервативної партії талібів жінкам було заборонено працювати, ходити до школи та виходити на вулицю без паранджі. Невдовзі видали декрет, за яким усі державні службовці Афганістану були зобов'язані відпустити бороди, а ті, хто приходили на роботу поголеними, підлягали звільненню. Також були заборонені танці, світська музика і навіть паперові пакети.

Ще нещодавно на Гаваях існував закон, який забороняв уставляти у вуха монети. Необхідність цього закону стає зрозумілою, якщо врахувати, що гавайські туземці часто робили з монет сережки, що порушувало грошовий обіг.

У Норвегії набув чинності закон, який забороняв куріння в барах і ресторанах. Таке ж правило введено в Торонто, де куріння в барах і ресторанах карається штрафом від 165 до 3000 доларів. Також заборонено куріння в казино, на іподромах та в інших закладах.

законів «Не вбий!», «Не вкради!», підкріплені сучасними нормами законодавства, зокрема Кримінального кодексу. Їх порушення спричиняє як моральний осуд, так і конкретну, досить жорстку юридичну відповідальність. У більшості випадків на правопорушника чекають не тільки юридична відповідальність, а й моральний осуд.

Яке ж значення мають правила в житті людини, у житті суспільства? Для цього уявімо, що всі правила раптово зникли.

Обговоріть цю уявну ситуацію. Складіть розповідь про те, що сталося у світі, якби зникли правила.

Суспільство не може існувати без правил, вони супроводжують його від виникнення до сучасності. Нині правила створює держава та її органи. Деякі з них установлює церква, інші — різноманітні організації, які існують у суспільстві, — партії, клуби, асоціації тощо. Є правила, що виникають самостійно, у процесі людського буття. Саме вони регулюють взаємини між людьми, допомагають попереджати та вирішувати конфлікти.

Запам'ятайте: правила, мораль, соціальні норми.

Перевірте себе

1. Що таке *правила*?
2. Які види правил існують у суспільстві?
- 3*. Запропонуйте правила поведінки учнів на уроці правознавства, які треба було б запровадити.
- 4*. Наведіть приклади з життя, коли правила допомагають запобігти конфлікту або ж розв'язати його.
5. Запропонуйте правила, яких потрібно дотримуватися на уроках. Порівняйте свій проект із правилами для учнів, які встановлено офіційно.
6. Висловіть думку щодо наслідків, до яких може призвести порушення різних правил.

§ 2. Право

Поясніть значення поняття «право».

1. Право та його норми.

Серед багатьох правил, які існують у людському суспільстві, є особливі, які встановлює держава. Такі правила отримали назву «норми права».

Отже, що ж таке право? Це слово має два значення. З одного боку, право розуміють як можливість для людини щось робити: кожен із нас має право безоплатно навчатися в школі, лікуватися в закладах охорони здоров'я, звертатися до державних органів для захисту своїх інтересів. Ваші батьки мають право на власність, зокрема житло, право на своєчасне отримання заробітної плати, ваші дідуся і бабуся мають право отримувати пенсію. **Можливість особи задовольняти свої потреби законним шляхом називають суб'єктивним правом.**

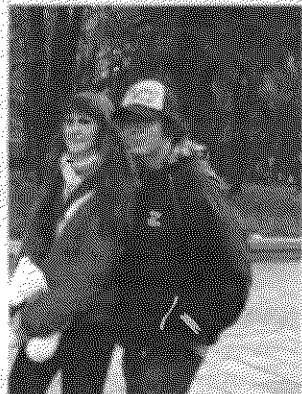
З іншого боку, термін *право* має ще одне, ширше значення. Об'єктивним правом називають систему загальнообов'язкових, формально визначених норм, правил поведінки, що встановлюються й підтримуються державою та регулюють важливі суспільні відносини. Саме це право вивчає правознавство.

На основі поданого визначення можна виокремити певні ознаки, властиві саме праву та його нормам. По-перше, **право регулює найзагальніші, найважливіші відносини між людьми, установами, організаціями, державою в ситуаціях, які неодноразово повторюються й стосуються багатьох учасників суспільного життя.** **Право** — це вияв волі держави, тільки вона може запроваджувати правові норми.

Важливо зазначити, що **норми права мають системний характер, це — система норм.** Норми, закріплені в різних правових актах, не існують незалежно одна від одної, вони узгоджуються між собою, не можуть суперечити одна одній, а навпаки — повинні взаємоповнюватися. Держава не тільки запроваджує правові норми, а й забезпечує їх дотримання, використовуючи для цього в разі потреби апарат примусу. **Отже, держава гарантує додержання норм права.**

На відміну від багатьох інших правил, **норми права є загальнообов'язковими для всіх, хто перебуває на території держави, яка їх прийняла, незалежно від бажання, ставлення до права і держави.** Ще одна **важлива ознака норм права — їх формальна визначеність.** Це означає, що норми права закріплюють у чітких нормах і правилах поведінки, поданих здебільшого в спеціальних документах.

Порівняйте норми права та інші відомі вам правила.

Висловіть припущення, у яких із запропонованих ситуацій діють норми права, регулюють відносини інші відомі вам правила, а де норми права та інші норми діють одночасно. Як ви вважаєте, чи допомагають ці норми одна одній, чи заважають?

2. Галузі права.

Норми права регулюють відносини майже в усіх сферах суспільного життя. Саме вони визначають порядок влаштування на роботу та звільнення, відносини покупця з магазином і порядок спадкування, укладання та припинення шлюбу, порядок притягнення до відповідальності злочинця й отримання землі в оренду. Зрозуміло, що норми, які регулюють надзвичайно різні відносини, теж суттєво відрізняються між собою.

Норми, які регулюють відносини в певній сфері суспільного життя, об'єднуються в групи. З одного боку, їх об'єднує те, що вони регулюють (одні норми стосуються праці людини, другі — сім'ї, треті — відносин щодо землі). З іншого — ці групи різняться методом (способом), за допомогою якого правові норми регулюють відносини.

Якщо людина купує продукти на ринку, вона домовляється про покупку з продавцем. Обидва вони, діючи в межах закону, мають певний вибір у діях (вони домовляються про ціну, товар, який купуватиме покупець, тощо). Так само мають вибір у діях особи, які укладають шлюб. Учасники відносин рівні між собою. У цих випадках право дає вибір учасникам відносин. Метод регулювання, який дає право вибору, називають **диспозитивний**. А от коли йдеться про покарання злочинця — убивці, злодія, грабіжника, ніхто не дає йому право на вибір — відбувати покарання чи ні. Так

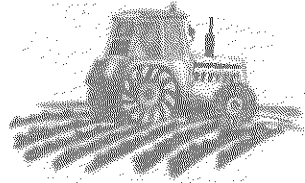
само ніхто не погоджує з людиною необхідність сплати податків. У цьому випадку правова норма не залишає людині вибору, навіть передбачає можливість застосування сили з боку держави, один з учасників має можливість нав'язувати свою волю іншому — у цьому випадку йдеться про *імперативний* метод регулювання відносин.

Отже, систему норм права, що регулює певну сферу суспільних відносин за допомогою визначеного методу правового регулювання, називають галуззю права. Нині в Україні розрізняють такі галузі права:

конституційне право

земельне право

цивільне право

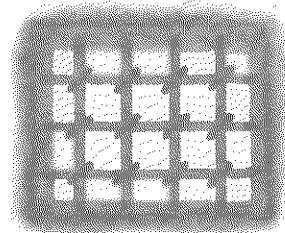
адміністративне право

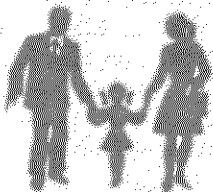
трудове право

кримінальне право

сімейне право

Наведіть приклади норм, що відносяться до цих галузей права, а також випадки, коли ви чи ваші знайомі, герої фільмів або літературних творів змушені були діяти відповідно до норм права, які належать до різних галузей права.

3. Правовідносини.

Пригадайте ситуації, які ми розглядали раніше на уроці. У деяких із них учасники подій застосовували норми права, в інших — користувалися правилами. Адже норми права не можуть (та й не повинні) регулювати абсолютно всі суспільні відносини.

Проаналізуємо кілька ситуацій. Школярка запізнилася до школи. Хлопчик придбав у магазині пляшку лимонаду. Жінка влаштувалася на роботу в лікарню. Юнаки брутально лаялися, а коли їм зробили зауваження, розпочали бійку. Що об'єднує ці несхожі ситуації?

По-перше, мабуть, те, що в усіх випадках люди вступають у певні відносини між собою, з певними органами чи установами. Школярка — із школою, хлопчик — із магазином, жінка — із лікарнею, юнаки — із тими, з ким почали бійку.

По-друге, у всіх цих випадках їхні дії регулюються тими або іншими нормами права. Суспільні відносини, що регулюються нормами права, називають правовідносинами.

Чи можна назвати будь-які суспільні відносини правовідносинами?

Дві бабусі, зустрівшись на вулиці, обговорюють останні новини. Юнаки, ідучи в метро, «не помітили» дідуся, який стояв поруч, і не поступилися йому місцем. Хоча в цих випадках виникають певні відносини між людьми, але норм права, які їх регулюють, не існує.

Норми права регулюють лише найважливіші суспільні відносини. Ті з них, що не мають істотного значення, регулюються іншими соціальними нормами.

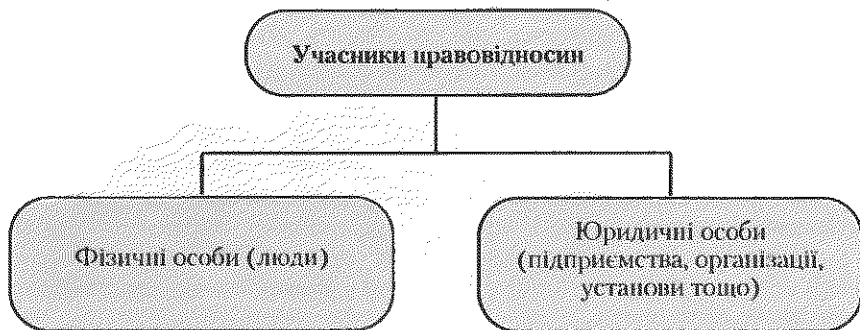
Пригадайте, які види соціальних норм і правил ви знаєте.

Для виникнення правовідносин потрібно кілька умов. По-перше, має бути правова норма, що регулюватиме ці відносини. По-друге, необхідні учасники правовідносин — фізичні або юридичні особи. Крім того, повинні відбутися події, що матимуть правові наслідки.

Уступаючи в правовідносини, їх учасники використовують свої права, виконують обов'язки, змінюють своє правове становище.

У цьому процесі важливо визначити, хто може бути учасником правових відносин.

Хто може бути учасником правовідносин? Назвіть учасників правовідносин у ситуаціях, про які йшлося раніше.

Учасниками правовідносин можуть бути громадяни України, іноземці, особи без громадянства, а також різні юридичні особи.

За яких умов людина може стати учасником правовідносин?

Із перших хвилин свого життя дитина може бути учасником правовідносин. Вона ще не отримала свідоцтва про народження, не має навіть імені, але в неї вже є певні права (наприклад, право на охорону здоров'я, на житло, у якому живуть її батьки). Сама того не усвідомлюючи, вона бере участь у правовідносинах (наприклад, може отримати подарунок або спадщину). Для цього дитині достатньо лише існувати фізично. Саме тому людину, учасника правовідносин, називають **фізичною особою**, тобто особою, яка **фізично** існує.

Крім того, у правових відносинах можуть брати участь підприємства, організації, фірми тощо. Однак їхнє існування й участь у правових відносинах можливі лише в разі виконання певних юридичних процедур — розробки й затвердження статуту, державної реєстрації тощо. Отже, така особа має не лише виникнути фізично, наприклад побудувати приміщення магазину та повісити вивіску, а й зафіксувати цей факт **юридично**. Таких учасників правовідносин називають **юридичними особами**.

Людина бере участь у правовідносинах з моменту свого народження. Однак чи можете ви вже тепер одержати як подарунок дорогий фотоапарат, а потім подарувати чи продати його? Чи можете ви взяти участь у виборах Президента України? Для відповіді на ці запитання треба ознайомитися з поняттями **правоздатність** і **дієздатність**.

Як ви вже знаєте, з моменту народження людина має певні права — право на життя, громадянство, медичну допомогу. Цими правами вона користується все життя.

Можливість мати юридичні права й обов'язки називають правоздатністю. Правоздатність людини виникає з моменту її народження та зберігається до смерті.

Для виконання якихось дій, прийняття рішень, що змінюють правове становище людини, створюють для неї нові обов'язки чи права, потрібно, щоб вона усвідомлювала значення своїх дій, розуміла їхні можливі наслідки. Тому для виконання певних дій — продажу чи купівлі цінних речей, їх дарування, участі в управлінні державою (голосування на виборах або референдумі) тощо — встановлено більш жорсткі правила.

Можливість своїми діями набувати юридичних прав та обов'язків, самостійно нести юридичну відповідальність називають дієздатністю.

Дієздатність людини зростає поступово, з віком. Так, із 6 років дитина може вступати до дитячої громадської організації, у 14 років за згодою батьків піти на роботу, у 16 років людина може бути притягнута до адміністративної відповідальності, у 18 — отримувати право брати участь у виборах, може бути призвана до армії тощо. Саме з досягненням повноліття — 18-річного віку — людина набуває повної дієздатності в більшості галузей права.

ЦЕ

цікаво

У стародавньому Вавилоні раби частково мали дієздатність, однак це стосувалося тільки рабів-чоловіків.

У Стародавніх Римі й Греції обсяг прав та обов'язків визначався переважно соціальним становищем людини. Дієздатність мали тільки вільні громадяни, рівень прав римлянина в Римі чи афінянина в Афінах значно перевищував обсяг прав навіть представників споріднених народів, а раби були повністю позбавлені дієздатності.

Нині в різних державах передбачено різний вік, з якого настає повна дієздатність. Так, повна цивільна дієздатність за законодавствами Франції, ФРН, Великої Британії, Росії настає з 18 років, Швейцарії та Японії — з 20 років, Аргентини — з 22 років.

У різних штатах США цей вік коливається в межах від 18 до 21 року. Водночас законодавство багатьох держав передбачає обставини, за яких вік настання повної дієздатності може бути знижений (наприклад, у разі реєстрації шлюбу).

В окремих випадках суд може обмежити дієздатність особи. Таке рішення суд приймає, якщо особа зловживає алкоголем, наркотиками та своїми діями ставить себе або свою сім'ю в складне матеріальне становище. Якщо ж особа має психічну хворобу, яка не дає їй можливості розуміти значення своїх дій або керувати ними, суд може взагалі визнати її недієздатною.

Особливе місце серед соціальних норм займає право. Норми права об'єднують у галузі відповідно до сфер суспільного життя. Вони регулюють найважливіші суспільні відносини, які мають назву **правовідносини**. У них беруть участь фізичні та юридичні особи. Для участі в правовідносинах вони повинні мати відповідні правоздатність і дієздатність. Дієздатність людини зростає поступово, із віком.

Запам'ятайте: право, галузь права, правовідносини, дієздатність, правоздатність.

Перевірте себе

1. Дайте визначення понять *право, дієздатність, правоздатність*.
2. Порівняйте дієздатність і правоздатність.
3. Порівняйте фізичних та юридичних осіб.
4. Що таке *галузь права*? Наведіть приклади норм права, які належать до різних галузей права.
5. Наведіть приклади правовідносин.
6. Визначте, які із запропонованих ситуацій є правовими (у яких є правовідносини) та хто є їх учасниками:
  - а) бабуся подякувала онукові за допомогу в домашньому господарстві;
  - б) школярка за згодою батьків подарувала на день народження подрузі фотоапарат;
  - в) жінка звільнилася з роботи за власним бажанням;
  - г) чоловік і дружина вирішили розірвати шлюб, у якому перебували п'ять років;
  - д) юнак призваний на військову службу до Збройних сил України;
  - е) група осіб пограбувала банк.
- 7*. Висловіть свою думку щодо доцільності поступового зростання дієздатності учасників правовідносин.
- 8*. Яку роль, на вашу думку, відіграє право в нашому житті?

§ 3. Закон

1. Закони та підзаконні акти.

У своєму житті ви, напевно, не один раз чули слово **закон**. У виступах політиків звучить: «Закон має бути однаковим для всіх». Мільйонер у детективному фільмі звертається до порушника: «Ви порушили закон».

Як ви розумієте цей термін? Пригадайте, які закони вам відомі з курсу історії.

Закон — це один із видів відомих нам правил. **Закон** — документ, нормативний акт, який має вищу юридичну силу, приймається законодавчим органом держави в особливому порядку.

Спробуємо визначити його ознаки. Насамперед закон — це письмовий документ. Він може прийматися тільки спеціальним органом держави, який має назву законодавчого органу (в Україні це Верховна Рада України), або ж загальнонародним голосуванням (його називають референдумом). Третя ознака закону — те, що він приймається в особливому порядку. Дотримання цього порядку обов'язкове, відхилення від нього може потягнути за собою нечинність закону. Ще одна ознака закону — його вища юридична сила, він «сильніший», аніж інші правила, інші правові акти, про які йтиметься нижче.

Важливо й те, що закон установлює правила, обов'язкові для всіх, хто перебуває на території держави, яка його прийняла. Закону України повинні дотримуватися й громадяни нашої держави, й іноземці та особи без громадянства, які перебувають на території нашої країни. Якщо ж особа порушує закон, її чекає притягнення до юридичної відповідальності.

До законів належать: Конституція — Основний Закон держави, що має найвищу юридичну силу, кодекси — нормативні акти, які регулюють велику кількість відносин у певній сфері (в Україні, наприклад, діють кримінальний, цивільний, сімейний, земельний і чимало інших кодексів).

Які питання, на ваш погляд, повинні регулюватися законами?

Чи може Верховна Рада України прийняти закони, які регулюватимуть усі важливі відносини в державі?

Чи потрібно приймати закон про відкриття нового маршруту автобуса, будівництво нового будинку в селі чи місті, про порядок проведення випускних екзаменів дев'ятикласників?

У будь-якій країні існують питання, які вимагають правового врегулювання, але в той же час не потребують прийняття законів. Для їх врегулювання існують **підзаконні нормативно-правові акти**.

У нашій державі до них відносять Укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів України, накази міністерств, рішення органів місцевого самоврядування — сільських, селищних, міських, районних та обласних рад, акти місцевих органів державної виконавчої влади — розпорядження районних та обласних державних адміністрацій. Підзаконні нормативно-правові акти приймають державні органи, ці акти обов'язково повинні відповідати законам і забезпечувати їх виконання.

Нормативні акти, які приймає держава, повинні відповідати один одному, але, крім того, передбачена певна «драбина» їх юридичної сили. Так, Конституція України має найвищу юридичну силу, будь-який закон переважає інші нормативні акти, крім Конституції, тощо.

**ЦЕ
цікаво**

У штаті Флорида існує закон, згідно з яким злочинець зобов'язаний усно чи письмово попереджати жертву про майбутній злочин не менше ніж за 24 години до його скоєння. Порушення цього правила визначається судом як обтяжуюча обставина.

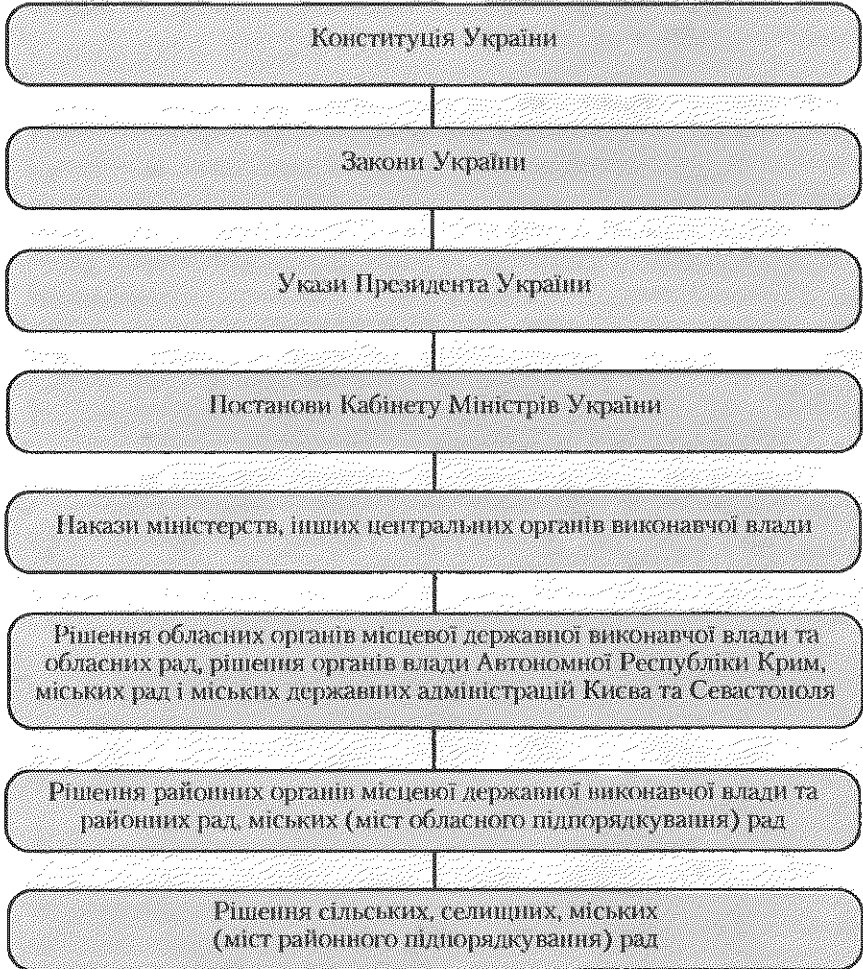
У Новому Орлеані не можна прив'язувати крокодила до пожежного крапа на вулиці, а в Атланті — жирафа до телефонного стовпа. У Балтиморі ви порушите закон, якщо візьмете із собою в театр ... лева.

У штаті Техас заборонено стріляти з другого поверху готелів у бізонів, а на Алясці — будити ведмедів із метою їх фотографування.

У Чикаго не можна ловити рибу одягненим у ніжаму, а в штаті Айдахо — сидіти верхи на верблюдах.

В Оклахомі ви можете потрапити до в'язниці за те, що дражнитимете собаку.

Юридична сила нормативно-правових актів

У багатьох країнах після зведення нового будинку чи мікрорайону будівельники не поспішають асфальтувати пішохідні доріжки. Новосели протоптують стежки по газонах, визначаючи найдоцільніше розташування доріжок. І лише після цього укладають покриття. Так само і закони та інші нормативно-правові акти часто закріплюють норми, які раніше були встановлені, запроваджені іншими правилами. Норму моралі про необхідність підтримки людей похилого віку нині закріплено в законодавстві, також законом закріплено традиційне право бабусі та дідуся зустрічатися та спілкуватися зі своїми онуками.

Обговоріть і запропонуйте нормативно-правові акти, які, на вашу думку, доцільно було б прийняти в нашій державі.

2. Як створюються закони.

Створення закону має пройти спеціальну процедуру — ми згадували, що особливий порядок прийняття закону є однією з його ознак. Ознайомимося із цією процедурою.

Процедуру розроблення і прийняття законів називають законодавчим процесом, який має кілька етапів. Порядок прийняття законів України визначає Конституція України.

Прочитайте ст. 91, 93, 94 Конституції України та визначте стадії законодавчого процесу.

Конституція України

Стаття 91. Верховна Рада України приймає закони, постанови та інші акти більшістю від її конституційного складу (...).

Стаття 93. Право законодавчої ініціативи у Верховній Раді України належить Президентові України, народним депутатам України та Кабінету Міністрів України.

Стаття 94. Закон підписує Голова Верховної Ради України і невідкладно направляє його Президентові України.

Президент України протягом п'ятнадцяти днів після отримання закону підписує його, беручи до виконання, та офіційно оприлюднює його або повертає закон зі своїми вмотивованими і сформульованими пропозиціями до Верховної Ради України для повторного розгляду.

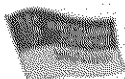
У разі, якщо Президент України протягом встановленого строку не повернув закон для повторного розгляду, закон вважається схваленим Президентом України і має бути підписаний та офіційно оприлюднений.

Якщо під час повторного розгляду закон буде знову прийнятий Верховною Радою України не менш як двома третинами від її конституційного складу, Президент України зобов'язаний його підписати та офіційно оприлюднити протягом десяти днів. У разі, якщо Президент України не підписав такий закон, він невідкладно офіційно оприлюднюється Головою Верховної Ради України і опубліковується за його підписом.

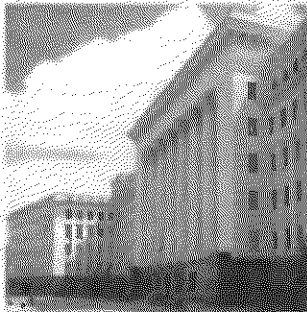
Закон набирає чинності через десять днів з дня його офіційного оприлюднення, якщо інше не передбачено самим законом, але не раніше дня його опублікування.

Основні стадії законодавчого процесу

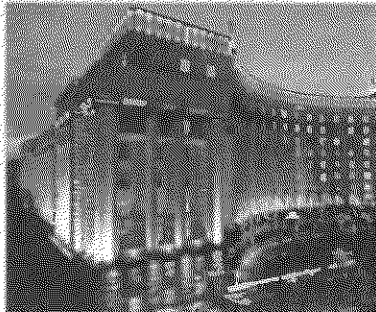
I. Законодавча ініціатива

Народний депутат України

Президент України

Кабінет Міністрів України

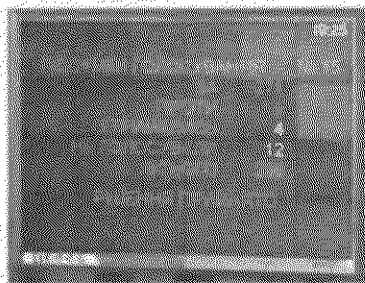
II. Обговорення законопроекту у Верховній Раді України

Зал засідань Верховної Ради України

**III. Прийняття законопроекту Верховною Радою України
(у кількох читаннях) — не менше 226 голосів депутатів**

Голосування в парламенті. Табло системи «Рада»

IV. Підписання закону Президентом України

Перший Президент України Л. М. Кравчук

V. Обнародування закону

ГОЛОС УКРАЇНИ

УРЯДОВИЙ КУР'ЄР

Видаання, у яких здійснюється офіційне обнародування законів

Робота над новим законом розпочинається із законодавчої ініціативи — пропозиції його прийняти або внести зміни до діючого закону, що виходить від осіб чи установ, яким надано таке право. Право законодавчої ініціативи відповідно до Конституції України мають Президент України, народні депутати України, Кабінет Міністрів України. Це означає, що саме вони можуть офіційно запропонувати проєкт закону для розгляду Верховною Радою України. Така пропозиція обов'язково має бути розглянута Верховною Радою.

Запропонований законопроект, як правило, направляють на наукову експертизу — юридичну, фінансово-економічну та ін. Іноді проводять наукові конференції, на яких обговорюють проєкти майбутніх законів. Найважливіші законопроекти виносять на всенародне обговорення. Так, зокрема, обговорювалися проєкти Закону України «Про вибори народних депутатів», Конституції України тощо.

Запропонований закон спочатку розглядають у відповідному комітеті Верховної Ради України. Народні депутати, добре обізнані з тією сферою суспільного життя, якої стосується закон, обговорюють його. У разі згоди з основними положеннями закон виносять на **перше читання** на пленарному засіданні Верховної Ради України. Під час першого читання народні депутати обговорюють законопроект у цілому, визначаючи доцільність його прийняття. Якщо принципово положення закону депутати вважають правильними, він повинен бути прийнятий шляхом голосування більшістю від конституційного складу народних депутатів.

Після цього законопроект повертається до комітету, а кожен депутат має право подати свої пропозиції щодо внесення до нього змін, доповнень, уточнень тощо. Усі пропозиції обговорюються членами комітету, а потім і всіма депутатами на пленарному засіданні. Це **друге читання**. Під час другого читання на пленарному засіданні закон обговорюється по статтям, тобто депутати визначаються щодо запропонованих змін і доповнень до кожної статті законопроекту. Поправки обговорюються, а потім депутати голосують за кожну поправку та статтю в цілому.

Завершивши по статтям обговорення та голосування, закон виносять на голосування в цілому. Конституційний склад Верховної Ради України — 450 депутатів, отже, для прийняття закону потрібно, щоб його підтримали не менше 226 парламентарів.

Після прийняття закону його має підписати Президент України. Якщо він не згоден із законом, Верховна Рада України повторно розглядає його і може або погодитися з пропозиціями глави держави, або ж спробувати подолати так зване «вето» президента — для цього потрібно 300 голосів народних депутатів.

Після підписання закону Президентом України текст нового нормативного акта публікують у пресі, й він набирає чинності. Кожний закон лише тоді виконуватиме свою функцію, діятиме, коли про нього знатимуть ті, кого він стосується. Тому законотворчий процес передбачає обов'язкове оприлюднення нормативних актів загального характеру, насамперед законів.

Найважливіші норми закріплюються в законах і підзаконних нормативно-правових актах. Усі нормативно-правові акти становлять певну систему, їх співвідношення визначається юридичною силою кожного правового акта. Закони приймаються відповідно до особливої процедури — законодавчого процесу, який визначено Конституцією України. У прийнятті законів беруть участь Верховна Рада України та Президент України. Будь-який нормативний акт набуває чинності після його офіційного оприлюднення.

Запам'ятайте: закон, підзаконний нормативно-правовий акт, Конституція України, Верховна Рада України, законодавча ініціатива, законодавчий процес.

Перевірте себе

1. Що таке закон, законодавчий процес?
2. Які стадії має пройти закон на шляху до набрання чинності?
3. Для чого необхідна публікація прийнятого нормативного акта?
4. Як у законодавчому процесі взаємодіють Верховна Рада України та Президент України?
5. Із засобів масової інформації, з мережі Інтернет дізнайтеся, які закони й нормативні акти було прийнято останнім часом в Україні.
- 6*. Які наслідки матиме порушення законодавчого процесу?
- 7*. Проведіть рольову гру «Прийняття закону».
8. Розташуйте запропоновані нормативні акти в порядку їх юридичної сили (від найменшої до найбільшої): Закон України; Указ Президента України; розпорядження Київського міського голови; Конституція України; наказ Міністерства освіти і науки України; рішення Бориспільської районної ради Київської області.

Корисні сайти:

<http://www.rada.gov.ua> — офіційний сайт Верховної Ради України;
<http://www.president.gov.ua> — офіційний сайт Президента України.

§ 4. Правомірна поведінка та правопорушення

Чи відповідають дії, зображені на фотографіях, вимогам права?

1. Правомірна поведінка та правопорушення.

Після закінчення останнього уроку Сергій та Павло пішли додому. Сергій поспішив до виходу зі школи, розитовхуючи молодших школярів. У дверях він збив бабусю, яка прийшла за онуком, але навіть не зупинився. Вибігши на вулицю, Сергій побачив на зупинці автобус і навпростець кинувся до нього, не звертаючи увагу на червоне світло, яке загорілося на світлофорі. Він заскочив до автобуса в останню мить, але сплачувати за проїзд не поспішав. Через дві зупинки хлопчеськ вийшов, купив морозиво й кинув обгортку з нього на тротуар.

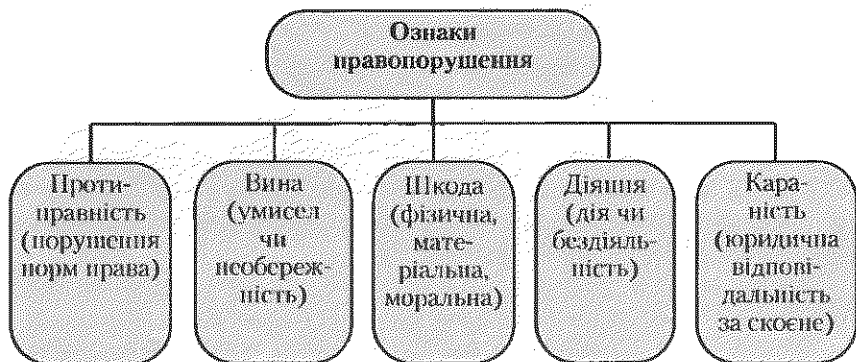
Павло, який ішов за однокласником, допоміг бабусі піднятися, пропустив дівчаток-однокласниць. Вийшовши зі школи, він попрямував до пішохідного переходу, дочекався зеленого світла й обережно перейшов вулицю до зупинки. Сівши в автобус, хлопчеськ заплатив за проїзд, а коли на наступній зупинці в автобус увійшла жінка з малою дитиною, поступився їй місцем.

Проаналізуйте ці ситуації, укажіть на дії, які порушують правила, і дії, які відповідають правилам.

Коли людина діє відповідно до встановлених норм права, її поведінку називають **правомірною**. Однак, на жаль, так буває не завжди. Іноколи люди порушують установлені правила, тоді йдеться

про правопорушення. **Правопорушення** — це винна дія або бездіяльність особи, яка порушує встановлені норми права, завдає шкоди й спричиняє юридичну відповідальність.

Правопорушення має певні ознаки.

Із слова *правопорушення* впливає перша та основна ознака — **порушення певних правових норм**. Зверніть увагу: порушення не будь-яких правил, а саме норм права! Якщо дії людини не регулюються нормами права, не заборонені ними, тоді не йдеться про правопорушення. Дії людини можуть засуджуватися мораллю, церквою, партією. Якщо норму права не порушено, назвати це діянням правопорушенням неможливо.

Важливо те, що правопорушенням може бути як дія, так і бездіяльність. Убивця чи злодій свідомо вчиняє протизаконні дії. Однак коли керівник підприємства не платить податки, коли, досягнувши 16-річчя, юнак своєчасно не отримує паспорт, теж порушується закон, але порушенням є не дії, а навпаки — їхня відсутність, **бездіяльність**.

Ознакою правопорушення є шкода, яку воно обов'язково завдає. Якщо йдеться про крадіжку чи пошкодження автомобіля в аварії — це **матеріальна** шкода. Якщо внаслідок правопорушення завдано шкоди здоров'ю особи — це **фізична** шкода. А якщо внаслідок правопорушення особа переживала, їй було завдано душевних страждань, постраждала її репутація, авторитет тощо — шкоду називають **моральною**.

Між діями винуватця правопорушення та завданою шкодою має бути встановлений причинно-наслідковий зв'язок. Уявімо ситуацію. Водій автомобіля сів за кермо напідпитку. Раптом перед автомобілем, що рухався на невеликій швидкості, згідно з правилами, на дорогу з-за автобуса вибігла людина. Водій миттєво збив її,

людина загинула. Чи скоєно правопорушення? Безумовно, водій порушив правила, сівши за кермо в нетверезому стані, і буде за це покараний. У той же час експертиза засвідчила, що зупинити машину перед пішоходом було неможливо — надто малою була відстань для гальмування. Отже, між нетверезим станом водія та загибеллю пішохода немає причинно-наслідкового зв'язку, тому в загибелі пішохода водій не винний.

Обов'язковою ознакою правопорушення є **вина** того, хто його скоїв. Вина може бути **умисною**. Грабіжник чи хуліган діє свідомо — він розуміє, що порушує закон, що можливі шкідливі наслідки й свідомо бажає, щоб такі наслідки настали. А от водій автомобіля, який збив пішохода, капітан корабля, що затонув, не бажали настання шкідливих наслідків — у цих випадках кажуть, що правопорушення сталося з **необережності**.

Існує ще одна ознака правопорушення — можливість притягнення до юридичної відповідальності за його скоєння.

Особу, яка вчинила правопорушення, називають правопорушником.

2. Види правопорушень.

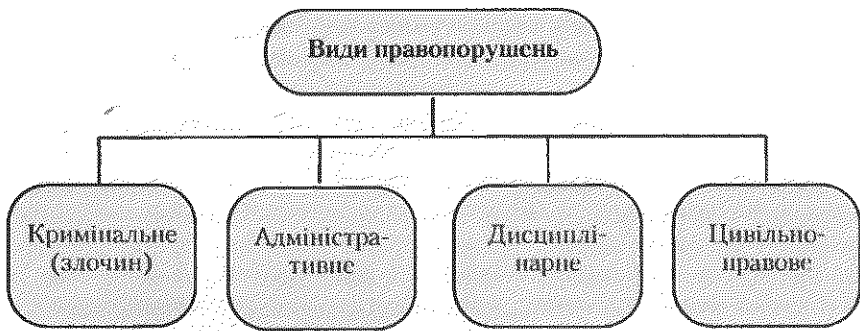
Правопорушення бувають різними. Найнебезпечнішими правопорушеннями є **кримінальні**. До них належать: убивство, завдання тілесних ушкоджень різного ступеня складності, хуліганство; **майнові злочини** — крадіжка, грабіж, розбій, шахрайство, заволодіння транспортним засобом — викрадення і чимало інших. Кримінальні правопорушення називають **злочинами**.

Часом дуже подібні до злочинів, але менше небезпечні й шкідливі **адміністративні** правопорушення. Це, наприклад, порушення Правил дорожнього руху (якщо воно не потягло тяжких наслідків), несвоєчасне отримання паспорта, проїзд у транспорті без квитка тощо.

Працівники не завжди добре виконують свої обов'язки на роботі. Якщо працівник порушує трудову дисципліну, не виконує свої обов'язки, то йдеться про **дисциплінарні** правопорушення. Це запізнення на роботу, прогул, невиконання наказу керівників.

Досить часто трапляються **цивільно-правові** правопорушення. Саме про них йдеться, коли боржник несвоєчасно повертає борг, коли хлопчик випадково розбиває вікно в школі або в сусідському будинку, коли внаслідок аварії пошкоджено автомобіль.

Усі інші правопорушення, крім кримінальних, називають **проступками**.

Розгляньте ситуації, які наведено на початку цього параграфу, і визначте, чи є вони правопорушеннями. Наведіть інші приклади правопорушень. Чи є в цих ситуаціях усі необхідні ознаки правопорушення? До якого виду належать ці правопорушення?

3. Причини правопорушень.

Суспільство зацікавлене в тому, щоб правопорушень було якнайменше. Однак для того щоб запобігти правопорушенням, необхідно знати причини, які призводять до них.

ЦЕ цікаво

У каліфорнійському місті Блайді правопорушенням вважається носіння ковбойських чобіт, якщо в людини немає хоча б двох корів.

У Новому Орлеані перукар порушить закон, якщо за стрижку лисого клієнта візьме більше 25 центів.

В американському штаті Алабама заборонено орати бавовняне поле за допомогою ... слона.

Єгипетський муфтії (церковний діяч) Алі Джума оголосив фетву (документ, що видається авторитетним релігійним діячем за запитом шариатського суду), якою визнав його порушенням вимог мусульманської релігії.

З 1642 по 1660 р. у Великій Британії будь-яка театральна діяльність уважалася порушенням закону.

Які причини, на вашу думку, призводять до правопорушень? Що можна зробити, щоб зменшити кількість правопорушень?

Причини правопорушень поділяють на **об'єктивні** та **суб'єктивні**.

Об'єктивні причини не залежать від людини, вони зумовлені зовнішніми, незалежними від самої особи, обставинами. Складні економічні умови життя сприяють зростанню кількості правопорушень. Криза в економіці, недостатній життєвий рівень, затримки з виплатою заробітної плати, низький рівень оплати праці, безробіття спонукають окремих осіб до скоєння правопорушень. Сприяють правопорушенням також недостатня ефективність роботи правоохоронних органів, а часом і їх корумпованість.

Суб'єктивні причини пов'язані із самою особою — громадянином. На жаль, люди в нашій державі здебільшого погано знають закони. Це значною мірою сприяє збільшенню кількості правопорушень. Правопорушення можуть зумовлюватися темпераментом, наприклад підвищеною збудженістю чи імпульсивністю особи, наявністю певних психічних відхилень тощо.

Чималого поширення в нашій державі набули такі негативні соціальні явища, як алкоголізм, наркоманія, токсикоманія. Зловживання алкоголем — один із найдавніших негараздів. Звичайно, ідеться не про помірне вживання алкогольних напоїв із нагоди особистого чи державного свята, не про причастя, що є складовою частиною релігійного ритуалу. Ідеться про зловживання алкогольними напоями, коли особа втрачає контроль над собою. Люди, хворі на алкоголізм (зловживання алкоголем на певній стадії перетворюється на хворобу), не повною мірою контролюють свої дії, саме в стані сп'яніння скоюють багато злочинів.

Величезної шкоди державі та суспільству завдає наркоманія. Організм людини, яка вживає наркотики, поступово призвичаюється до них, і вона фізіологічно не може самостійно відмовитися від їхнього уживання. Таким людям потрібна допомога досвідчених лікарів. Наркотики — дорогий товар, тому наркоману доводиться постійно шукати кошти. Для цього використовують різні засоби, нерідко злочинні.

Іноді, не маючи коштів для придбання наркотиків, підлітки намагаються дістати задоволення від вдихання запаху клею, інших хімічних речовин, що спричиняють галюцинації, запаморочення. У цьому випадку йдеться про токсикоманію.

Алкоголізм, наркоманія та токсикоманія часто спонукають до скоєння злочинів, утягування молодих людей до злочинних груп та угруповань. Саме тому боротьба з ними є складовою частиною

боротьби проти правопорушень за дотримання законності та правопорядку.

У повсякденному житті досить часто трапляються як випадки з правомірною поведінкою, так і правопорушень. Ознаками правопорушення є протиправність, вина, завдання шкоди, можливість притягнення до юридичної відповідальності. Залежно від характеру протиправних дій правопорушення бувають: кримінальні (злочини), адміністративні, дисциплінарні, цивільно-правові. Причини правопорушень поділяють на *об'єктивні* та *суб'єктивні*. Усуваючи причини правопорушень, суспільство зменшує їх кількість.

Запам'ятайте: правомірна поведінка, правопорушення, злочин, правопорушник, проступок.

Перевірте себе

1. Що таке правопорушення, правопорушник?
2. Які ознаки свідчать про те, що дія є правопорушенням?
3. Які види правопорушень ви знаєте?
4. Наведіть приклади різних видів правопорушень.
5. Які причини правопорушень вам відомі?
- 6*. Запропонуйте заходи, які, на вашу думку, можуть сприяти зменшенню кількості правопорушень.
7. Висловіть свою думку щодо того, чи є скоєння правопорушення небезпечним для суспільства та для правопорушника.
- 8*. Чи є подані нижче дії правопорушеннями? Визначте, до якого виду правопорушень їх можна віднести:
  - а) школяр проїхав у автобусі без квитка;
  - б) спортсмен відмовився сплатити внески до спортивної федерації;
  - в) чоловік украв фотоапарат у магазині;
  - г) хлопець не прийшов на побачення до дівчини, хоча обіцяв їй це зробити;
  - д) касир спізнилася на роботу на дві години без поважних причин;
  - е) водій порушив Правила дорожнього руху та скоїв аварію, пошкодивши кілька автомобілів і завдавши тілесних ушкоджень водієві одного з них.
- 9*. Складіть невелику розповідь про дії своїх однолітків: одного, який дотримувався правил, та іншого, який припускався порушень.

§ 5. Юридична відповідальність

1. Поняття та види юридичної відповідальності.

Контролер в автобусі, виявивши пасажирів без проїзних квитків, штрафувє їх. Суд, розглянувши справу грабіжника, засуджує його до позбавлення волі. Директор підприємства оголошує догану токарю, який запізнився на роботу.

Визначте, що спільного в усіх цих ситуаціях.

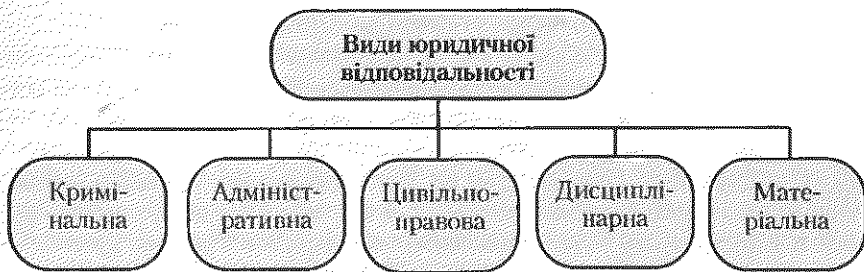
Ви, напевно, помітили, що в усіх випадках сталося правопорушення. Крім того, у всіх випадках правопорушникам довелося відчувати певні обмеження, утиски. Саме такі обмеження, які накладаються на особу в разі скоєння нею правопорушення відповідно до норм законодавства, називають юридичною відповідальністю.

Юридичну відповідальність, як і правопорушення, поділяють на окремі види. Найчастіше цей поділ здійснюють відповідно до галузей права, що регулюють відносини, щодо яких здійснено порушення.

Пригадайте приклади, наведені раніше. Визначте, до якого виду відповідальності можуть бути притягнуті особи, про які йшлося на початку розділу.

Скоєно різні правопорушення, різною буде й відповідальність за них. Пасажир не сплатив за проїзд і може бути притягнутий до адміністративної відповідальності. Токар, запізнившись на роботу, здійснив дисциплінарний проступок. Це також правопорушення, за нього настає дисциплінарна відповідальність. Пограбування, у якому суд визнав винним грабіжника, — це злочин, за який настає кримінальна відповідальність.

Існують й інші види юридичної відповідальності. Хлопчик, розбивши вікно, завдав шкоди власнику оселі, це є правопорушенням. Винний повинен сам (або, якщо правопорушник малолітній, його батьки) понести цивільно-правову відповідальність. Водій забув злити воду з радіатора службового автомобіля, унаслідок чого було пошкоджено радіатор автомобіля — його чекає матеріальна відповідальність (вона настає в разі завдання шкоди працівником власнику).

Застосовуючи будь-яку юридичну відповідальність, держава переслідує певну мету. По-перше, застосована відповідальність повинна захистити від нових посягань на права й інтереси людей, суспільства тощо. Це **охоронна функція**. По-друге, заходи, ужиті до правопорушника, мають змінити його погляди, свідомість, перевиховати його — **виховна функція**. По-третє, покарання, застосоване до правопорушника, повинне застерегти від правопорушення людей, які мають намір учинити протиправні дії, — **запобіжна функція**.

2. Конституційні принципи юридичної відповідальності.

Ознайомтеся зі статтями Конституції України та визначте, які принципи юридичної відповідальності встановлено Конституцією України.

Конституція України

Стаття 58. Закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи.

Ніхто не може відповідати за діяння, які на час їх вчинення не визнавалися законом як правопорушення.

Стаття 61. Ніхто не може бути двічі притягнений до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення.

Юридична відповідальність особи має індивідуальний характер.

Стаття 62. Особа вважається невинуватою в учиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду.

Ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину.

Обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях. Усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь.

Спробуємо розібратися, що означають ці принципи.

Коли були створені комп'ютери та мережа Інтернет, почали скоюватися злочини за допомогою комп'ютерної мережі — наприклад проникнення в чужі комп'ютерні бази даних. Правоохоронці знаходили правопорушників-комп'ютерників, але покарати їх не могли — адже в Кримінальному кодексі не був передбачений такий злочин. Пізніше в кодексе було внесено відповідні зміни, з'явилася відповідна стаття, але ті, хто був «першопрхідцем» комп'ютерних правопорушень, залишилися непокараними. Спрацював принцип **«закон не має зворотної сили»**. Тобто, якщо на час учинення протиправних дій за них не було передбачено покарання, а закон, який його визначає, прийнято пізніше, він не поширюється на події, що сталися раніше.

З іншого боку, особи, які за радянських часів були засуджені за спекуляцію, пізніше звільнені від покарання, коли з Кримінального кодексу було вилучено статтю, де визначався цей злочин. Отже, коли новий закон пом'якшує відповідальність за правопорушення або взагалі скасовує її, йому надають зворотної сили.

ЦЕ

цікаво

У Нігерії, де нещодавно було введено шариатський суд (суд за законами ісламу), злочинця, який згвалтував 7-річного хлопчика, було засуджено до публічного побиття камінням.

У м. Брайтоні (США) за позовом товариства захисту тварин пройшов суд над 20-річним Девідом Хоббсом за те, що він ... укусив за ніс свою собаку. Хлопець визнав свою вину і був засуджений до штрафу.

27 липня 1989 р. тайський суд випис найжорстокіше в історії покарання — шахрайка Чамой Тхип'ясо була засуджена до позбавлення волі строком на 141 078 (сто сорок одна тисяча сімдесят вісім!) років.

Найвідоміший злочинець Сполучених Штатів Америки 30-х років ХХ ст. «король мафії» Аль-Капоне не брав безпосередньої участі в скоєнні злочинів — це за його наказом робили виконавці. Тодішнє кримінальне законодавство США не давало змоги притягнути злочинця до відповідальності, незважаючи на десятки вбивств, пограбувань, інших злочинів, які зробили його підлеглі. Заарештували злочинця за ... несплату податків і несвоєчасне подання податкової декларації. Недарма в США й сьогодні найсуворішою службою вважають не кримінальну поліцію і не ФБР, а податкову службу США.

У Конституції України визначено також, що за одне й те саме правопорушення особа може бути притягнута до відповідальності одного виду лише раз. Однак зверніть увагу — йдеться про відповідальність одного виду. Отже, якщо водій порушив Правила дорожнього руху та скоїв дорожньо-транспортну пригоду з тяжкими наслідками, він може бути за цю пригоду одночасно засуджений до позбавлення волі (кримінальна відповідальність), позбавлений водійських прав (адміністративна відповідальність) і зобов'язаний відшкодувати матеріальну шкоду (цивільно-правова відповідальність).

Юридична відповідальність має індивідуальний характер, тобто кожний відповідає за свої дії сам, особисто.

3. Обставини, що виключають юридичну відповідальність.

Розглянемо декілька ситуацій.

1. У далекому гірському селі трое молодиків у нетверезому стані вирішили «розібратися» зі своїм односельцем. Підійшовши до будинку, вони почали вибивати двері, намагаючись увірватися до оселі. Господар кілька разів попередив їх про можливість застосування мисливської рушниці для захисту, потім зробив попереджувальний постріл через вікно, а коли нападники продовжували дії, він вистрілив через двері. Один із нападників був убитий, інший отримав тяжке поранення.

2. Під час руху в автобусі, у якому їхала група дітей, відмовили гальма. Спроби водія загальмувати за допомогою двигуна чи ручного гальма не дали бажаного результату. І тоді водій направив автобус на легкові автомобілі, що стояли на узбіччі. Автобус зупинився, ніхто з дітей не постраждав, але кілька машин отримали значні пошкодження, не підлягаючи відновленню.

3. Пізно ввечері, коли в магазині не було жодного покупця, до нього увірвався хлопець у масці. Погрожуючи продавцю та касиру пістолетом, він наказав віддати всі гроші з каси. Касир, побоюючись за своє життя, виконала наказ і віддала кільканадцять тисяч гривень.

Обговоріть ці ситуації, висловіть свою думку, чи повинні господар будинку, водій автобуса та касир понести відповідальність за свої дії.

Відповідь на першу ситуацію міститься в Конституції України, яка проголосила, що кожен має право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань. Цю норму закріплено і в Кримінальному кодексі України. Коли на людину вчинено напад, вона стала свідком правопорушення,

будь-який громадянин має право захищатися, намагатися припинити протиправні дії (при цьому направлені не лише проти нього, а й проти будь-якої особи). Під час цього він може заподіяти шкоди правопорушнику. Захищаючись від злочинця, громадянин може використовувати не лише власну фізичну силу, а й у певних випадках (у разі нападу озброєної особи, групи осіб, спробі проникнути в житло чи інше приміщення) зброю, інші засоби. **У цих випадках ідеться про необхідну оборону, що не є протиправною і не тягне ніякої юридичної відповідальності (кримінальної, адміністративної, цивільно-правової тощо).** Проте якщо людина, захищаючись, діятиме не відповідно до загрози, перевищуватиме межі необхідної оборони й при цьому буде вчинено вбивство або завдано тяжких тілесних ушкоджень, винного може бути притягнуто до кримінальної відповідальності.

Крім того, не підлягає відповідальності людина, яка заподіє шкоду під час **затримання правопорушника.**

У другому випадку, на перший погляд, водія можна притягти до відповідальності — адже пошкоджено машини абсолютно непричетних людей. Однак іншої можливості врятувати дітей не було, а будь-які матеріальні збитки не можна порівнювати з життям і здоров'ям людей, тим паче дітей. Отже, відвернено шкоду більшу, ніж заподіяна. Такі дії вважають учиненими в **стані крайньої необхідності.** За дії в стані крайньої необхідності особа не підлягає кримінальній і адміністративній відповідальності.

У третьому випадку касир сама віддала гроші, вона порушила свої трудові обов'язки. Однак чи мала вона можливість діяти інакше? Адже їй загрожувала реальна небезпека, щодо неї було здійснено психічний примус. У цій ситуації вона звільняється від юридичної відповідальності внаслідок дії **фізичного або психічного примусу.**

Є й інші випадки, коли особа звільняється від відповідальності. До таких обставин належать дії в умовах **виправданого ризику, уявна оборона, виконання законного наказу чи розпорядження.**

Не підлягає відповідальності також і особа, яка не досягла певного, визначеного законом віку. **До адміністративної відповідальності може бути притягнута особа з 16 років, до кримінальної за найтяжчі злочини — з 14 років, а за всі інші — з 16 років.**

Людину можна притягнути до юридичної відповідальності лише тоді, коли вона усвідомлює небезпеку й можливі наслідки своїх дій. Саме тому, **особа, яка внаслідок психічного захворювання нездатна усвідомлювати свої дії або керувати ними, уважається неосудною і не підлягає юридичній відповідальності.** Для з'ясування питання про те, чи є людина неосудною, призначають спеціальну судово-психіатричну експертизу.

Правопорушення тягне за собою юридичну відповідальність. Залежно від скоєного правопорушення можливе притягнення осіб до кримінальної, адміністративної, дисциплінарної, матеріальної та цивільно-правової відповідальності. Визначено конституційні принципи юридичної відповідальності — закон не має зворотної сили, індивідуальний характер відповідальності тощо.

Передбачено обставини, які виключають юридичну відповідальність, зокрема необхідна оборона, крайня необхідність тощо. Не підлягає відповідальності також особа, яка не досягла визначеного законом віку або є неосудною.

Запам'ятайте: юридична відповідальність, необхідна оборона, крайня необхідність.

Перевірте себе

1. Поясніть поняття *юридична відповідальність*.
2. Яку мету переслідує притягнення особи до відповідальності за скоєне правопорушення?
3. Які види юридичної відповідальності вам відомі?
4. Які конституційні принципи юридичної відповідальності ви знаєте?
5. Поясніть сутність принципу «закон не має зворотної сили».
6. Які обставини виключають юридичну відповідальність?
- 7*. Порівняйте неосудність, необхідну оборону, крайню необхідність.
- 8*. Визначте, чи скоєно правопорушення в нижчеподаних випадках, форму вини, обставини, що виключають юридичну відповідальність (якщо вони є):
  - а) водій вантажівки під час руху раптово втратив свідомість унаслідок серцевого нападу й зіткнувся з мікроавтобусом;
  - б) хлопець викрав продукти із супермаркету, посилаючись на нестачу грошей;
  - в) хлопець, бажаючи продемонструвати подрузі свою силу, підняв її на руки і вирішив, за її згодою, потримати за поручнями балкона. Однак сил не вистачило, дівчина внаслідок падіння дістала складні переломи;
  - г) група юнаків здійснила напад на банк і, погрожуючи ножем і макетом пістолета, намагалася заволодіти грошима. Охоронець банку відкрив вогонь із пістолета, поранивши двох нападників;
  - д) під час повені, рятуючи житловий масив, співробітники МНС розібрали частину бруківки, щоб спрямувати воду в потрібний бік.

§ 6. Конституція України

Пригадайте, де і коли в курсі історії вам траплялося поняття «конституція».

1. Поняття «конституція».

Слово «конституція», як і багато інших юридичних понять, походить ще із Стародавнього Риму. Латинське слово «constitution» означає «устрій». За часів давньоримської імперії саме таку назву мали важливі державні акти. Імператори Риму так називали свої укази. За часів середньовіччя цю назву застосовували в деяких країнах для позначення привілеїв феодалів. У 1710 р. гетьман Пилип Орлик саме так назвав розроблений ним документ «Пакти та Конституції законів та вільностей Війська Запорозького», який часто називають Конституцією Пилипа Орлика. Зміст цього документа був досить демократичним, але реальної сили він не набув — адже гетьман Пилип Орлик на той час був гетьманом у вигнанні.

Конституцію називають Основним Законом держави. І дійсно, це особливий закон, він відрізняється від інших нормативних актів. У чому ж полягають її особливості?

Перша з них — **найвища юридична сила Конституції**. Це означає, що в разі протиріччя між нормами будь-яких звичайних законів, указів, актів уряду або міністерств і Конституції, норми Основного Закону завжди переважатимуть.

Друга особливість Конституції — це **особливий порядок її прийняття**. Якщо закони приймають здебільшого парламентом (лише іноді — референдумом, в Україні ще немає жодного такого закону), то Конституції досить часто приймаються референдумом. Відомі випадки, коли конституцію «дарував» народові монарх або військовий диктатор. У деяких країнах (зокрема і в Україні) конституцію приймав парламент, але при цьому дотримувалися спеціальної, більш складної процедури, аніж при прийнятті звичайних законів.

Конституції притаманна й **підвищена стабільність**, унести до неї зміни складніше, ніж до звичайного закону. І це зрозуміло — адже в Конституції визначають основні правила життя держави, вона, як кажуть юристи, має **установчий характер** — саме на основі її норм приймається чимало інших законів.

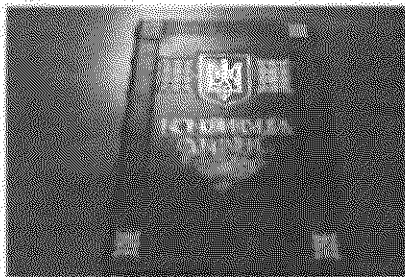
Отже, Конституція — це **Основний Закон держави, який установлює основи життя суспільства й державного устрою, що має найвищу юридичну силу**.

Знайдіть у Конституції України норми, які закріплюють особливості Основного Закону.

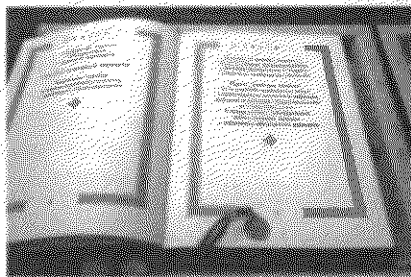
2. Конституція України — Основний Закон держави.

Запропонуйте основні положення конституції уявної країни, до якої ви вирушаєте. Не забувайте, ці положення повинні забезпечити демократичний розвиток держави!

А тепер порівняймо ваші пропозиції з деякими положеннями Конституції нашої держави.

Спеціальний екземпляр Конституції України, на якому складає присягу Президент України

Ознайомтеся з деякими положеннями Конституції України.

Конституція України

Стаття 1. Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава.

Запропонуйте власне пояснення кожній з характеристик Української держави, закріплених в її Конституції.

Суверенність України означає, що наша держава може самостійно вирішувати питання свого життя, вона самостійна в міжнародних відносинах, сама встановлює закони та здійснює правосуддя.

«Демократія» в перекладі з латини означає «влада народу». Усі люди в демократичній державі мають рівні права та обов'язки. У демократичній державі обов'язковим є формування органів влади шляхом регулярних вільних виборів. У ній забезпечується реальна участь громадян в управлінні державою, дієвий вплив їх на вирішення важливих питань життя держави.

Правова держава — це держава, де забезпечено верховенство права, взаємна відповідальність громадянина й держави (не лише людина відповідає перед державою, а й держава несе відповідальність за виконання своїх функцій перед кожним громадянином). У правовій державі проголошуються, закріплюються в законах, гарантуються та реально забезпечуються права людини. Важливою ознакою є також поділ державної влади.

Соціальна держава — це держава, діяльність якої направлена на забезпечення добробуту громадян, їхнього гідного життя. У соціальній державі існує розвинута система охорони здоров'я, соціального забезпечення тощо.

У наведених далі витягах із Конституції України визначте положення, які закріплюють зазначені характеристики нашої держави.

Висловіть свою думку щодо того, якою мірою сучасна Україна відповідає зазначеним характеристикам.

ЦЕ цікаво Спеціальними органами — Установчими зборами — було прийнято конституції Франції (1791), Італії (1947), Індії (1950), Португалії (1976).

Кваліфікованою більшістю парламентів приймали конституції Греції (1975), Іспанії (1978), України (1996). Однак після прийняття парламентами згадані конституції Греції та Іспанії було потім схвалено референдумами.

Референдумами було прийнято конституції Чилі (1980), Франції (1946) (до речі, позитивним виявився лише референдум за другим проектом конституції, на першому референдумі попередній проект було відхилено), Білорусі тощо.

Монархами було даровано конституції Франції (1814, рік після повалення Наполеона), Бельгії (1831), Японії (1889), Кувейту (1963). Президентом було даровано Конституцію Пакистану (1962). У 1968 р. після перевороту в Бразилії військові, які його здійснили, — головнокомандувачі армії, флоту й авіації «дарували» конституцію, щоб оформити своє правління.

Серед найстаріших нині діючих конституцій — конституції США (1787), Швейцарії (1874), Норвегії (1814), Люксембургу (1868).

До неписаної англійської конституції належать акти різних часів. Серед них Велика хартія вольностей (1215), «Біль про права» (1689), Акт про народне представництво (1949 та 1969), судові рішення про обмеження прав монарха (1611) тощо.

Конституція України

Стаття 3. Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю.

Стаття 5. Україна є республікою. Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ (...)

Стаття 8. В Україні визнається і діє принцип верховенства права.

Норми Конституції України є нормами прямої дії. Звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується.

Конституцію України було прийнято Верховною Радою України 28 червня 1996 р.

3. Поділ державної влади в Україні.

Конституція України

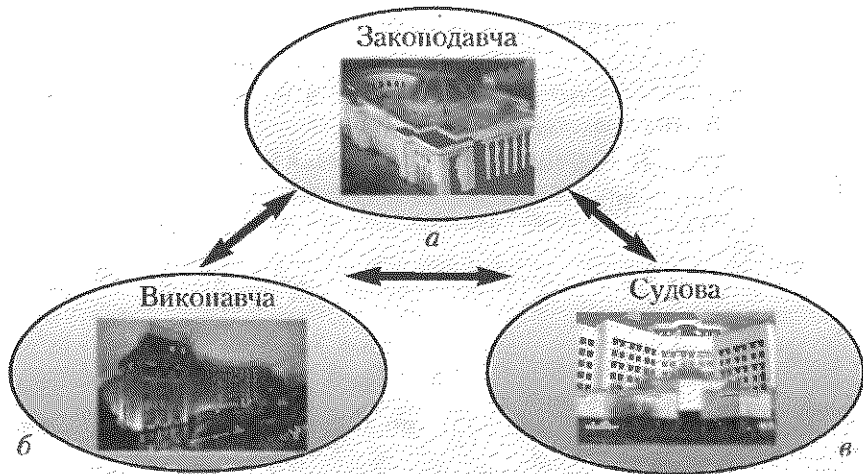
Стаття 6. Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову (...)

Як ви вважаєте, з якою метою здійснюється поділ державної влади?

В Україні нині створена певна система поділу державної влади. Вона забезпечує систему врівноважень і протизваг у діяльності органів державної влади. Така система запобігає зосередженню всієї влади в руках однієї гілки влади, вимагає від кожної з них урахування позиції іншої.

Гілка влади	Законодавча	Виконавча	Судова
Органи державної влади, які належать до цієї гілки влади	Верховна Рада України	Кабінет Міністрів України Міністерства, державні комітети та інші центральні органи виконавчої влади Обласні, районні, Київська, Севастопольська міські державні адміністрації	Конституційний Суд України Суди загальної юрисдикції (загальні та спеціалізовані суди)

а) будинок Верховної Ради України; б) будинок Кабінету Міністрів України;
в) будинок Конституційного Суду України

Ознайомтеся з текстом Конституції України та визначте, які функції виконують і які повноваження мають органи, що належать до різних гілок влади в Україні.

Головне завдання законодавчої влади зрозуміло з її назви — вона приймає закони. Однак це не єдине завдання єдиного органу законодавчої влади — Верховної Ради України. Вона приймає бюджет — фінансовий план держави на рік. Верховна Рада України також призначає прем'єр-міністра, інших членів уряду нашої держави, деяких високопосадовців.

Основне завдання органів виконавчої влади — забезпечити ефективну роботу економіки держави, її повсякденне життя в усіх сферах. Виконавча влада організовує виконання прийнятих законодавцями законів. Серед органів виконавчої влади є такі, що забезпечують діяльність на всій території України (Кабінет Міністрів України, міністерства, інші центральні органи виконавчої влади), а також місцеві органи, що діють лише на частині території України.

Якщо ж виникає суперечка між певними особами, то вони можуть звернутися до суду. Саме розв'язання конфліктів, установлення винуватості особи в скоєнні правопорушення є завданням судової влади.

В Україні є декілька видів судів. Конституційний Суд України визначає відповідність Конституції України до прийнятих законів, Указів Президента, рішень Уряду України, а також тлумачить (пояснює) зміст Конституції та законів України. Інші суди (загальні та спеціалізовані — адміністративні та господарські) розглядають справи про різноманітні правопорушення та суперечки.

Найбільше справ припадає на долю загальних судів. Адже саме вони визначають, чи винна особа в скоєнні злочину, розв'язують суперечки, які стосуються сімейних, трудових, цивільних житлових відносин. До нього можуть звертатися будь-які фізичні та юридичні особи, в яких виникли певні проблеми. Згідно з законодавством України, до суду за захистом своїх прав має право звернутися будь-яка особа, якій виповнилося 14 років. Господарські суди вирішують суперечки між юридичними особами — фірмами, заводами, іншими організаціями. До адміністративного суду слід звертатися, якщо особа вважає, що її права порушені з боку державного органу — наприклад, сільрада відмовилася виділити землю, міліція відмовила видати дозвіл на придбання мисливської рушниць.

Основним законом більшості сучасних держав є конституція. Цьому нормативному актові притаманні особливості юридичного статусу — найвища юридична сила, підвищена стабільність, особливий порядок прийняття, установчий характер конституції. Конституція України визначає нашу державу як незалежну та суверенну, правову, демократичну та соціальну. У Конституції України закріплено принципи поділу державної влади на законодавчу, виконавчу та судову.

Запам'ятайте: Конституція — Основний Закон держави; найвища юридична сила; поділ державної влади.

Перевірте себе

1. Які особливості має Конституція України як Основний Закон держави?
2. Доведіть, що норми Конституції України закріплюють особливості правового статусу Конституції України.
3. На які гілки поділяється державна влада в Україні?
4. Назвіть органи, які належать до кожної з гілок влади в Україні.
5. Які основні положення Конституції України ви знаєте?
- 6*. Уявіть, що вас запросили виступити перед молодшими школярами й розповісти про значення Конституції України для нашої держави та кожного громадянина. Складіть план свого виступу та визначте його основні питання.
- 7*. Визначте, до повноважень якого з органів влади належать зазначені дії:
  - а) прийняття законів України;
  - б) підготовка проекту бюджету України;
  - в) унесення змін до Конституції України;
  - г) вирішення спору між власником підприємства та працівником із приводу його звільнення з роботи;
  - д) вирішення питання про відкриття нового маршруту автобуса;
  - е) винесення рішення про покарання злочинця.
8. Користуючись різними джерелами інформації (газети, телебачення, мережа Інтернет), підготуйте повідомлення про історію української конституції.

Підсумкові запитання та завдання до 1 розділу

1. Пригадайте, що означають поняття:
    - закон;
    - мораль;
    - право;
    - дієздатність;
    - правоздатність;
    - правопорушення;
    - конституція.
  - 2*. Порівняйте поняття:
    - право та мораль;
    - правоздатність і дієздатність.
  3. Поясніть, чим Конституція відрізняється від усіх інших законів, чому її називають Основним Законом.
  4. Поясніть, чим норми права відрізняються від інших правил, соціальних норм.
  - 5*. Висловіть свою думку щодо обґрунтованості звільнення від відповідальності осіб, які вчинили правопорушення в стані необхідної оборони та крайньої необхідності.
  6. Наведіть приклади правопорушень із життя, про які знаєте, повідомлень засобів масової інформації.
- Із запропонованих варіантів відповідей оберіть один правильний (1–6).**
1. Яке із запропонованих визначень відповідає поняттю «правоздатність»
    - ✓А можливість особи мати юридичні права та обов'язки
    - Б можливість особи власними діями створювати, змінювати, припиняти права та обов'язки
    - В загальнообов'язкові норми, правила, установлені державою
  2. Визначте, який нормативний акт має вищу юридичну силу в Україні
    - А Указ Президента України
    - Б Закон України
    - В постанова Кабінету Міністрів України
    - Г рішення Верховного Суду України
  3. Визначте, хто чи який із зазначених органів і посадових осіб не має права законодавчої ініціативи
    - ✓А народний депутат України
    - Б Президент України
    - В Кабінет Міністрів України
    - Г Конституційний Суд України
  4. Визначте, у якому випадку скоєно злочин
    - ✓А школяр не сплатив за проїзд в автобусі
    - Б дівчинка взяла в однокласниці велосипед і своєчасно його не повернула
    - ✓В хлопець украв у магазині цифровий фотоапарат
    - Г випускник школи влаштувався на роботу, але невдовзі без поважної причини запізнився на роботу

5. Визначте, у якому випадку є підстави для притягнення особи до юридичної відповідальності

- А 15-річний хлопець, захищаючись від нападників, які намагалися побити його, зламав одному з них руку
- Б водій, у якого відмовили гальма, щоб урятувати пасажирів, спрямував автобус на машини, що стояли на узбіччі, пошкодив їх, але автобус було зупинено
- В дівчина відмовилася взяти участь у зборах, які проводилися в школі з метою створення дитячої організації
- Г дівчина, ображена на несправедливу, на її думку, оцінку, розбила вікна в кабінеті директора

6. Визначте, який орган належить до органів законодавчої влади

- А Кабінет Міністрів України
- Б Верховна Рада України
- В Верховна Рада Автономної Республіки Крим
- Г Президент України
- Д Конституційний Суд України

7. Визначте, до якого виду відповідальності може бути притягнуто порушника в кожному з випадків

☐ А громадянин у натовпі в автобусі витягнув гаманець з кишені жінки ☐ Б громадянин відмовився сплатити відсотки за отриманим ним кредитом ☐ В громадянин перейшов вулицю на червоне світло світлофора ☐ Г громадянин без поважної причини не з'явився на роботу	1 дисциплінарна відповідальність 2 кримінальна відповідальність 3 матеріальна відповідальність 4 адміністративна відповідальність 5 цивільно-правова відповідальність

8. Названі справи розподіліть у таблиці відповідно до того, який суд має її розглядати:

- 1) справа про крадіжку грошей із відділення Ощадбанку України;
- 2) справа про офіційне тлумачення Закону України;
- 3) справа про скасування рішення селищної ради;
- 4) справа про визнання підприємства банкрутом;
- 5) справа про незаконне звільнення зі школи охоронця;
- 6) справа про припинення шлюбу шляхом його розірвання за заявою одного з подружжя;
- 7) справа про неналежне виконання договору про будівництво нового приміщення між Національним академічним театром і будівельним трестом;
- 8) справа про вбивство людини.

	Загальні суди	Адміністративні суди	Господарські суди	Конституційний Суд України
Справи, які має розглядати відповідний суд				

9. Наведіть приклади правил, якими ви керуєтеся у своєму житті.

2 РОЗДІЛ

Ти — людина, значить, маєш права

§ 7. Права і свободи людини

1. Права і свободи людини.

За допомогою «мозкового штурму» спробуйте назвати ті можливості, які потрібні для нормального існування людини.

У кожної людини є чимало потреб, частину з яких визнає та забезпечує держава. Права людини — це можливості людини існувати й розвиватися як особистість, задовольняти свої потреби, здебільшого закріплені законодавством.

При цьому варто зазначити, що деякі права людина отримує від природи, вони притаманні їй як фізичній істоті, незалежно від того, де, у якій державі вона живе. Таким, наприклад, є право на життя — навіть держава не може обмежити, відібрати його в людини. Такі права називають *природними*, або *невідчужуваними*.

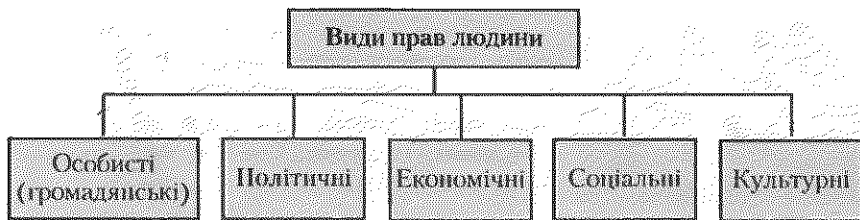
Інші права людина має лише завдяки тому, що держава забезпечує ці права своїм апаратом, своїми органами. Адже тільки держава має можливість забезпечити реальне право особи на освіту, на соціальне забезпечення тощо.

Дуже часто ми чуємо слова «права» і «свободи» людини. У чому ж між ними різниця? Свободи людина може реалізувати, здійснити без будь-якого втручання держави та її органів. Держава повинна лише забезпечити охорону, непорушність і захист цих свобод. Такими є, наприклад, свобода думки, свобода віросповідання тощо.

А от права держава повинна забезпечити певними механізмами, юридичними процедурами.

Часто для забезпечення окремого права чи групи прав людини приймаються спеціальні закони, створюються спеціальні державні органи.

Нині людина має різні права, які часто поділяють на декілька основних груп.

Складіть перелік прав, які, на вашу думку, належать до кожної із зазначених груп. Використайте для цього текст Загальної декларації прав людини.

2. Загальна декларація прав людини.

Протягом багатьох століть існування людства права людини зазнали чимало змін. Пригадайте Стародавній Рим і Грецію, Єгипет і Вавилон. Тисячі рабів, які створювали багатства та велич цих держав, були позбавлені будь-яких прав.

Пригадайте, як у стародавньому світі називали рабів, уважаючи їх одним із видів знарядь праці.

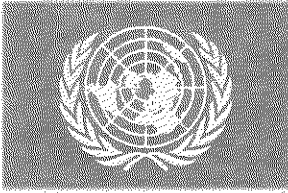
Минули століття, і після революцій XVII–XVIII ст. у країнах Європи було проголошено спеціальні декларації прав людини.

Пригадайте, у яких державах приймали подібні декларації, яким був їхній зміст.

Після буржуазних революцій у країнах Європи було проголошено політичні та громадянські права людини.

XX ст. принесло світові нечувані раніше за масштабом потрясіння — дві світові війни. Під час Другої світової війни 1939–1945 рр. порушення прав людини були масовими й особливо зухвалими. Мільйони людей стали жертвами знущань, масових убивств тощо. І саме уроки цієї війни дали розуміння того, що права людини мають бути справою не окремого громадянина й навіть не окремої держави, а всього людства.

У 1945 р. було створено найбільшу та найвпливовішу міжнародну організацію — Організацію Об'єднаних Націй (ООН), однією з її держав-засновників була Україна (на той час УРСР — Українська Радянська Соціалістична Республіка). І серед перших документів, які розробила ООН, був спеціальний документ, присвячений правам людини. 10 грудня 1948 р. Генеральна Асамблея ООН (вищий орган цієї організації) на своєму засіданні в Парижі прийняла Загальну декларацію прав людини.

Прапор ООН

Сучасна будівля
Організації Об'єднаних
Націй (м. Нью-Йорк,
США)

Цей документ і нині визначає основні міжнародно-правові стандарти прав людини. Дотримуватися норм цієї Декларації повинна будь-яка держава, яка є демократичною і бажає вступити до Організації Об'єднаних Націй.

Як ви вважаєте, у чому важливість цього документа? У чому його основний недолік?

На розвиток норм і положень Загальної декларації прав людини була розроблена ціла низка міжнародно-правових актів:

- 1952 р. — Конвенція про політичні права жінок;
- 1959 р. — Декларація прав дитини;
- 1965 р. — Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації;
- 1966 р. — Міжнародний пакт про громадянські та політичні права;
- 1966 р. — Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права;
- 1979 р. — Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок;
- 1984 р. — Конвенція проти катувань та інших нелюдських або принижуючих гідність видів поводження;
- 1989 р. — Конвенція про права дитини.

Прочитайте витяг із Загальної декларації прав людини. Обговоріть її норми. Які із зазначених прав ви вважаєте найважливішими для себе? Свою думку обґрунтуйте.

Загальна декларація прав людини

Стаття 1. Всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах.

Стаття 3. Кожна людина має право на життя, на свободу і особисту недоторканність.

Стаття 7. Всі люди рівні перед законом.

Стаття 13. Кожна людина має право вільно пересуватися і обирати собі місце проживання в межах своєї держави.

Стаття 15. Кожна людина має право на громадянство.

Стаття 17. Кожна людина має право володіти майном як одноособово, так і разом з іншими.

Стаття 18. Кожна людина має право на свободу думки, совісті та релігії.

Стаття 19. Кожна людина має право на свободу переконань і на вільне їх виявлення.

Стаття 20. Кожна людина має право на свободу мирних зборів і асоціацій.

Стаття 21. Кожна людина має право брати участь в управлінні своєю країною безпосередньо або через вільно обраних представників.

Стаття 22. Кожна людина як член суспільства має право на соціальне забезпечення.

Стаття 23. Кожна людина має право на працю, на вільний вибір роботи, на справедливий і сприятливий умови праці та на захист від безробіття.

Стаття 24. Кожна людина має право на відпочинок і дозвілля.

Стаття 25. Кожна людина має право на такий життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд і необхідне соціальне обслуговування, який є необхідним для підтримання здоров'я і добробуту її самої та її сім'ї.

Стаття 26. Кожна людина має право на освіту.

Стаття 27. Кожна людина має право вільно брати участь у культурному житті суспільства, втішатися мистецтвом, брати участь у науковому прогресі.

3. Міжнародні акти про права дитини.

Проаналізуйте запропоновані ситуації, висловіть свою думку, чи виявляються в них якісь особливі потреби, чи потребують захисту в цих ситуаціях особливі, відмінні від загальних, права.

1. 15-річний юнак затриманий міліцією за підозрою у вчиненні крадіжки з магазину. Слідчий планує провести допит, а також підготував звернення до суду з клопотанням про утримання хлопця під вартою.

2. 12-річна дівчинка потрапила в лікарню. Лікарі вважають, що їй потрібна термінова операція та складне лікування.

3. Батьки 5-річної дівчинки та 17-річного хлопця потрапили в автокатастрофу та загинули. Діти залишилися жити зі

своїми бабусяю та дідусем. У спадщину їм залишився будинок і домашні речі.

Відповідно до Конвенції про права дитини та українського законодавства, дитиною є людина, яка не досягла 18 років.

Дитина має всі права, які гарантовані дорослим, але, крім того, додаткові права, що забезпечують її розвиток. І це не випадковість! Адже дитина (особливо малолітня) слабша фізично, має недостатній життєвий досвід і тому потребує додаткового захисту та підтримки з боку батьків, осіб, які їх замінюють, опікунів тощо.

Це враховує українське законодавство та міжнародні правові акти. В Україні в 2001 р. було прийнято Закон «Про охорону дитинства». Крім того, у 1991 р. Верховна Рада України ратифікувала, тобто погодилася на обов'язковість для нашої держави, міжнародну Конвенцію про права людини.

Серед норм цих актів — право на спілкування батьків (або осіб, які їх замінюють) із дітьми в будь-яких ситуаціях. При цьому таке право гарантується навіть в екстремальних ситуаціях, коли дитина знаходиться в місцях позбавлення волі, затримана правоохоронними органами, перебуває в лікарні тощо. Закон покладає на батьків відповідальність про забезпечення умов для фізичного та морального розвитку людини. У разі, коли дитина залишилася без опіки батьків, держава повинна подбати про встановлення над дітьми опіки (про це ми дізнаємося дещо пізніше). Дитині гарантовано право на захист своїх прав. При цьому вона не лише має право на захист із боку батьків, але й сама може звернутися до будь-яких державних органів, органів місцевого самоврядування й навіть до суду для захисту своїх прав.

4. Механізми захисту прав людини.

У житті бувають випадки, коли права людини порушуються. У цих випадках дуже важливо вміти захистити себе, знати, хто може допомогти. Для захисту прав людини кожен може використовувати можливості, які гарантує Конституція України.

Розгляньте запропоновані ситуації: Що в них спільного? Як, на вашу думку, потерпілі можуть захистити себе та свої права? Запропонуйте, куди їм звертатися по допомогу, використавши при потребі витяги з Конституції України.

1. Після дорожньо-транспортної пригоди лікар «швидкої допомоги» відмовився надати допомогу постраждалому, у якого не виявилось документів.

2. Хлопця, підозрюваного в крадіжці, побили співробітники міліції, вимагаючи зізнання.

3. Жінці-ветеринару відмовили в прийомі на роботу, пояснивши, що вона, можливо, буде багато часу відсутня у зв'язку з хворобами її малолітньої дитини.

Конституція України

Стаття 55. Права і свободи людини і громадянина захищаються судом.

Кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб.

Кожен має право звертатися за захистом своїх прав до уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.

Кожен має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна.

Кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань.

Стаття 101. Парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина здійснює уповноважений Верховної Ради України з прав людини.

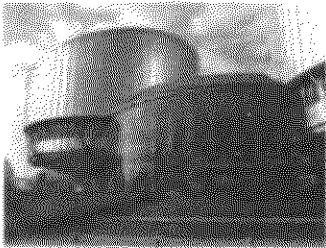
Стаття 121. Прокуратура України становить єдину систему, на яку покладаються:

...2) представництво інтересів громадянина або держави в суді у випадках, визначених законом;

3) нагляд за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство;

4) нагляд за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян;

5) нагляд за додержанням прав і свобод людини і громадянина, додержанням законів з цих питань органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими і службовими особами.

*Будинок Європейського Суду
в Страсбурзі (Франція)*

Отже, якщо ваші права порушені, існують органи й установи, які мають вам допомогти. Передусім, ви можете звернутися до прокуратури — спеціального державного органу, до повноважень якого належить, зокрема, нагляд за додержанням прав і свобод людини й громадянина органами державної влади і місцевого самоврядування, їхніми посадовими й службовими особами. Можна також звернутися

до суду, який має право розглядати будь-які правовідносини в нашій державі.

Нині в Україні велике значення у захисті прав людини має уповноважений Верховної Ради України з прав людини, його називають омбудсменом. Він обирається Верховною Радою України строком на 5 років. Будь-який громадянин України може звернутися до нього або його представників на місцях, якщо вважає, що його права порушені.

Проте іноді людині не вдається знайти розв'язання своєї проблеми в Україні. У цьому випадку після того, як вичерпано всі національні засоби захисту, людина має право звернутися за захистом своїх прав до міжнародних органів, організацій, зокрема до Європейського Суду з прав людини, який знаходиться в Страсбурзі (Франція). При цьому необхідно звернути увагу, що звернення до Суду можливе лише для захисту прав, які гарантовані європей-

ЦЕ цікаво

Уперше посада парламентського омбудсмена була введена риксдагом (парламентом) Швеції в 1809 р. У 1919 р. після отримання незалежності від Росії посаду омбудсмена було затверджено у Фінляндії, 1952 р. в Новергії, роком пізніше — у Данії. Першою несвропейською державою, де була введена посада омбудсмена, стала Нова Зеландія в 1962 р. Нині більш ніж у 100 країнах світу існують посади парламентських уповноважених з прав людини.

В Азербайджані ця посада має назву комісара з прав людини, в Албанії та Грузії — народний захисник, у Вірменії — захисник прав людини, у Франції — посередник (медіатор).

У 1993 р. посаду уповноваженого з прав людини було введено в Європейському Союзі, у 1999 р. — в Раді Європи.

ськими конвенціями, міжнародними актами і якщо права було порушено державою, її органами, а не окремими особами, неурядовими організаціями тощо. Звернення може бути прийняте до розгляду Судом лише у випадку, коли воно направлено до Суду не пізніше як за шість місяців після прийняття остаточного рішення в Україні. Звернення має бути підписаним (анонімні заяви не розглядаються, до заяви додаються копії рішень та інших документів, необхідних для розгляду справи).

Корисні сайти:

<http://www.coe.fr> — офіційний сайт Ради Європи;

<http://www.dhdirhr.coe.fr> — сайт Директорату прав людини Ради Європи;

<http://www.dhcour.coe.fr> — сайт Європейського Суду з прав людини.

Нині права людини є загальнолюдською цінністю. Вони закріплені в міжнародно-правових документах. Серед найважливіших — Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права, Конвенція про права дитини тощо. Права людини поділяються на особисті (або громадянські), політичні, економічні, соціальні та культурні. Спеціальні міжнародні документи закріплюють права дітей, як осіб, що потребують особливого захисту.

Запам'ятайте: Конвенція про права дитини, Європейський Суд з прав людини, 10.12.1948 р. прийнята Загальна декларація прав людини.

Перевірте себе

1. Чому Організація Об'єднаних Націй була створена, а Загальна декларація прав людини прийнята після Другої світової війни?
2. Назвіть основні міжнародні документи про права людини.
3. Визначте, на які групи поділяють права людини.
4. Розподіліть за групами права людини, які проголошені Загальною декларацією прав людини та Конституцією України.
5. Висловіть припущення, які права потрібно віднести до невід'ємних (природних) прав людини.
6. Дайте оцінку значенню Загальної декларації прав людини.
7. Які органи в Україні покликані забезпечувати захист прав людини в нашій державі?
8. Які умови подання заяви до Європейського Суду з прав людини?

- 9*. За допомогою яких органів можна вийти із запропонованих ситуацій, якщо в них порушено права людини:
- а) громадянина протягом тривалого часу затримують виплату заробітної плати;
  - б) громадянка протягом дев'яти місяців утримувалася під вартою за підозрою в скоєнні вбивства. За її твердженням, щодо неї застосовували незаконні методи тиску з боку співробітників правоохоронних органів (побиття, тортури, позбавлення їжі тощо);
  - в) дев'ятикласники влаштували бійку на вулиці після шкільних занять, унаслідок чого один із хлопців отримав тілесні ушкодження та потрапив до лікарні;
  - г) багатодітну сім'ю виселяють із кімнати гуртожитку, де вони законно проживають багато років, не надавши ніякого іншого помешкання?
10. Із запропонованих висловлювань оберіть ті, які відповідають духу суспільства, де поважають права людини:
- а) свобода — це можливість робити все, що мені хочеться;
  - б) свобода — це право робити все, що дозволено законом;
  - в) свобода — це незалежність від норм, установлених людьми та суспільством;
  - г) свобода — це незалежність від завітів Бога;
  - д) свобода однієї людини обмежена свободою інших людей.
- 11*. Визначте, чи було допущено порушення прав людини під час подорожі Гуллівера до країни Ліліпуції (за твором Дж. Свіфта).

§ 8. Громадянство України

1. Поняття «громадянство».

Пригадайте, як ви звертаєтеся до інших людей в різних ситуаціях.

Що означає таке звичне нам слово «громадянин»?

Громадянство — це юридично визначений, стійкий, необмежений у просторі правовий зв'язок між особою і певною державою, що визначає їхні взаємні права та обов'язки.

Розглянемо детальніше кожну складову цього визначення. **Юридична визначеність** громадянства полягає в тому, що є чіткі, закріплені в нормативних актах правила його набуття і втрати. **Стійкість** громадянства визначає необмеженість дії в часі. Набувши громадянства, людина не може бути позбавлена його, вона перебуває під захистом своєї держави, може користуватися всіма

правами громадянина. **Необмеженість у просторі** означає, що людина зберігає громадянство не лише на території своєї держави, а й за кордоном — у будь-якому місці земної кулі її захищає держава. Пригадаємо події останніх років. Коли французька яхта з екіпажем — громадянами Франції була захоплена піратами біля берегів Сомалі, Франція направила на допомогу військовий корабель із загоном спецпризначення для надання допомоги своїм громадянам. Незалежно від того, де знаходиться громадянин, він також зберігає всі свої права та обов'язки. Коли обирають президента або депутатів, громадяни, які перебувають за кордоном, можуть узяти участь у голосуванні в дипломатичних представництвах своєї країни.

Іноді особа може отримати право на громадянство відразу двох держав. Таких осіб називають **біпатридами**. Конституція України встановила, що в нашій державі існує єдине громадянство. Подвійне громадянство в Україні не передбачене.

В Україні, як, напевно, і в будь-якій країні світу, можуть перебувати не лише громадяни нашої держави. Людина може жити за межами своєї держави, але бути її громадянином. Так, американський журналіст, який працює в Києві, залишається громадянином США, так само залишається громадянином Угорщини посол цієї держави. Не змінюється громадянство людей, які прибули до іншої держави на короткий час — на відпочинок, у туристичну поїздку, лікування чи навчання.

ЦЕ цікаво Законодавства двох держав — Афганістану та Ізраїлю — не передбачають можливості виходу з власного громадянства.

Подвійне громадянство передбачене законодавствами Бангладеш, Великої Британії, Росії, Вірменії, Ізраїлю, ФРН, Франції, деяких країн Латинської Америки.

Андорра є єдиною у світі державою, у якій її громадяни є меншістю серед проживаючих на її території. Для одержання громадянства потрібно прожити в країні не менше 25 років. З 65 942 жителів князівства лише 21 000 — громадяни Андорри, інші — іноземці, які одержали право на «пасивне проживання», тобто не мають політичних і виборчих прав. Серед них — 28 500 іспанців, 7000 португальців, 4500 французів.

А іноді трапляються випадки, коли людина не належить до громадянства жодної з держав, тобто стає особою без громадянства — апатридом.

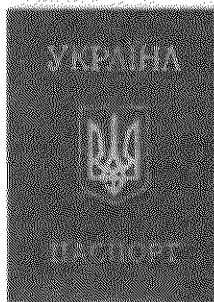
Висловіть свою думку, чи треба надавати іноземцям і особам без громадянства певні права. Чи можуть бути їхні права такими ж, як у громадян, чи вони мають бути обмеженими? Свою думку обгрунтуйте.

Конституція України визначає, що іноземці й особи без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах (тобто з відповідним дозволом державних органів України), користуються тими ж правами і свободами, що й громадяни України, за окремими винятками, передбаченими Конституцією та законами України. Їм гарантовані права на життя і свободу, на освіту й охорону здоров'я, на власність (хоча іноді з певними обмеженнями). Однак лише громадяни мають право брати участь в управлінні державою, зобов'язані служити в Збройних силах України, можуть стати державними службовцями.

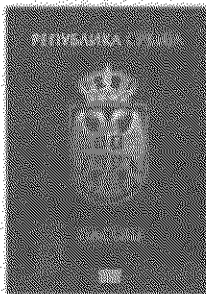
Конституція України

Стаття 26. Іноземці та особи без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими самими правами і свободами, а також несуть такі самі обов'язки, як і громадяни України, — за винятками, установленними Конституцією, законами чи міжнародними договорами України.

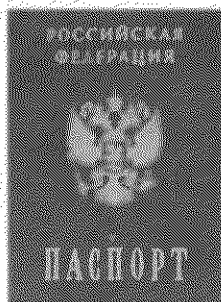
Людина в багатьох обставинах повинна підтверджувати свою належність до громадянства певної держави. Саме тому людина отримує відповідний документ.

Паспорт громадянина України

Паспорт громадянина Сербії

Паспорт громадянина Росії

2. Хто стає громадянином України.

Хто ж має право на громадянство України? Спробуємо розібратися в цьому питанні, використовуючи Закон України «Про громадянство».

Проаналізуйте запропоновані ситуації і визначте, чи мають право зазначені громадяни набутти громадянства України. Які вимоги вони мають для цього виконати?

1. Громадянин України був запрошений на роботу в один з університетів США і виїхав на місце проживання. Через два роки він одружився з громадянкою Сполучених Штатів Америки, а ще через два роки в них у пологовому будинку Чикаго народилася донька.

2. Під час патрулювання центром Львова наряд міліції раптом почув дитячий плач. Правоохоронці побачили новонароджену дитину, яка лежала під кущем. Дитину доправили в лікарню, згодом вона одужала. А от пошуки матері не дали результату, дитину було передано до Будинку малюка.

3. Під час навчання в Харкові громадянин однієї з країн Близького Сходу одружився з громадянкою України. Через два роки він звернувся з проханням отримати громадянство України. У період розгляду його заяви в них народилася дитина. Чи може він набутти громадянства України? Яке громадянство матиме дитина?

4. Громадянин П. народився в 1958 р. в м. Одесі. Закінчивши військове училище, протягом 30 років служив у радянській, а потім у російській армії. Вийшовши на пенсію в 2005 р., він переїхав до рідного міста і в 2007 р. подав заяву про надання йому українського громадянства.

Закон України «Про громадянство України»

Стаття 7. Набуття громадянства України за народженням.

Особа, батьки або один з батьків якої на момент її народження були громадянами України, є громадянином України.

Особа, яка народилася на території України від осіб без громадянства, які на законних підставах проживають на території України, є громадянином України.

Особа, яка народилася за межами України від осіб без громадянства, які постійно на законних підставах проживають на території України, і не набула за народженням громадянства іншої держави, є громадянином України.

Особа, яка народилася на території України від іноземців, які на законних підставах проживають на території України,

і не набула за народженням громадянства жодного з батьків, є громадянином України (...).

Новонароджена дитина, знайдена на території України, обоє з батьків якої невідомі (знайда), є громадянином України (...).

Стаття 8. Набуття громадянства України за територіальним походженням.

Особа, яка сама чи хоча б один з її батьків, дід чи баба, рідні (повнорідні та неповнорідні) брат чи сестра, син чи дочка, онук чи онука народилися або постійно проживали до 24 серпня 1991 року на території, яка стала територією України відповідно до Закону України «Про правонаступництво України» (1543—12), або яка сама чи хоча б один з її батьків, дід чи баба, рідні (повнорідні та неповнорідні) брат чи сестра народилися або постійно проживали на інших територіях, що входили на момент їх народження або під час їх постійного проживання до складу Української Народної Республіки, Західноукраїнської Народної Республіки, Української Держави, Української Соціалістичної Радянської Республіки, Закарпатської України, Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР), і є особою без громадянства або іноземцем, який подав зобов'язання припинити іноземне громадянство, та подала заяву про набуття громадянства України, а також її неповнолітні діти реєструються громадянами України. (...)

Стаття 9. Прийняття до громадянства України.

Іноземець або особа без громадянства можуть бути за їх клопотаннями прийняті до громадянства України.

Умовами прийняття до громадянства України є:

1) визнання і дотримання Конституції України та законів України;

2) подання декларації про відсутність іноземного громадянства (для осіб без громадянства) або зобов'язання припинити іноземне громадянство (для іноземців) (...);

3) безперервне проживання на законних підставах на території України протягом останніх п'яти років.

Ця умова не поширюється на іноземців чи осіб без громадянства, які перебувають у шлюбі з громадянином України понад два роки, і на іноземців чи осіб без громадянства, які перебували з громадянином України понад два роки у шлюбі, що припинився внаслідок його смерті. (...) Для осіб, яким надано статус біженця в Україні чи притулок в Україні, термін безперервного проживання на законних підставах на території України встановлюється на три роки з моменту надання їм статусу біженця в Україні чи притулку в Україні, а для осіб,

які в'їхали в Україну особами без громадянства, — на три роки з моменту в'їзду в Україну;

4) отримання дозволу на імміграцію.

5) володіння державною мовою або її розуміння в обсязі, достатньому для спілкування. Ця умова не поширюється на осіб, які мають певні фізичні вади (сліпі, глухі, німі);

6) наявність законних джерел існування. Ця умова не поширюється на осіб, яким надано статус біженця в Україні або притулок в Україні. (...);

До громадянства України не приймається особа, яка:

1) вчинила злочин проти людства чи здійснювала геноцид;

2) засуджена в Україні до позбавлення волі за вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину (до погашення або зняття судимості);

3) вчинила на території іншої держави діяння, яке визнано законодавством України тяжким або особливо тяжким злочином.

3. Припинення громадянства України.

Громадянство передбачає взаємність прав і обов'язків людини і держави, а також можливість вільного вибору громадянства людиною. Саме тому іноді постає питання про зміну громадянства. **Кожна людина вільна прийняти рішення про вихід із громадянства України.** Однак не може вийти з громадянства України особа, яку притягнуто до кримінальної відповідальності або засуджено (на час до повного виконання вироку), а також особа, у якої є невиконані зобов'язання перед державою або будь-якими особами (наприклад, зобов'язання сплачувати аліменти, утримувати дитину чи непрацездатних батьків, невикладені борги тощо).

У деяких випадках людина втрачає українське громадянство.

Використовуючи витяги із Закону України «Про громадянство», визначте, як вирішуватиметься питання громадянства в кожному із зазначених випадків.

1. Громадянин України виїхав на постійне місце проживання до Бельгії, до своєї дружини. Протягом семи років він живе в Брюсселі та працює вчителем англійської мови в державній школі.

2. Родина 17-річного Сергія П. вирішила виїхати на постійне місце проживання до Молдови. Батьки Сергія відмовилися від громадянства України й запропонували зробити це Сергію. Вони вважають, що із зміною їхнього громадянства має автоматично змінитися й громадянство дитини. Сергію не хоче змінювати громадянство, але має сумнів, чи може він зберегти громадянство України.

3. Громадянин України П. звільнився з контрактної служби в Збройних силах України. На жаль, він певний час був безробітним. Згодом громадянин виїхав до однієї з африканських країн і добровільно поступив там на військову службу.

Закон України «Про громадянство України»

Стаття 18. Вихід з громадянства України

Якщо дитина виїхала разом з батьками на постійне проживання за кордон і батьки виходять з громадянства України, за клопотанням одного з батьків разом з батьками з громадянства України може вийти і дитина. (...).

Вихід дітей віком від 14 до 18 років з громадянства України може відбуватися лише за їхньою згодою.

Стаття 19. Підстави для втрати громадянства України

Підставами для втрати громадянства України є:

1) добровільне набуття громадянином України громадянства іншої держави, якщо на момент такого набуття він досяг повноліття.

Не вважаються добровільним набуттям іншого громадянства такі випадки:

а) одночасне набуття дитиною за народженням громадянства України та громадянства іншої держави чи держав;

б) набуття дитиною, яка є громадянином України, громадянства своїх усиновителів унаслідок усиновлення її іноземцями;

в) автоматичне набуття громадянином України іншого громадянства внаслідок одруження з іноземцем; (...).

2) набуття особою громадянства України на підставі статті 9 цього Закону внаслідок обману, свідомого подання неправдивих відомостей або фальшивих документів;

3) добровільний вступ на військову службу іншої держави, яка відповідно до законодавства цієї держави не є військовим обов'язком чи альтернативною (невійськовою) службою.

Положення пунктів 1, 3 частини першої цієї статті не застосовуються, якщо внаслідок цього громадянин України стане особою без громадянства.

Правовий зв'язок між людиною та державою називають **громадянством**. Цей зв'язок є стійким, не обмеженим у просторі. Громадяни України та іноземці, які перебувають в Україні на законних підставах, мають в Україні більшість особистих і соціально-економічних прав, проголошених Конституцією України. Порядок набуття та припинення громадянства України визначено Законом України «Про громадянство». Найчастіше громадянство України набувається за народженням, чимало людей отримують його за територіальним походженням, дехто шляхом прийняття до громадянства. Людина має право змінити громадянство. В окремих випадках громадянство України може бути втрачене внаслідок свідомих дій людини, передбачених законом.

Запам'ятайте: **громадянство, апатрид, біпатрид.**

**ЦЕ
цікаво**

Проблема набуття громадянства існує в усіх країнах світу, але вирішується вона по-різному. В одних країнах громадянство отримують усі, хто народився на території держави, незалежно від громадянства батьків. У цих випадках ідеться про набуття громадянства за «принципом ґрунту (чи землі)». В інших — громадянство отримують незалежно від місця народження діти громадян — це «принцип крові». У більшості ж країн використовуються обидва ці принципи.

Отримання громадянства при народженні в юридичній науці має назву **філіація**. Якщо громадянин отримує громадянство в процесі життя, приймаючи свідоме рішення (наприклад, змінивши місце проживання та подавши заяву про вступ до громадянства нової держави свого проживання), використовують термін **натуралізація**. Коли в громадянина виникає вибір — до якого громадянства йому належати (наприклад, коли він народився в країні, де діє принцип ґрунту, а батьки його — громадяни країни, яка дотримується принципу крові), говорять про **оптацію** — вибір громадянина з кількох можливих.

Перевірте себе

1. Що таке громадянство?
2. Хто та в яких випадках стає громадянином України?
3. Чи можлива втрата українського громадянства?
4. Порівняйте значення понять *людина*, *громадянин*, *особа*.
5. Порівняйте правовий статус громадян і осіб, які проживають в Україні, але не мають громадянства України.
6. Чому держава обмежує окремі права та обов'язки осіб, які не мають громадянства?
7. З дозволу батьків перегляньте їхні паспорти та своє свідоцтво про народження. Які відомості в них містяться?
- 8*. У чому, на вашу думку, виявляється демократизм Закону України «Про громадянство України»?
- 9*. Визначте, у яких із наведених випадків особа має право на українське громадянство:
  - а) батьки дитини є громадянами України, але на момент її народження постійно живуть у Індії;
  - б) батько дитини — громадянин Австрії, мати — громадянка України, постійно живуть у Румунії;
  - в) дівчина, громадянка України, одружилася з громадянином Пакистану та виїхала з ним жити на його батьківщину;
  - г) громадянка України виїхала до Польщі й поступила перекладачем на військову службу;
  - д) біля пологового будинку в м. Чернігові знайдено новонароджену дитину. Встановити її батьків не вдалося.

§ 9. Права, свободи та обов'язки в Конституції України

1. Конституційні права і свободи.

Основний Закон нашої держави — Конституція України — закріплює основні права і свободи громадян України. Потрібно зазначити, що обсяг прав і свобод, закріплених Основним Законом, не може бути зменшений або звужений; вони не можуть бути скасовані.

Проаналізуйте подані витяги з Конституції України, визначте, якою мірою перелік прав і свобод людини, закріплений Конституцією, відповідає Загальній декларації прав людини. Наведіть приклади використання із цих прав.

Конституція України

Стаття 27. Кожна людина має невід'ємне право на життя.

Стаття 28. Кожен має право на повагу до його гідності.

Стаття 29. Кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність.

Ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановлених законом.

У разі нагальної необхідності запобігти злочинові чи його переринити уповноважені на те законом органи можуть застосувати тримання особи під вартою як тимчасовий запобіжний захід, обґрунтованість якого протягом сімдесяти двох годин має бути перевірена судом. Затримана особа негайно звільняється, якщо протягом сімдесяти двох годин з моменту затримання їй не вручено вмотивованого рішення суду про тримання під вартою.

Кожному заарештованому чи затриманому має бути невідкладно повідомлено про мотиви арешту чи затримання, роз'яснено його права та надано можливість з моменту затримання захищати себе особисто та користуватися правовою допомогою захисника.

Кожний затриманий має право у будь-який час оскаржити в суді своє затримання.

Про арешт або затримання людини має бути негайно повідомлено родичів заарештованого чи затриманого.

Стаття 30. Кожному гарантується недоторканність житла.

Не допускається проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду чи обшуку інакше як за вмотивованим рішенням суду.

Стаття 31. Кожному гарантується таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції.

Стаття 33. Кожному, хто на законних підставах перебуває на території України, гарантується свобода пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України, за винятком обмежень, які встановлюються законом.

Стаття 34. Кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань.

Стаття 35. Кожен має право на свободу світогляду і віросповідання.

Стаття 39. Громадяни мають право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, про

проведення яких завчасно сповіщаються органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування.

Стаття 41. Кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності.

Стаття 42. Кожен має право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом.

Стаття 46. Громадяни мають право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом.

Стаття 47. Кожен має право на житло.

Стаття 48. Кожен має право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло.

Стаття 49. Кожен має право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування.

Знання норм Конституції допоможе вам знайти вихід у різноманітних життєвих ситуаціях.

Проаналізуйте ситуації та запропонуйте вихід із них, використовуючи норми Конституції України.

1. Пізно ввечері до вашої оселі подзвонили кілька осіб у цивільному, які, назвавши себе працівниками районного відділу міліції, вимагали відкрити двері та надати можливість провести обшук. Вони пред'явили службові посвідчення та постанову слідчого про проведення обшуку. Чи мають вони на це право?

2. Неподалік від вашої школи будівельники розпочали огорожувати сквер і спортивний майданчик, пояснивши, що тут планується спорудження багатоповерхового житлового будинку. Не погодившись із цим, ви разом із дорослими вирішили організувати мітинг і пікетування біля місця будови. Головна вимога — зберегти зелену зону та спортивний майданчик. Коли ви вийшли до об'єкта та розгорнули плакати, співробітники міліції зажадали припинення акції. Хто правий у цій ситуації? Як потрібно діяти, щоб законно провести акцію?

3. Під час відпочинку на березі водосховища до вас підійшли співробіт-

ники міліції. Вони заявили, що ваші прикмети збігаються з прикметами особи, яку підозрюють у скоєнні нападу на дівчину, і запропонували пройти до райвідділу міліції. У відділі, ви попросили попередити батьків про затримання, але вам відмовили. На прохання запросити знайомого адвоката вам запропонували скористатися послугами іншого, який у цей час знаходився біля райвідділу. Лише через п'ять днів вас відпустили, повідомивши про можливість нового виклику. Чи правомірними були дії співробітників міліції?

2. Конституційні обов'язки громадян України.

Кожна людина живе в суспільстві і має не лише права, а й обов'язки. Загальна декларація прав людини проголошує, що «кожна людина має обов'язки перед суспільством, у якому тільки й можливий вільний і повний розвиток її особи». Конституція України закріплює ряд обов'язків. Кожний зобов'язаний неухильно виконувати вимоги Конституції України та законів України, не посягати на права й свободи, честь і гідність інших людей. При цьому Основний Закон застерігає, що незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності.

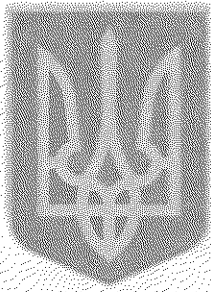
Існування будь-якої держави неможливе без відповідного фінансового забезпечення. Гроші, необхідні для функціонування державних органів, накопичуються перш за все за допомогою податків. Конституція встановлює, що «кожен зобов'язаний сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, установлених законом». Кожен зобов'язаний не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані ними збитки.

Більшість держав мають свої символи — прапори, герби, гімни. Шанування державних символів — це один конституційний обов'язок громадян України.

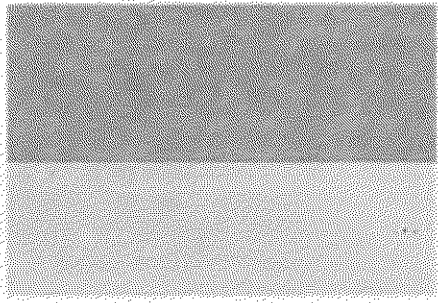

Конституція
України

Будь-яка держава повинна бути здатною захистити себе, свої кордони, суверенітет

Герб України

Прапор України

і незалежність. Саме тому Конституція України встановлює обов'язок громадянина України захищати Вітчизну, її незалежність і територіальну цілісність.

*ЦЕ
цікаво*

За фараона Яхмоса II в Стародавньому Єгипті було видано закон, за яким кожен єгиптянин був зобов'язаний щорічно повідомляти обласного начальника про всі свої прибутки, засоби до життя. Того, хто цього не робив або хто не міг довести, що живе на законні засоби, карали смертю. Це найстаріша відома історикам «декларация доходів».

Турецькі султани брали податок дітьми для знищарського війська. У середньовічній Німеччині існував податок на вбивство — чим більше вбивств не зуміла розкрити громада за певний строк, тим вищою була сума податку.

Іспанці сплачували податок «туфля королеви» — на весіллі неодруженого короля.

У Великій Британії в 1797–1798 рр. всі власники годинників щорічно сплачували до скарбниці 5 шилінгів.

Римський імператор Веспасіан (69–79) запровадив податок на туалети (звідки пішов вираз «гроші не пахнуть»).

Правитель давньоримської провінції Галлії Ліциній Ліціан (308–324) запровадив поділ року на 14 місяців, щоб отримувати додаткових два щомісячних податки з підданих.

Нині в Україні існує служба за призовом і контрактна військова служба. На строкову службу за призовом можуть бути призвані юнаки у віці від 18 до 25 років, які придатні до служби за станом здоров'я. Однак у багатьох випадках призовникам може бути надано відстрочку від призову.

*Присяга
військовослужбовців*

Проаналізуйте запропоновані ситуації і, користуючись витягами із Закону України «Про військовий обов'язок та військову службу», визначте, чи підлягають вказані особи призову на військову службу.

1. 26-річний громадянин Ц. щойно закінчив навчання в транспортному університеті, але працює не за фахом.
2. 22-річний громадянин К. навчається в професійно-технічному училищі.
3. 21-річний громадянин Ф., який працює водієм, обраний депутатом районної ради.
4. 23-річний громадянин Т., який працює зварювальником, має п'ятирічних синів-близнюків.
5. 24-річний громадянин Р. працює вчителем фізкультури в полтавській школі після закінчення університету фізичної культури.
6. 19-річний громадянин П., брат якого загинув під час проходження військової служби.

Закон України «Про військовий обов'язок та військову службу»

Стаття 17. Відстрочка від призову на строкову військову службу.

1. Відстрочка від призову на строкову військову службу надається призовникам за рішенням районної (міської) призовної комісії відповідно до цього Закону за сімейними обставинами, станом здоров'я, для здобуття освіти та продовження професійної діяльності.

2. Відстрочка від призову на строкову військову службу за сімейними обставинами, за їх бажанням, надається призовникам, які мають:

1) непрацездатних батька і матір чи одинокого непрацездатного батька (одинокую непрацездатну матір)... якщо вони

не мають інших працездатних осіб — громадян України, зобов'язаних відповідно до законодавства їх утримувати;

2) неповнолітніх рідних братів і сестер або непрацездатних рідних братів і сестер незалежно від їх віку, якщо вони не мають інших працездатних осіб, крім призовника, зобов'язаних відповідно до законодавства їх утримувати;

3) самотнього батька або самотню матір, у яких на утриманні перебувають двоє чи більше неповнолітніх дітей, до досягнення старшим із них повноліття;

4) дитину віком до трьох років або старшу трьох років, яка виховується без матері у зв'язку з її смертю або за рішенням суду;

5) двох і більше дітей;

6) дитину-інваліда;

7) дружину-інваліда;

8) вагітну дружину.

3. Відстрочка від призову на строкову військову службу за сімейними обставинами за власним бажанням може надаватися призовнику, який є сиротою.

4. За наявності в сім'ї двох і більше синів, один з яких проходить строкову військову службу, відстрочка від призову на строкову військову службу за сімейними обставинами може надаватися призовнику на час проходження строкової військової служби його братом.

5. У разі якщо призову на строкову військову службу підлягають кілька синів одночасно, відстрочка може надаватися одному з них за їх бажанням з урахуванням пропозиції батьків.

7. Відстрочка від призову на строкову військову службу за станом здоров'я на строк до одного року надається призовникам, які визнані під час медичного огляду тимчасово непридатними до військової служби.

8. Відстрочка від призову на строкову військову службу для здобуття освіти на весь період навчання надається громадянам призовного віку, які навчаються:

у загальноосвітніх та професійно-технічних навчальних закладах з денною формою навчання. У разі досягнення такими призовниками 21-річного віку відстрочка втрачає силу;

у вищих навчальних закладах з денною формою навчання, у тому числі під час здобуття наступного вищого освітньо-кваліфікаційного рівня вищої освіти;

у середніх або вищих духовних навчальних закладах з денною формою навчання;

в інтернатурі, аспірантурі або докторантурі з відривом або без відриву від виробництва.

13. Відстрочка від призову на строкову військову службу для продовження професійної діяльності надається таким громадянам призовного віку:

«педагогічним працівникам з повною вищою освітою, основним місцем роботи яких є загальноосвітні навчальні заклади... — на весь період їх роботи за спеціальністю (...);

випускникам професійно-технічних навчальних закладів за умови їх роботи за здобутою професією на підприємствах, в установах, організаціях державної або комунальної форм власності, — на один рік з дня закінчення навчального закладу;

священнослужителям, які закінчили вищі або середні духовні навчальні заклади і займають посаду ... , — на час виконання обов'язків священнослужителя;

кандидатам у народні депутати України, зареєстрованим у встановленому порядку, за їх заявою — до дня опублікування результатів виборів включно;

сільським, селищним та міським головам і депутатам місцевих рад — на строк виконання ними цих повноважень;

особам, які самостійно або разом з батьками ведуть фермерське господарство, — на строк не більше одного року з моменту отримання для цієї діяльності земельної ділянки.

Стаття 18. Від призову на строкову військову службу в мирний час звільняються громадяни України:

*ЦЕ
цікаво*

Нині в 14 країнах Західної Європи існує загальний військовий обов'язок. У Великій Британії — професійна армія, у Бельгії — переважно професійна. У жодній західноєвропейській країні немає обов'язкового призову на військову службу жінок. Число призовників становить (щорічно в середньому): у Бельгії — 35 000, ФРН — 418 000, Італії — 270 000, Іспанії — 250 000, Греції — 127 000. Термін служби становить: у Греції — 21 місяць, у Швеції — 5 місяців, у Швейцарії — 118 днів, але потім щорічні 20-денні збори до досягнення 55-літнього віку. У дев'яти західноєвропейських країнах термін служби — 12 місяців.

У 1988 р. у ФРН відмовилися від проходження військової служби за релігійними мотивами 77 000 призовників.

У столиці України відстрочка від призову у зв'язку з виконанням депутатських обов'язків була надана двом юнакам.

які визнані за станом здоров'я непридатними до військової служби в мирний час;

які до дня відправлення на строкову військову службу досягли 25-річного віку;

батько або мати, рідний (повнорідний, неповнорідний) брат або сестра яких загинули, померли або стали інвалідами під час проходження військової служби або зборів військово-зобов'язаних.

Держава з повагою ставиться до релігійних переконань своїх громадян. Окремі релігійні вчення забороняють своїм прибічникам тримати в руках зброю, служити у війську або навіть давати будь-які клятви (різновидом яких є військова присяга). Конституція України проголошує, що службу у війську може бути замінено альтернативною (невійськовою) службою, якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина.

Порядок проходження такої служби встановлено Законом України «Про невійськову (альтернативну) службу», відповідно до якого громадянин завчасно, не пізніше ніж за півроку до строку призову, повинен звернутися до військкомату із заявою про бажання проходити альтернативну службу. Спеціальна комісія при місцевих органах державної виконавчої влади розглядає його справу. Альтернативну службу громадяни проходять на державних підприємствах і в установах, зокрема комунального господарства, лікарських, соціальної допомоги, маючи право жити вдома і не брати в руки зброю. Строк альтернативної служби в півтора рази більший, ніж військової.

Конституція України закріплює широкий перелік прав і свобод людини та громадянина в Україні. Стандарти прав людини установлені Конституцією України, відповідають міжнародно-правовим стандартам прав людини. Водночас громадяни України мають визначені законом обов'язки. До конституційних обов'язків громадян належать такі: додержуватися Конституції та законів України, шанувати державні символи України, сплачувати податки і збори, зберігати природу та культурну спадщину, захищати Вітчизну, її незалежність і територіальну цілісність.

Запам'ятайте: податок, військовий обов'язок, державні символи — Державний герб, гімн, прапор.

Перевірте себе

1. Розподіліть права людини, закріплені Конституцією України, відповідно до класифікації прав людини.
- 2*. Складіть розповідь про права людини, якими вам доводилося користуватися у своєму житті.
- 3*. Які права людини ви вважаєте найважливішими для себе? Свою думку обґрунтуйте.
4. Назвіть конституційні обов'язки громадянина України.
5. У яких випадках громадянину України може бути надано відстрочку від призову до Збройних сил України?
6. Висловіть свою думку, чи відповідає надання права на відстрочку та права на альтернативну службу демократичним цінностям, а також іншим (крім права) соціальним нормам.
7. Проаналізуйте, які обов'язки громадян України ви повинні виконувати.
8. Дізнайтеся в батьків, які з існуючих податків вони сплачують і в яких сумах.
9. Обґрунтуйте доцільність кожного з обов'язків громадян України.
10. За можливості розгляньте бланк декларації про доходи громадян і спробуйте її заповнити.
- 11*. Проаналізуйте зв'язок між установленням права на альтернативну службу й іншими правами людини.
- 12*. Висловіть свою думку щодо доцільності переведення Української армії винятково на контрактну службу й відповідно відмови від призову на службу.

§ 10. Право на освіту

1. Право на освіту в Україні.

Однією з передумов успішного розвитку будь-якої держави є забезпечення нею свого майбутнього. Для цього, зокрема, потрібно створити ефективну й сучасну систему освіти. Конституція України гарантує кожному громадянину право на освіту.

Конституція України

Стаття 53. Кожен має право на освіту.

Повна загальна середня освіта є обов'язковою.

Держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах; розвиток дошкільної, повної загальної середньої, позашкільної, професійно-технічної, вищої та післядипломної освіти, різних форм навчання; надання державних стипендій та пільг учням і студентам.

Громадяни мають право безоплатно здобути вищу освіту в державних і комунальних навчальних закладах на конкурсній основі. (...)

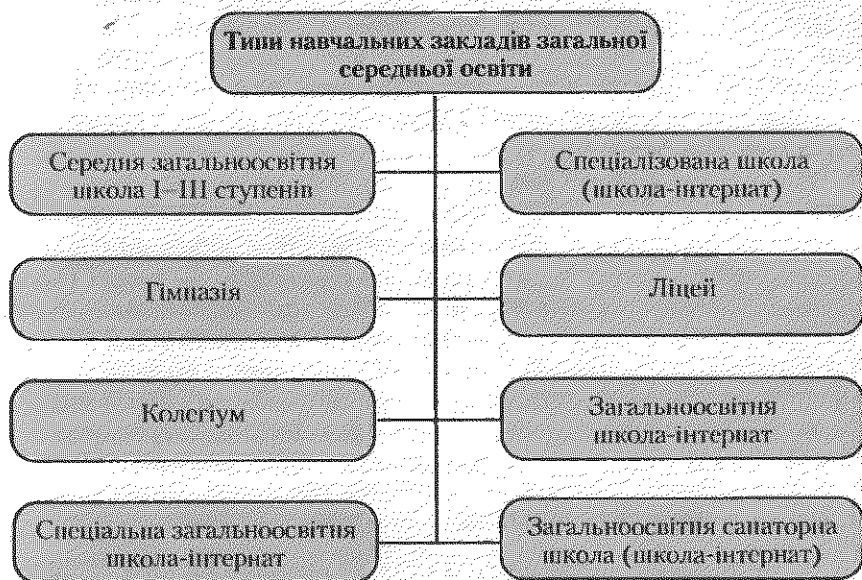
Для реалізації цього права в державі створено систему доступної та безоплатної дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної освіти. Можливість безоплатного здобуття вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах надається на конкурсних засадах. Отже, якщо дошкільна, середня та професійно-технічна освіта є безкоштовними для всіх, то при вступі до вищого навчального закладу проводиться конкурс. Нині прийом до вищих навчальних закладів проводиться за результатами зовнішнього незалежного оцінювання (тестування), а на творчі спеціальності та спеціальності фізичної культури і спорту — також творчого або іншого професійного випробування. За підсумками конкурсу визначаються абітурієнти, яким надається можливість навчатися за державний кошт. Інші мають можливість навчатися за рахунок власних коштів або за рахунок спонсорів, підприємств, фондів тощо.

Законодавство передбачає ряд гарантій для реалізації права на освіту. Так, передбачено безкоштовне перевезення до школи і зі школи учнів, які проживають у сільській місцевості на відстані понад 3 кілометри від школи. Іншим учням надаються пільги при користуванні міським і приміським транспортом. Державою передбачено безоплатне забезпечення підручниками, у кожній школі за рахунок місцевих бюджетів утворюється фонд загального обов'язкового навчання, за рахунок якого надається допомога учням, які її найбільше потребують. У багатьох регіонах місцева влада встановила додаткові пільги. У багатьох містах України введено дні безкоштовного відвідування школярами музеїв, театрів і кінотеатрів. При передплаті деяких газет і журналів школярам надаються суттєві знижки. Передбачено також надання державних стипендій кращим учням і студентам.

Якими з названих гарантій права на освіту вам доводилося користуватися? Чи повною мірою забезпечується в нашій державі право на освіту?

Однак основною гарантією реалізації права на освіту є створення державою навчальних закладів, доступних для кожного, незалежно від місця проживання. При цьому існує декілька видів навчальних закладів, де можна здобути середню освіту.

У якому із цих навчальних закладів ви навчаєтеся? Які ще типи навчальних закладів є у вашому районі чи місті?

Чим же відрізняються ці заклади освіти? Найпоширеніший тип навчального закладу — загальноосвітня школа, яка має три ступені. Школа I ступеня (1–4 класи) — початкова школа, II (5–9 класи) — основна школа, яка надає базову середню освіту, III (10–12 класи) — старша школа, що забезпечує отримання повної загальної середньої освіти. Нині в старшій школі запроваджується переважно профільне навчання, тобто спеціалізація в одному з навчальних напрямів. Спеціалізована школа чи школа-інтернат забезпечує поглиблене вивчення окремих предметів — іноземної мови, математики, історії, правознавства тощо. Особливе місце в системі загальної середньої освіти займають навчальні заклади, які навчають лише учнів старшого віку. Так, гімназії, як правило, мають лише II та III ступені (5–11(12) класи) та обов'язково забезпечують поглиблене вивчення окремих предметів певного профілю. Ліцей і колегіум — навчальні заклади III ступеня, при цьому колегіуми створюються філологічно-філософського та культурно-естетичного профілю, а ліцей надають профільну (і навіть допрофесійну) підготовку.

Спеціальні та санаторні школи забезпечують навчання дітей, які потребують тривалого лікування або спеціальних навчальних програм (з вадами зору, слуху, розумового розвитку, хворих на туберкульоз тощо), а загальноосвітні школи-інтернати — дітей, які

потребують соціальної допомоги у зв'язку зі складними сімейними обставинами.

Діяльність установ освіти, здобуття освіти в нашій країні регулюються Законами України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», «Про позашкільну освіту», «Про професійно-технічну освіту», «Про дошкільну освіту», «Про вищу освіту» тощо. Освіта визнана пріоритетною сферою розвитку суспільства й повинна в першу чергу забезпечуватися відповідними коштами та ресурсами.

Кожен навчальний заклад ще до початку своєї діяльності зобов'язаний отримати в державних органах управління освітою ліцензію на проведення навчальної діяльності відповідного рівня, пройти акредитацію, а потім періодично проходити атестацію. Саме наявність ліцензії та акредитації на право проведення навчальної діяльності й підготовку спеціалістів певного освітнього рівня засвідчує компетентність навчального закладу, його спроможність готувати спеціалістів і право видавати їм державні документи про освіту. Саме тому, вирішуючи, куди йти навчатися, доцільно пересвідчитися в наявності в навчального закладу відповідних документів.

2. Права та обов'язки учасників навчального процесу.

У навчальному процесі беруть участь насамперед учні, студенти, курсанти, учителі, викладачі, вихователі. Крім того, відповідно до Закону України «Про освіту», учасниками навчально-виховного процесу є батьки учнів, представники підприємств, установ і громадських організацій.

Ви також є учасниками навчально-виховного процесу — учнями школи. Кожен із вас має право обирати профіль навчання (разом із батьками ви можете вирішити, де навчатися: у звичайній школі, спеціалізованому класі будь-якого профілю, у технікумі, профтехучилищі), визначитися, чим займатися в позаурочний час (відвідувати хор, танцювальний гурток, туристичний клуб тощо). Ви маєте право користуватися навчальними кабінетами, спортивними залами, майданчиками та іншими можливостями свого навчального закладу, брати участь у науковій роботі, олімпіадах, конкурсах. Закінчивши основну (9 клас) чи старшу (11–12 класи) школу, ви можете продовжити навчання відповідно до рівня освіти. Учні мають право брати участь у роботі самодіяльних об'єднань (товариств, клубів тощо), а також створювати їх. Закон захищає учнів і студентів від будь-якого фізичного насильства, образ, приниження людської гідності з боку викладачів, вихователів, адміністрації навчального закладу. Учні мають право брати участь у роботі органів громадського самоврядування закладів освіти.

Зрозуміло, що немає прав без обов'язків. Конституція України проголосила обов'язковою повну загальну середню освіту. Учні

зобов'язані систематично та глибоко оволодівати знаннями й навичками, дотримуватися вимог законодавства, моральних норм. У кожному навчальному закладі, крім загальних правових норм, є власні — статут, правила внутрішнього розпорядку. Дотримуватися їхніх вимог — також обов'язок учнів.

Виконання кожним учнем своїх обов'язків і використання наданих прав сприяє успішному навчанню.

Використовуючи витяги із законодавчих актів України, знайдіть правильний вихід із запропонованих ситуацій. Чи відповідають дії учасників подій законодавству України?

1. Учні дев'ятих класів школи вирішили організувати баскетбольну команду та взяти участь у районних змаганнях, проведення яких оголосив відділ у справах сім'ї, молоді та спорту районної держадміністрації. Учитель фізкультури погодилася проводити два рази на тиждень тренування з учнями. Однак директор школи, до якої звернулися учні та вчитель, відмовила їм у користуванні спортивним залом, зауваживши, що потрібно знайти кошти на оренду та освітлення залу під час тренувань.

2. Після закінчення дев'ятого класу Сергій прийняв рішення не продовжувати навчання, а піти працювати на фірму. Однак адміністрація школи вимагала від нього продовжувати навчання саме в школі, попереджаючи в разі відмови передати матеріали щодо нього до служби в справах неповнолітніх.

Закон України «Про освіту»

Стаття 51. Права вихованців, учнів, студентів, курсантів, слухачів, стажистів, клінічних ординаторів, аспірантів, докторантів

1. Вихованці, учні, студенти, курсанти... мають гарантоване державою право на:

навчання для здобуття певного освітнього та освітньо-кваліфікаційного рівнів;

вибір закладу освіти, форми навчання, освітньо-професійних та індивідуальних програм, позакласних занять;

...пільги, передбачені законодавством для осіб, які поєднують роботу з навчанням;

продовження освіти за професією, спеціальністю на основі одержаного освітньо-кваліфікаційного рівня... (...);

користування навчальною, науковою, виробничою, культурною, спортивною, побутовою, оздоровчою базою закладу освіти;

доступ до інформації в усіх галузях знань;

участь у науково-дослідній... діяльності, конференціях, олімпіадах, виставках, конкурсах;

особисту або через своїх представників участь у громадському самоврядуванні, в обговоренні, вирішенні питань удосконалення навчально-виховного процесу... організації дозвілля, побуту тощо;

безпечні і нешкідливі умови навчання... (...);

трудова діяльність у встановленому порядку в позаурочний час;

захист від будь-яких форм експлуатації, фізичного та психічного насильства, від дій педагогічних, інших працівників, які порушують права або принижують їхню честь і гідність. (...)

Стаття 52. Обов'язки вихованців, учнів, студентів, курсантів, слухачів, стажистів, клінічних ординаторів, аспірантів, докторантів

1. Обов'язками вихованців, учнів, студентів, курсантів, слухачів, стажистів, клінічних ординаторів, аспірантів, докторантів відповідно є:

додержання законодавства, моральних, етичних норм;

систематичне та глибоке оволодіння знаннями, практичними навичками, професійною майстерністю, підвищення загального культурного рівня;

додержання статуту, правил внутрішнього розпорядку закладу освіти.

2. Випускники вищих закладів освіти, які здобули освіту за кошти державного або місцевого бюджетів, направляються на роботу і зобов'язані відпрацювати за направленням і в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

3. Інші обов'язки осіб, що навчаються, можуть установлюватися законодавством, положеннями про заклади освіти та їх статутами.

Конституція України передбачає право кожного громадянина на освіту. Воно забезпечується створенням розгалуженої системи освіти в Україні, наданням шкільної освіти учням і студентам. В Україні встановлено обов'язкову повну загальну середню освіту. Навчальний заклад має право проводити навчальну діяльність і видавати документи про освіту відповідного рівня лише після отримання ліцензії. Законодавство визначає права та обов'язки учнів, студентів, учителів, викладачів, батьків, інших учасників навчального процесу.

Запам'ятайте: право на освіту, ліцензія, учасники навчально-виховного процесу.

Перевірте себе

1. Які норми Конституції України забезпечують право громадян на освіту?
2. Які закони регулюють порядок реалізації права на освіту?
3. Хто здійснює державне управління освітою?
4. Які права та обов'язки учнів?
5. Якими зі своїх прав учня, визначених законом, ви користуєтесь?
6. Як переконатися в законності існування та компетентності навчального закладу?
- 7*. Проаналізуйте власні дії та дії своїх товаришів із точки зору ваших обов'язків, викладених у Законі України «Про освіту».
- 8* Складіть розповідь про життя своєї школи; освіти загалом, продовживши фразу: «Якщо я стану директором школи...» Дайте свої пропозиції щодо вдосконалення законодавства про освіту.
- 9*. Проаналізуйте, як забезпечуються норми Конституції України щодо освіти у вашому селі, районі чи місті.

Корисні сайти:

<http://www.mon.gov.ua> — офіційний сайт Міністерства освіти і науки України;

<http://www.testportal.gov.ua> — офіційний сайт Українського центру оцінювання якості освіти.

§ 11. Демократія

1. Демократія в житті українського суспільства.

Які ознаки, на вашу думку, характерні для демократичного суспільства?

Більшість держав забезпечують панування демократії, діють відповідно до вимог, що характеризують демократичне суспільство.

Демократична держава має гарантувати й забезпечувати реальну рівність усіх громадян перед законом, реалізацію проголошених прав і свобод. У більшості демократичних країн ці права закріплюються в Конституції — Основному Законі або ж в інших законодавчих актах. Щоб створити можливості для участі всіх громадян в економічному та політичному житті, демократична держава забезпечує існування різних форм власності, свободу діяльності політичних й інших об'єднань, розмаїття політичного життя (інакше його називають плюралізмом).

У демократичній державі забезпечується **верховенство права і незалежність правосуддя**.

На відміну від демократичної держави в антидемократичних суспільствах громадяни позбавлені можливості брати участь у розв'язанні державних питань (або ця участь є формальною). Здебільшого в таких країнах утверджується влада однієї особи (або групи осіб), інші партії та ідеології зазнають переслідувань. В антидемократичних державах права особи не гарантовані, вони постійно обмежуються.

Дуже важливим є те, що демократичні засади повинні діяти на всіх рівнях суспільства — від учнівського колективу школи та трудового колективу підприємства до найвищих державних щаблів — розв'язання найважливіших державних справ.

У демократичному суспільстві **народ бере участь в управлінні державою** двома основними шляхами. Перший — **пряма, або безпосередня, демократія** (народні збори, раніше — віче, референдум — загальнонародне голосування). Другий шлях — **представницька демократія**, через обрання представників до органів влади.

Козацька рада

Вибори

Пригадайте, які із цих форм демократії мали місце в Запорозькій Січі. Які форми демократії нині використовуються в житті нашої держави?

Запропонуйте, які питання життєдіяльності нашої держави ви вважаєте за необхідне вирішити саме на референдумі.

Участь в управлінні державою вимагає від людини певного рівня життєвого досвіду, знань і компетенції. Саме тому Конституція України надає право брати участь у голосуванні на референдумі та виборах народних депутатів, депутатів органів місцевого самоврядування та Президента України громадянам України, які досягли 18 років.

Ще суворіші вимоги висувають до тих, хто бажає представляти інших людей в різних органах влади. Якщо стати депутатом органів місцевого самоврядування або очолити село, селище, місто можна досягнувши повноліття — 18 років, то народним депутатом України може стати лише громадянин України, який досягнув 21 року, а Президентом — 35 років. До того ж кандидат у народні депутати повинен останні п'ять, а кандидат у Президенти України — останні десять років перед виборами прожити на території України. Щодо кандидата в Президенти України встановлена також вимога про обов'язкове знання державної мови.

2. Самоврядування.

Важливим елементом діяльності держави та суспільства є самоврядування. Про самоврядування ідеться тоді, коли люди самі забезпечують управління своїми справами, коли відсутнє стороннє втручання. Самоврядування в Україні діє в селах, селищах, містах — у них створюються органи місцевого самоврядування — ради,

існують також органи самоорганізації населення — будинкові, квартальні, вуличні комітети.

Самоврядування існує і в навчальних закладах. Робота навчального закладу здебільшого залежить від того, хто ним керує. В управлінні закладами освіти поєднуються державне управління та громадське самоврядування. Державне управління освітою здійснює Міністерство освіти і науки України, на місцях — відділи або управління освіти місцевих державних адміністрацій і виконкомів місцевих рад. Саме вони призначають керівників державних навчальних закладів, зокрема директора школи.

Разом із державним управлінням в освіті діє система органів громадського самоуправління. Це з'їзди та місцеві конференції працівників освіти, збори чи конференції навчального закладу, рада інституту тощо.

Кожний із вас може брати участь у загальних шкільних учнівських зборах, бути обраним на загальношкільну конференцію. Саме від цих органів залежить визначення змісту освіти (які профілі навчання створити, яким предметам приділити більшу увагу), розподіл наявних коштів, розв'язання інших питань навчально-виховної роботи.

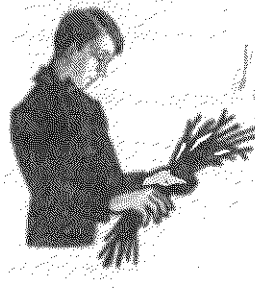
Кожна школа приймає статут, який регламентує життя навчального закладу. Він повинен бути зареєстрований в органах місцевого самоврядування.

Визначте, які питання доцільно вирішувати за участю шкільного самоврядування. Проведіть збори класу, обговоріть актуальні для вашого колективу питання, які можна вирішити за допомогою самоврядування.

3. Громадські організації в демократичному суспільстві.

Існує притча про віник, який не може зламати той, хто легко впорається з кожним його прутиком. Так само і в людському житті. Уявіть собі, що ви вирішили організувати протест проти будівництва хмарочоса на місці єдиного в мікрорайоні спортивного

майданчика. Якщо ви один, зробити це досить важко — надто багато справ потрібно вирішити. Як же бути? Один із можливих шляхів вирішення цієї проблеми — об'єднання небайдужих людей. Право на таке об'єднання гарантовано Конституцією України.

Користуючись витягами з Конституції України, визначте, які типи об'єднань громадян можуть створюватися в Україні. Які обмеження на створення об'єднань громадян передбачено Основним Законом?

Конституція України

Стаття 36. Громадяни України мають право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів, за винятком обмежень, установлених законом в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей. (...)

Ніхто не може бути примушений до вступу в будь-яке об'єднання громадян чи обмежений у правах за належність чи неналежність до політичних партій або громадських організацій.

Усі об'єднання громадян рівні перед законом.

Стаття 37. Утворення і діяльність політичних партій та громадських організацій, програмні цілі або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення, забороняються.

Важливо зазначити, що партії — це об'єднання громадян, які ставлять перед собою переважно політичні завдання, боротьбу за владу. Їхніми членами можуть бути лише повнолітні громадяни України. Нині, за даними Міністерства юстиції, в Україні діє понад 150 політичних партій. Серед найвідоміших — Партія регіонів, Комуністична партія України, партія «Народний союз "Наша Україна"» тощо. Досить часто, особливо задля участі у виборах, партії об'єднуються в політичні блоки. Широковідомі, зокрема, такі, як Блок Юлії Тимошенко, Блок Володимира Литвина тощо.

Громадські організації спрямовують діяльність на задоволення найрізноманітніших потреб та інтересів своїх членів. Членами цих

Юні туристи дитячого туристичного клубу «Неттур» (м. Київ) під час походу

На виставці робіт учасників Всеукраїнського дитячого аерокосмічного об'єднання «Сузір'я»

організацій можуть бути не лише громадяни України, а й іноземці, особи без громадянства.

Якщо партії можуть створюватися лише загальноукраїнські, то громадські організації можуть бути загальноукраїнськими, місцевими (у межах району, міста, області тощо) і навіть міжнародними.

Право на участь у громадських організаціях мають і діти. Закон України «Про дитячі й молодіжні громадські організації» передбачає право вступу до дитячих організацій з 6 років (до 9 років — за письмовою згодою батьків), а до молодіжних — з 14 років. Ви й самі маєте право створити молодіжну організацію у своєму районі, селі, місті або вступити до однієї з уже існуючих організацій. Однак потрібно пам'ятати, що Закон України «Про охорону дитинства» заборонив створення дитячих організацій політичного та релігійного спрямування.

Для створення громадської організації проводять установчі збори, на яких затверджують статут організації, обирають її керівні органи — правління, комітет, раду тощо. Статут визначає мету і завдання нового об'єднання, порядок його діяльності, прийняття членів, особливості керівництва організацією й інші питання, передбачені законом. Після цього треба повідомити місцевий орган виконавчої влади про створення організації, а якщо організація бажає отримати статус юридичної особи (лише в цьому випадку матиме право відкрити рахунок у банку, отримати печатку), потрібно подати документи для реєстрації об'єднання. Держава проголосила політику підтримки дитячих організацій, зокрема, дитячі об'єднання звільнені від сплати реєстраційного внеску, а членські внески та добровільні пожертвування, отримані ними та спрямовані на їхню діяльність, не оподатковуються. Подальша ж доля організації залежатиме від активності й ініціативи її членів.

Проведіть установчі збори уявної дитячої організації, скориставшись пам'ятками та зразками, які подано в підручнику.

Пам'ятка учасника зборів

Ви маєте право:

- виступати з висловленням та аргументуванням своєї думки;
- вносити пропозиції, відстоювати їх;
- брати участь в обговоренні та голосуванні при прийнятті рішень.

Усі рішення, які прийматимуть збори, мають відповідати Конституції та законам України.

Пам'ятка голови зборів

Ви головуєте на зборах. Ваше завдання — забезпечити їх проведення згідно з вимогами закону, підтримання на зборах порядку, керування їх роботою.

Ваші дії під час зборів:

- визначити кількість учасників і відкрити збори;
- запропонувати обрати голову та секретаря зборів;
- якщо ви будете затверджені головою, оголосити порядок денний і провести голосування за нього;
- надавати слово учасникам зборів;
- формулювати пропозиції, що надійшли, проводити голосування, оголошувати їх результати;
- підводити підсумки зборів, оголошувати остаточне рішення.

Пам'ятка для складання статуту організації

Відповідно до вимог закону в статуті організації обов'язково мають бути такі положення:

- назва об'єднання громадян (відмінна від існуючих), його статус (сільське, районне, міське тощо) та юридична адреса;
- мета та завдання об'єднання громадян;
- умови й порядок прийому в члени об'єднання громадян, вибуття з нього;
- права та обов'язки членів (учасників) об'єднання;
- порядок утворення і діяльності статутних органів об'єднання та їхні повноваження (хто керує організацією, як правило, вищий орган — загальні збори, постійно діючий орган — рада, голова, президент або інший орган);
- джерела надходження і порядок використання коштів та іншого майна об'єднання, порядок звітності, контролю, здійснення господарської та іншої комерційної діяльності, необхідної для виконання статутних завдань;
- порядок внесення змін і доповнень до статуту об'єднання;

— порядок припинення діяльності об'єднання і вирішення майнових питань, пов'язаних з його ліквідацією.

У статуті можуть бути передбачені інші положення, що стосуються особливостей створення й діяльності об'єднання громадян.

Статут об'єднання громадян не повинен суперечити законодавству України.

Загальне проведення зборів

1. Відкриття зборів, обрання голови, секретаря, визначення порядку денного (до порядку денного установчих зборів включають питання про утворення організації, затвердження статуту організації, обрання керівних органів новоствореної організації).

2. Виступ ініціаторів зборів — ініціаторів створення організації з аргументацією доцільності її створення та обговорення їхніх пропозицій. Прийняття (шляхом голосування) рішення про створення організації.

3. Виступ авторів статуту, його представлення, обговорення, прийняття рішення.

4. Обрання керівних органів організації відповідно до статуту.

5. Закриття зборів.

Зразок рішення установчих зборів організації

Рішення установчих зборів дитячої громадської організації

« _____ »
Дата

1. Утворити дитячу громадську організацію « _____ ».

2. Затвердити статут дитячої громадської організації « _____ ».

3. Обрати керівні органи дитячої громадської організації « _____ » (зазначити назву керівних органів, передбачених статутом) у складі (указати прізвища та ініціали).

4. Обрати ревізійну комісію (якщо вона передбачена статутом) у складі (указати прізвища та ініціали).

5. Доручити здійснення заходів щодо реєстрації організації (указати прізвища та ініціали).

Голосування: «за»   — (указати кількість)
                                 «проти»   — (указати кількість)
                                 «утримався»   — (указати кількість)

Голова зборів
Секретар

(підпис, прізвище, ініціали)
(підпис, прізвище, ініціали)

Більшість країн світу прагнуть побудувати демократичне суспільство. Ознаками демократичної держави є реальна влада народу, наявність системи поділу державної влади на законодавчу, виконавчу і судову, верховенство права, незалежність правосуддя, політичне й економічне розмаїття, додержання прав і свобод усіх людей.

Важливим елементом демократичного суспільства є самоврядування. В Україні діє система місцевого самоврядування, самоврядування діє також у навчальних закладах. Учні мають право брати участь у самоврядуванні свого навчального закладу.

У реалізації права на участь в управлінні державою, своїм населеним пунктом, у задоволенні власних інтересів громадянам сприяють об'єднання громадян — громадські організації та політичні партії.

Запам'ятайте: демократія, самоврядування, референдум, статут навчального закладу, громадська організація.

Перевірте себе

1. Які ознаки демократії вам відомі?
2. Які форми народовладдя існують в Україні?
3. У якому віці громадяни мають право брати участь у виборах і референдумах?
4. Як ви розумієте поняття *самоврядування*?
5. Дізнайтеся, які громадські організації, зокрема дитячі й молодіжні, діють у вашому населеному пункті, районі, області.
6. Знайдіть повідомлення засобів масової інформації про діяльність громадських організацій і партій в Україні.
7. Які органи громадського самоврядування існують у системі освіти та які їхні права?
- 8*. Доведіть важливість розподілу влади для існування держави, використовуючи відомі вам факти з історії, а також із сучасного життя України та інших держав.
- 9*. Проаналізуйте сучасний стан нашої країни з точки зору відповідності вимогам демократичного суспільства. Запропонуйте шляхи та заходи, що забезпечать удосконалення демократії в Україні.
10. Яку роль відіграють органи громадського самоврядування у вашій школі? Як вони працюють?

Підсумкові запитання та завдання до 2 розділу

1. Пригадайте, що означають поняття:
  - демократія;
  - громадянство;
  - референдум;
  - самоврядування;
  - апатрид;
  - біпатрид.
- 2*. Порівняйте поняття:
  - пряма та представницька демократія;
  - вимоги до членів дитячої та молодіжної громадської організації;
  - політичну партію та громадську організацію.
- 3*. Наведіть приклади набуття громадянства України за різними підставами.
4. Наведіть приклади прав учня, якими вам доводилося користуватися.
5. Хто є учасниками навчального процесу в школі?
6. Які конституційні обов'язки громадян України вам відомі?
7. У якому випадку громадянин України втрачає громадянство нашої держави?
8. Висловіть свою думку щодо доцільності створення нових громадських організацій у вашому населеному пункті, районі чи місті.

Із запропонованих варіантів відповідей оберіть один правильний (1–8).

1. Укажіть, коли було прийнято Загальну декларацію прав людини
  - А 1. 09. 1939 р.
  - Б 2. 09. 1945 р.
  - В 10. 12. 1948 р.
  - Г 23. 08. 1966 р.
  - Д 16. 08. 1989 р.
2. Укажіть, до якого віку особа визнається дитиною
  - А 14 років
  - Б 16 років
  - В 18 років
  - Г 21 рік
3. Визначте, у якому випадку особа не має підстав для отримання громадянства України
  - А дитина народилася у Варшаві, мати — громадянка України, батько — громадянин Польщі
  - Б новонароджена дитина знайдена в сквері м. Одеси, батьки невідомі
  - В дитина народилася в сім'ї угорських громадян, які тимчасово перебувають на території України
  - Г дитина народилася на території США, де в тривалому відрядженні перебувають батьки — громадяни України

4. Укажіть, на який час може бути затримана особа за підозрою в скоєнні злочину до прийняття рішення судом
- А 3 години
  - Б 12 годин
  - В 24 години
  - Г 36 годин
  - Д 72 години
5. У якому випадку громадянин України має право на відстрочку від призову
- А 22-річний хлопець, який навчається в професійно-технічному училищі
  - Б 26-річний випускник університету, який не працює за отриманою спеціальністю
  - В 23-річний випускник педагогічного інституту, який працює вчителем у школі
  - Г 25-річний водій, батько 4-річного сина
6. Укажіть, у якому віці особа має право брати участь у голосуванні на Всеукраїнському референдумі
- А 16 років
  - Б 18 років
  - В 21 рік
  - Г 25 років
7. У якому випадку було порушено законодавство України
- А 27-річний громадянин Польщі В. став засновником партії екологів України
  - Б 17-річний громадянин України Р. вступив до дитячої громадської організації «Клуб любителів футболу»
  - В 30-річний громадянин України П. очолив громадську організацію «Молоді юристи України»
  - Г 16-річний громадянин України став одним із засновників партії любителів тварин
8. Дитячі організації якого спрямування заборонено створювати в Україні
- А спортивно-оздоровчого
  - Б політичного
  - В науково-просвітницького
  - Г культурно-естетичного

3 РОЗДІЛ

Ти — і цивільно-правові відносини

§ 12. Власність у нашому житті

Пригадайте, у яких творах, які ви вивчали на уроках української та зарубіжної літератур, йшлося про боротьбу за майно, землю, отримання спадщини тощо.

1. Власність у вашому житті.

Кожного дня вам доводиться чути слова: «Це моє», «Ця книга належить школі», «Це державна власність». Проте, чи замислювалися ви над тим, що означають ці слова?

У сиву давнину все те, що мали люди, належало людському колективу — людському стаду, племені тощо. І це не дивно — адже тоді людині було вижити дуже складно. Час минав, удосконалювалися знаряддя праці, і вже кожна людина могла забезпечити себе самостійно, мала свої знаряддя праці, одяг, а згодом — і житло тощо. Усе те, що належить людині, називають **власністю**. Про важливість цього поняття свідчить те, що йому присвячена спеціальна норма Конституції України.

Конституція України

Стаття 41. Кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю (...).

Що ж означають ці слова з Основного Закону України? Подивімося навколо себе. Ручка, яку ми тримаємо в руці, створена для того, щоб нею писати. Отже, коли ви занотуєте новий матеріал, ви користуєтеся нею. Однак, якщо в цей час вона лежить у книжці замість закладки, ви теж користуєтеся нею. Так само ви користуєтеся ручкою, якщо вона виконує роль указки на уроці географії. У будь-якому випадку, коли ви застосовуєте річ для задоволення своїх потреб, ви **користуєтеся** цією річчю.

Коли ручка у вас у руках — ви можете перекласти її на інше місце, так само, як можете підсунути стілець ближче чи далі від столу. Якщо ви можете впливати на річ безпосередньо — змінювати її розміщення, пересувати її тощо, говорять, що ви **володієте** річчю.

Третє повноваження власника — розпорядження. Про нього йдеться, коли ви вирішуєте подальшу долю речі. Свою ручку ви можете подарувати чи позичити однокласнику, поміняти на іншу, урешті, якщо вона вийшла з ладу, — викинути. Саме в цих випадках говорять, що ви розпоряджаєтеся річчю.

Обговоріть і наведіть приклади речей, якими ви можете користуватися, розпоряджатися, володіти, та занесіть їх у таблицю, позначивши свої можливості «+», а відсутність можливості «-».

Назва речі	Наявність повноваження		
	Користування	Володіння	Розпорядження

У яких випадках ви маєте всі ці три повноваження одночасно, а коли лише деякі з них? Висловіть припущення, чому в деяких випадках ви не маєте всіх повноважень щодо речі.

Іноколи ми користуємося майном, навіть якщо не є його власниками (наприклад, узявши речі в прокатному пункті або проживаючи в державній неприватизованій квартирі, ми володіємо та користуємося ними). Проте розпоряджатися своїм майном може, як правило, тільки власник — лише він здебільшого має право продати його, дарувати, передавати в спадок тощо.

Конституція України проголосила захист права власності, закріпила норму про непорушність права приватної власності. Ця норма нова в нашому законодавстві. У минулі роки, на жаль, мали місце випадки свавільного вилучення власності: після революції було вилучено власність буржуазії та поміщиків — експлуататорів, як їх тоді називали; забирали майно в селян під час колективізації 30-х років ХХ ст.

За правовими нормами, що нині діють в Україні, вилучити речі, що знаходяться в приватній власності, можна тільки у виняткових, спеціально зазначених у законі випадках і лише після попереднього відшкодування їх вартості. Наприклад, вирішено прокласти лінію метро до нового житлового району через ділянку, на якій знаходяться дачні будинки. У цьому випадку вилучити власність

дачників (будинки, землю, господарські споруди, насадження) можна лише після виплати компенсації за це майно. Конфіскувати ж, тобто вилучити майно без компенсації, можна тільки за рішенням суду (як правило, якщо скоєно правопорушення).

Власність може належати різним особам. Те, що належить окремим людям, — це **приватна** власність; кожне село, місто, район, область мають свою власність — її називають **комунальною** власністю (саме до неї належить більшість шкіл). Чимало майна належить і до **державної** власності.

Наведіть приклади майна, яке належить до різних форм власності.

До **приватної** власності належить майно, власником якого є окрема людина. Це приватизована квартира, власний автомобіль, речі особистого користування. У приватній власності сьогодні може бути підприємство, корабель тощо. Однак деякі види майна не належать до приватної власності — це вогнепальна зброя (крім мисливської), вибухівка, наркотичні речовини (крім ліків, що отримані за рецептом лікаря). Для володіння іншими потрібний дозвіл певних органів (наприклад, для придбання холодної, газової чи вогнепальної мисливської зброї необхідно отримати дозвіл органів внутрішніх справ).

Велике значення має **державна** власність. До державної власності відносять майно Збройних сил України, залізниць, найважливіші культурні, освітні та медичні установи тощо.

Комунальною власністю є більшість шкіл і лікарень, трамваї та тролейбуси, значна частина житла тощо. Нині інтенсивно відбувається процес переведення частини державної власності до приватної, тобто процес приватизації.

2. Як стати власником.

Напевно, більшість із нас не відмовиться стати власником. Проте, як можна це зробити?

Використовуючи «мозковий штурм», запропонуйте шляхи, за допомогою яких ви можете стати власником.

Найчастіше ви отримуєте речі шляхом купівлі. Майже кожен день ви купуєте хліб та інші продукти в магазині, піріжки, сніданок чи обід — у шкільній їдальні, разом із батьками купуєте одяг, взуття, шкільне приладдя, інші необхідні речі.

Часом вам доводиться стикатися з набуттям власності внаслідок дарування. Ви даруєте другу чи подрузі певні речі на день народження, батьки роблять вам подарунок на Новий рік.

Ще одним шляхом набуття власності є знахідка або скарб. Пригадайте відомий мультфільм про Чебурашку та крокодила Гена. Гена бачить на вулиці гаманець, намагається його підняти. Уявімо, що крокодил підняв гаманець. Що він має зробити? Або ж інша ситуація. При ремонті будинку власник квартири в стіні знайшов горщик із золотими монетами початку ХХ ст. Кому вони належатимуть?

Порівняймо ці дві ситуації.

За допомогою таблиці визначте права особи, яка знайшла майно, у кожній із запропонованих ситуацій.

	Знахідка	Скарб
Де знайдено	На поверхні землі, відкрито	Приховано в землі, будівлі або іншим способом
Обов'язки того, хто знайшов	Повернути знахідку власнику або повідомити міліцію чи орган місцевого самоврядування	Повідомити державні органи, якщо знайдене є пам'яткою історії чи культури
Право власності	Набувається тим, хто знайшов, якщо не буде знайдено власника протягом 6 місяців після знахідки	Є власністю того, хто знайшов. Якщо скарб є пам'яткою історії або культури, він є власністю держави, а той, хто знайшов, отримує 20 % від його вартості

Отже, є чимало різноманітних шляхів набуття власності.

3. Власність і діти.

Ми вже зазначали, що учні (неповнолітні) також можуть бути власниками майна.

Пригадайте, як ви отримували речі, які тепер є вашою власністю.

Висловіть свою думку, чи можуть неповнолітні мати ті ж самі права щодо власності, що й дорослі. Обговоріть такі ситуації.

1. 9-річний хлопчик отримав на день народження цифровий фотоапарат. Однак він не вміє ним користуватися, фотографувати йому не цікаво. Хлопчик хоче поміняти фотоапарат на іграшку — автомобіль із дистанційним управлінням, який пропонує його 18-річний знайомий. Чи може відбутися такий обмін?

2. 15-річна дівчина брала участь у зйомках рекламного відеоролика й отримала за роботу значну суму грошей. Вона прийняла рішення придбати моторолер, про який давно мріяла. Маги і батько дівчини категорично проти покупки, вважаючи її небезпечною. Між батьками та донькою виник конфлікт. Як його вирішити, чи має право дівчина розпоряджатися грошми?

3. 7-річний хлопчик і його батьки несподівано дізналися, що двоюрідна бабуся залишила йому в спадок будинок і значну суму грошей на банківському рахунку. Чи може хлопчик отримати спадщину й користуватися нею?

4. 17-річна дівчина одружилася з 20-річним хлопцем. Невдовзі після цього вона вирішила подарувати своєму чоловікові коштовну прикрасу, яку отримала в подарунок на весілля. Батьки категорично проти цього, наполягаючи, що в сімнадцять років вона ще не може самостійно приймати подібні рішення. А яка ваша думка?

Для відповіді скористайтесь витягами із Цивільного кодексу України.

Цивільний кодекс України

Стаття 31. Часткова цивільна дієздатність фізичної особи, яка не досягла чотирнадцяти років

1. Фізична особа, яка не досягла чотирнадцяти років (малолітня особа), має право:

1) самостійно вчиняти дрібні побутові правочини. Правочин вважається дрібним побутовим, якщо він задовольняє побутові потреби особи, відповідає її фізичному, духовному чи соціальному розвитку та стосується предмета, який має невисоку вартість;

2) здійснювати особисті немайнові права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом.

Стаття 32. Неповна цивільна дієздатність фізичної особи у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років

1. Крім правочинів, передбачених статтею 31 цього Кодексу, фізична особа у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років (неповнолітня особа) має право:

1) самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією або іншими доходами;

2) самостійно здійснювати права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом (...);

4) самостійно укладати договір банківського вкладу (рахунку) та розпоряджатися вкладом, внесеним нею на своє ім'я (грошовими коштами на рахунок).

2. Неповнолітня особа вчиняє інші правочини за згодою батьків (усиновлювачів) або піклувальників.

На вчинення неповнолітньою особою правочину щодо транспортних засобів або нерухомого майна повинна бути письмова нотаріально посвідчена згода батьків (усиновлювачів) або піклувальника.

3. Неповнолітня особа може розпоряджатися грошовими коштами, що внесені іншими особами у фінансову установу на її ім'я, за згодою батьків (усиновлювачів) або піклувальника.

5. За наявності достатніх підстав суд за заявою батьків (усиновлювачів), піклувальника, органу опіки та піклування може обмежити право неповнолітньої особи самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією чи іншими доходами або позбавити її цього права.

Суд скасовує своє рішення про обмеження або позбавлення цього права, якщо відпали обставини, які були підставою для його прийняття.

Стаття 34. Повна цивільна дієздатність

1. Повну цивільну дієздатність має фізична особа, яка досягла вісімнадцяти років (повноліття).

2. У разі реєстрації шлюбу фізичної особи, яка не досягла повноліття, вона набуває повної цивільної дієздатності з моменту реєстрації шлюбу (...).

Стаття 35. Надання повної цивільної дієздатності

1. Повна цивільна дієздатність може бути надана фізичній особі, яка досягла шістнадцяти років і працює за трудовим договором, а також неповнолітній особі, яка записана матір'ю або батьком дитини.

2. Надання повної цивільної дієздатності провадиться за рішенням органу опіки та піклування за заявою заінтересованої особи, за письмовою згодою батьків (усиновлювачів) або

підкувальника, а у разі відсутності такої згоди повна цивільна дієздатність може бути надана за рішенням суду.

3. Повна цивільна дієздатність може бути надана фізичній особі, яка досягла шістнадцяти років і яка бажає займатися підприємницькою діяльністю.

За наявності письмової згоди на це батьків (усиновлювачів), піклувальника або органу опіки та піклування така особа може бути зареєстрована як підприємець. У цьому разі фізична особа набуває повної цивільної дієздатності з моменту державної реєстрації її як підприємця.

Кожна людина має певну власність — те, що їй належить. Своєю власністю особа може володіти, користуватися та розпоряджатися. Власність має кілька форм — приватну, державну та комунальну. Існує багато шляхів отримання власності. Особа може її набути внаслідок купівлі, дарування, отримання в спадщину тощо. Діти також можуть мати власність, але залежно від їхнього віку права щодо розпорядження нею будуть різними.

Запам'ятайте: власність, форми власності (приватна, державна, комунальна).

Перевірте себе

1. Що таке *власність*?
2. Які форми власності вам відомі?
3. Наведіть приклади майна, яке належить до різних форм власності.
4. Чи мають діти права на власність?
5. Порівняйте різні форми власності, що існують в Україні.
6. Дізнайтеся, які об'єкти у вашій місцевості приватизовано та яким способом. Хто став їх новим власником?
- 7*. Визначте, у якому із зазначених випадків дитина діяла не правомірно:
  - а) 6-річна дівчинка вирішила подарувати подрузі іграшку, яку нещодавно отримала від батьків;
  - б) 13-річний хлопчик придбав у магазині посібник, необхідний для вивчення англійської мови;
  - в) 16-річна студентка коледжу на отриману стипендію придбала собі музичний центр;
  - г) 19-річний юнак подарував своїй подрузі відеокамеру.
- 8*. Висловіть свою думку щодо доцільності приватизації та методів її нинішнього проведення.

§ 13. Цивільно-правові договори

1. Цивільні договори.

У багатьох випадках власність набувають унаслідок домовленостей кількох людей, організацій, установ.

Визначте, для якого виду набуття власності, про який ми згадували, потрібна домовленість двох чи більше осіб.

Домовленість двох або більше сторін, унаслідок якої змінюються їхні права та обов'язки, називають договором.

Людина у своєму житті часто має справу з різноманітними договорами, іноді навіть не замислюючись над цим. Ваші батьки привели вас до школи — вони уклали зі школою договір про ваше навчання. Прийшовши на ринок чи в магазин, покупець укладає договір із продавцем. Працівник укладає договір про роботу з роботодавцем, керівником підприємства, де він працює. І навіть укладання шлюбу — це теж договір між чоловіком і жінкою. Однак не всі із цих договорів є цивільно-правовими. *Цивільно-правовими* є договори, у яких ідеться про певні матеріальні питання — власність, спадкування, а також деякі інші немайнові питання.

Наведіть приклади договорів, які, на вашу думку, є цивільно-правовими.

2. Як укладати договори.

Для того щоб договір був дійсним, має бути виконано декілька умов. По-перше, сторонами договору можуть бути суб'єкти, які мають на це право. Уявіть собі, що п'ятирічний хлопчик уклав угоду з фірмою про продаж будинку, який йому подаровано. Чи можна вважати цей договір дійсним? Адже рівень дієздатності хлопчика навряд чи відповідає змісту угоди. Потрібно пам'ятати, що договори можуть укладати лише ті особи, які мають для цього достатній рівень дієздатності. Тому перед укладанням договору ви повинні пригадати про рівень своїх прав, а також з'ясувати, чи достатній рівень дієздатності у того, з ким ви домовляєтеся.

Пригадайте, які дії мають право здійснювати діти, яким ще немає 14 років, а також ті, кому виповнилося від 14 до 18 років.

Крім того, закон установлює певні правила укладання та оформлення договорів, певні вимоги до форми оформлення договору.

Прочитайте витяги із Цивільного кодексу України, визначте, у яких формах можуть бути укладені договори.

Цивільний кодекс України

Стаття 208. Правочини, які належить вчиняти у письмовій формі

1. У письмовій формі належить вчиняти:

1) правочини між юридичними особами;

2) правочини між фізичною та юридичною особою, крім правочинів, передбачених частиною першою статті 206 цього Кодексу;

3) правочини фізичних осіб між собою на суму, що перевищує у двадцять і більше разів розмір неоподаткованого мінімуму доходів громадян, крім правочинів, передбачених частиною першою статті 206 цього Кодексу;

4) інші правочини, щодо яких законом встановлена письмова форма.

Стаття 209. Нотаріальне посвідчення правочину

1. Правочин, який вчинений у письмовій формі, підлягає нотаріальному посвідченню лише у випадках, встановлених законом або домовленістю сторін.

2. Нотаріальне посвідчення правочину здійснюється нотаріусом або іншою посадовою особою, яка відповідно до закону має право на вчинення такої нотаріальної дії, шляхом вчинення на документі, у якому викладено текст правочину, посвідчувального напису.

Стаття 220. Правові наслідки недодержання вимоги закону про нотаріальне посвідчення договору

1. У разі недодержання сторонами вимоги закону про нотаріальне посвідчення договору такої договір є нікчемним.

Отже, коли йдеться про договір між фізичними особами, то він повинен укладатися письмово, якщо сума договору перевищує двадцять неоподаткованих мінімумів доходів громадян (нижчі ця сума становить 340 грн).

Крім того, дії сторін договору мають бути свідомими, вільними. Адже якщо людина підпише договір про дарування автомобіля під загрозою пістолета або внаслідок обману, він не може бути визнаний дійсним.

У більшості випадків у договорі беруть участь дві особи — такі договори називають двосторонніми. Проте іноді в договорі бере участь більше двох сторін. Саме так домовляються про спільну роботу декілька підприємств або якщо декілька пасажирів разом орендують мікроавтобус для поїздки. У цьому випадку йдеться про багатосторонній договір.

3. Види цивільно-правових договорів.

Цивільне право передбачає чимало видів договорів — купівлі-продажу, обміну, дарування, позики тощо, установлює правила їх здійснення.

Під час купівлі-продажу здійснюється обмін певної суми грошей (визначених ціною) на певне майно (рис. 1а).

При укладанні договору обміну кожна зі сторін передає іншій майно (наприклад, обмін фотоапарата на магнітофон, обмін квартирами тощо) (рис. 1б).

Дарування передбачає односторонню передачу. Якщо ж той, хто дарує, також отримує якісь гроші чи речі, про дарування говорити не можна (рис. 1в).

При укладанні договору позики одна особа отримує від іншої (бере в борг) майно, гроші, а через деякий час повертає ті ж самі або рівні до взятих (рис. 1г).

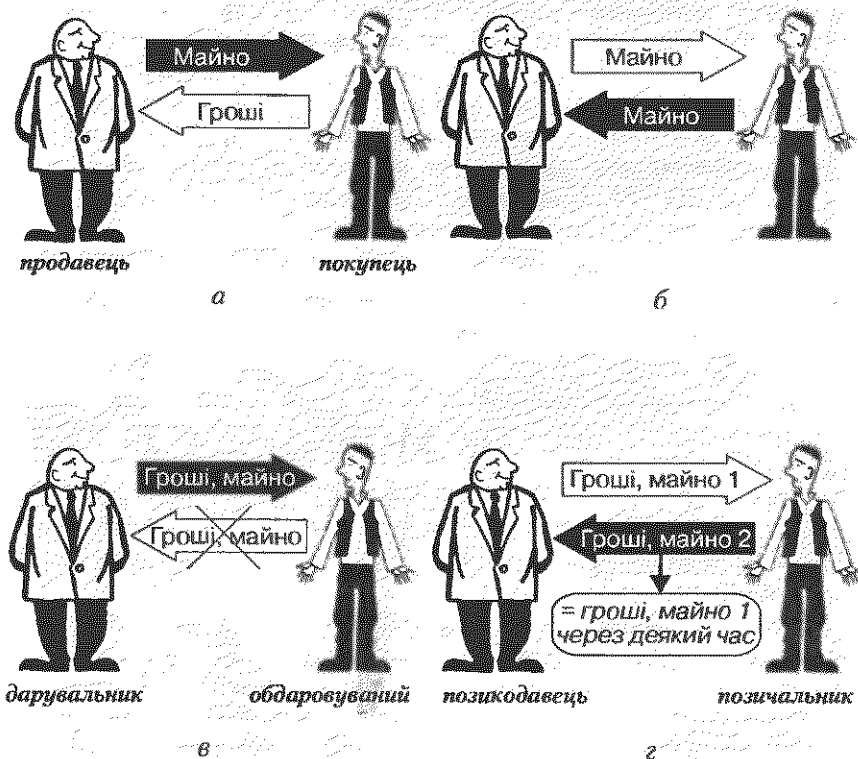

Рис. 1

Проаналізуйте наведений нижче договір, визначте його елементи. Чи правомірним є цей договір?

Договір

Я, Іваненко Сергій Петрович, 1983 року народження, паспорт СЕ123456, який проживає за адресою: м. Київ, вул. Черкаська, 12, кв. 345, далі *Продавець*, та Петренко Марія Василівна, 1985 року народження, паспорт СН789123, яка проживає за адресою: м. Київ, вул. Вінницька, 56, кв. 98, далі *Покупець*, уклали цей договір про те, що перший продас, а другий купує недобудований дачний будинок площею 85 м², який знаходиться за адресою: Київська область, Вишгородський район, дачний кооператив «Дружба».

Продавець передає зазначений будинок покупцю протягом 1 місяця з дня повного розрахунку.

Покупець сплачує вартість будинку — 50 000 грн (п'ятдесят тисяч грн 00 коп) протягом 10 днів із моменту підписання договору шляхом сплати готівкою, яка здійснюється в приміщенні Вишгородського відділення Ощадбанку.

Покупець
12.08.2009 р.

Продавець

Складіть цивільно-правовий договір (купівлі-продажу, міти, дарування, позики тощо). Подумайте, яка форма договору повинна бути при цьому дотримана. Використовуйте витяги із Цивільного кодексу України.

Цивільний кодекс України

Стаття 657. Форма окремих видів договорів купівлі-продажу

1. Договір купівлі-продажу земельної ділянки, єдиного майнового комплексу, житлового будинку (квартири) або іншого нерухомого майна укладається у письмовій формі і підлягає нотаріальному посвідченню та державній реєстрації.

Стаття 719. Форма договору дарування

1. Договір дарування предметів особистого користування та побутового призначення може бути укладений усно.

2. Договір дарування нерухомої речі укладається у письмовій формі і підлягає нотаріальному посвідченню.

3. Договір дарування майнового права та договір дарування з обов'язком передати дарунок у майбутньому укладається у письмовій формі. У разі недодержання письмової форми цей договір є нікчемним.

4. Договір дарування рухомих речей, які мають особливу цінність, укладається у письмовій формі (...).

5. Договір дарування валютних цінностей на суму, яка перевищує п'ятдесятикратний розмір неоподаткованого мінімуму доходів громадян, укладається у письмовій формі й підлягає нотаріальному посвідченню.

Стаття 793. Форма договору найму будівлі або іншої капітальної споруди

1. Договір найму будівлі або іншої капітальної споруди (їх окремої частини) укладається у письмовій формі.

2. Договір найму будівлі або іншої капітальної споруди (їх окремої частини) строком на один рік і більше підлягає нотаріальному посвідченню.

Стаття 799. Форма договору найму транспортного засобу

1. Договір найму транспортного засобу укладається у письмовій формі.

2. Договір найму транспортного засобу за участю фізичної особи підлягає нотаріальному посвідченню.

Стаття 811. Форма договору найму житла

1. Договір найму житла укладається у письмовій формі.

Стаття 828. Форма договору позички

1. Договір позички речі побутового призначення між фізичними особами може укладатися усно.

2. Договір позички між юридичними особами, а також між юридичною та фізичною особою укладається у письмовій формі.

3. Договір позички будівлі, іншої капітальної споруди (їх окремої частини) укладається у формі, яка визначена відповідно до статті 793 цього Кодексу.

4. Договір позички транспортного засобу, у якому хоча б однією стороною є фізична особа, укладається у письмовій формі і підлягає нотаріальному посвідченню.

Стаття 1047. Форма договору позики

1. Договір позики укладається в письмовій формі, якщо його сума не менш як у десять разів перевищує встановлений

законом розмір неоподаткованого мінімуму доходів громадян, а у випадках, коли позикодавцем є юридична особа, — незалежно від суми.

2. На підтвердження укладення договору позики та його умов може бути представлена розписка позичальника або інший документ, який посвідчує передання йому позикодавцем визначеної грошової суми або визначеної кількості речей.

Усі ми майже щодня беремо участь в укладанні цивільно-правових договорів. Ці договори можуть укладатися усно, письмово, а в деяких випадках повинні бути засвідчені нотаріально.

Найрозповсюдженішими цивільно-правовими договорами є договори купівлі-продажу, позики, дарування. Закон чітко визначає порядок укладання цих угод, установлює права й обов'язки сторін.

Запам'ятайте: цивільні договори.

Перевірте себе

1. Що таке цивільний договір?
2. Хто може бути учасником цивільно-правового договору?
3. Наведіть приклади договорів, які можуть укладатися в різних формах.
4. Заповніть таблицю:

Вид цивільного договору	Належна форма договору

5. Які наслідки має недотримання встановленої законом форми договору?
6. Наведіть приклади вашої участі в цивільно-правових відносинах.
- 7*. Порівняйте договори купівлі-продажу, міни, позики, дарування, визначте суттєві відмінності між ними.
- 8*. Обґрунтуйте доцільність установлення письмової та нотаріальної форми угоди в окремих випадках.

§ 14. Захист цивільних прав громадян

1. Майнові та немайнові права.

Крім прав, які пов'язані з майном і власністю, цивільне право захищає також і особисті немайнові права.

Прочитайте витяг із Цивільного кодексу України та поясніть, що означає одне з особистих немайнових прав (за вашим вибором або за пропозицією вчителя). Визначте, якими із зазначених прав вам доводилося користуватися, та наведіть відповідні приклади.

Цивільний кодекс України

Стаття 269. Поняття особистого немайнового права

1. Особисті немайнові права належать кожній фізичній особі від народження або за законом.

2. Особисті немайнові права фізичної особи не мають економічного змісту.

3. Особисті немайнові права тісно пов'язані з фізичною особою. Фізична особа не може відмовитися від особистих немайнових прав, а також не може бути позбавлена цих прав.

4. Особистими немайновими правами фізична особа володіє довічно.

Стаття 270. Види особистих немайнових прав

1. Відповідно до Конституції України фізична особа має право на життя, право на охорону здоров'я, право на безпеку для життя і здоров'я довілля, право на свободу та особисту недоторканність, право на недоторканність особистого і сімейного життя, право на повагу до гідності та честі, право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції, право на недоторканність житла, право на вільний вибір місця проживання та на свободу пересування, право на свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості.

Крім цих прав, існують й інші особисті немайнові права. Серед них — право на ім'я, а також на зміну імені. Право змінити ім'я особа набуває з 16 років.

Особа має право на самостійний вибір роду занять, а також на зміну роботи.

Важливим особистим немайновим правом є право на свободу пересування, громадянин України має право на безперешкодне повернення в Україну. Однак потрібно пам'ятати, що закон дозволяє встановлювати особливі правила відвідання окремих територій —

військових полігонів, об'єктів, атомних електростанцій тощо з метою забезпечення державної безпеки, життя, здоров'я суспільства, окремих людей.

2. Цивільно-правова відповідальність.

Чи доводилося вам потрапляти в ситуації, коли хтось завдавав вам, вашим знайомим чи родичам певної шкоди? Розіграйте ці ситуації.

Яким же способом особа може захистити свої права? У якому випадку настає цивільно-правова відповідальність? Уявімо, що під час гарантійного строку вийшов із ладу комп'ютер або внаслідок падіння напруги електричного струму в мережі зламався побутовий електроприлад, унаслідок аварії пошкоджено автомашину, відмовився віддати борг ваш знайомий. Що спільного в цих випадках? По-перше, одному з учасників правовідносин завдано матеріальної та моральної шкоди. По-друге, порушено норми цивільного права. Саме в таких випадках настає **цивільно-правова відповідальність**.

Замислимося, що найперше цікавитиме особу, яка постраждала в зазначених випадках. Мабуть, найважливіше для неї те, щоб відремонтували чи замінили комп'ютер або електроприлади, що вийшли з ладу, повернули позичені гроші. І вже потім її, можливо, цікавитиме, чи буде покарано за помилки в роботі того, хто зібрав комп'ютер, призвів до зниження напруги струму. Тобто головна мета цивільно-правової відповідальності (на відміну від кримінальної та адміністративної) не покарання чи перевиховання, а відшкодування завданих збитків.

Навряд чи може бути, щоб злочинець добровільно прийшов до в'язниці й визначив собі покарання. Та й жодна в'язниця не прийме його без вироку суду. А от у випадках, які ми розглядаємо, магазин,

що продав комп'ютер, винуватець аварії чи управління електричних мереж може добровільно відшкодувати завдані збитки, боржник — повернути гроші. Отже, у разі **цивільно-правової відповідальності можливе добровільне відшкодування**.

Цивільні порушення завдає шкоди насамперед конкретній фізичній чи юридичній особі. Тому держава, виявляючи готовність допомогти скривдженому, який має право звернутися за допомогою до суду, вимагає, щоб він виявив ініціативу, подав позов до суду. Отже, держава бере участь у притягненні особи до **цивільної відповідальності лише за умови активних дій особи, яка постраждала**. Вимагати відшкодування, притягнення винного до цивільно-правової відповідальності — **право, а не обов'язок потерпілого**.

3. Особливості цивільно-правової відповідальності неповнолітніх.

Неповнолітні особи можуть завдати шкоду людям своїми діями, іноді бути винними в невиконанні якогось зобов'язання. У цьому випадку постає питання про цивільну відповідальність неповнолітнього. Така відповідальність має особливості.

Ознайомтеся з витягом із Цивільного кодексу України та визначте, яку відповідальність за завдану шкоду нести будуть особи в запропонованих ситуаціях.

1. Граючи після шкільних занять у дворі свого будинку, 12-річний хлопчик випадково розбив м'ячем вітрину кіоску, який стояв поруч. Власник заявив, що вітрина коштує понад 2 тис. грн, і зажадав відшкодування завданої йому шкоди. До кого йому потрібно звернутися з вимогою, хто має відшкодувати збитки?

2. 17-річний хлопець, який працює токарем на заводі, на власному моторолері скоїв дорожньо-транспортну пригоду. Грубо порушивши Правила дорожнього руху, він зіткнувся з автомобілем, серйозно пошкодивши його. Хто має відшкодувати збитки, які становлять понад 1500 грн?

3. Пізно ввечері група хлопців — 13-річний семикласник М., 15-річний дев'ятикласник П. та 17-річний студент Р. — повертала-ся додому. По дорозі вони побили вікна автомобіля та подряпали крила й капот, зробивши на них малюнки. Шкода, завдана власни-кові автомобіля, становила 10 тис. грн. Під час «роботи» хлопців затримав наряд міліції. Хто має відшкодувати завдані збитки?

Цивільний кодекс України

Стаття 31. ...Малолітня особа не несе відповідальнос-ті за завдану нею шкоду.

Стаття 1178. Шкода, завдана малолітньою особою (яка не досягла чотирнадцяти років), відшкодовується її батьками (усиновлювачами) або опікуном чи іншою фізичною особою, яка на правових підставах здійснює виховання малолітньої особи, — якщо вони не доведуть, що шкода не є наслідком несумлінного здійснення або ухилення ними від здійснення виховання та нагляду за малолітньою особою (...).

Стаття 1179. Неповнолітня особа (у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років) відповідає за завдану нею шкоду само-стійно на загальних підставах. У разі відсутності у неповноліт-ньої особи майна, достатнього для відшкодування завданої нею шкоди, ця шкода відшкодовується в частці, якої не виста-чає, або в повному обсязі її батьками (усиновлювачами) або піклувальником, якщо вони не доведуть, що шкоди було зав-дано не з їхньої вини (...).

Отже, за шкоду, вчинену неповнолітнім, віком до 14 років, відповідають батьки. У віці 14–18 років неповнолітній, який одер-жує зарплату, стипендію, має власне майно, сам відшкодовує збитки. Якщо названих джерел — стипендії, зарплати, особистого майна — не вистачає, батьків притягають до *субсидіарної* відпові-дальності і вони доповнюють кошти неповнолітнього, *субсидують* його. Відповідальність батьків у цьому випадку є додатковою до відповідальності дитини та виникає лише внаслідок шкоди, яку во-на заподіяла. Неповнолітній віком від 15 до 18 років може власною працею відшкодувати завдану шкоду.

4. Судовий захист цивільних прав.

Якщо залагодити ситуацію шляхом переговорів між потерпі-лим і винуватцем завдання шкоди не вдається, доводиться зверта-тися до суду. Як ми вже знаємо, звертання до суду — право особи. Отже, необхідно підготувати відповідну позовну заяву — подання позову до суду є необхідною умовою для початку провадження в цивільній справі. Як скласти позовну заяву?

Ознайомтеся з витягом із Цивільного процесуального кодексу України і зразком позовної заяви та складіть позовну заяву з приводу однієї із ситуацій, про які йшлося вище. Подумайте, які документи та інші докази ви зможете подати до суду, щоб обґрунтувати свої вимоги.

Цивільний процесуальний кодекс України

Стаття 119. Форма і зміст позовної заяви

1. Позовна заява подається в письмовій формі.
2. Позовна заява повинна містити:
  - 1) найменування суду, до якого подається заява;
  - 2) ім'я (найменування) позивача і відповідача, а також ім'я представника позивача, якщо позовна заява подається представником, їх місце проживання або місцезнаходження, поштовий індекс, номер засобів зв'язку, якщо такий відомий;
  - 3) зміст позовних вимог;
  - 4) ціну позову щодо вимог майнового характеру;
  - 5) виклад обставин, якими позивач обґрунтовує свої вимоги;
  - 6) зазначення доказів, що підтверджують кожен обставину, наявність підстав для звільнення від доказування;
  - 7) перелік документів, що додаються до заяви.
3. Позовна заява підписується позивачем або його представником із зазначенням дати її подання (...).

Стаття 120. Подання копії позовної заяви та доданих до неї документів

Позивач повинен додати до позовної заяви її копії та копії всіх документів, що додаються до неї, відповідно до кількості відповідачів і третіх осіб.

Кожна людина має майнові й особисті немайнові права, які надзвичайно важливі для її існування. До особистих немайнових прав відносяться, зокрема, право на життя, право на свободу, право на ім'я, право на вільний вибір місця проживання тощо.

Якщо майнові чи особисті немайнові права особи було порушено, той, хто завдав шкоди, може бути притягнутий до цивільно-правової відповідальності. Якщо шкоду завдано малолітньою особою (до 14 років), її відшкодуватимуть батьки, у віці з 14 до 18 років неповнолітній сам має відшкодувати збитки, але якщо його грошей і майна не вистачає, шкоду відшкодовують батьки.

Якщо винуватець не відшкодовує збитки добровільно, можливе звернення до суду з позовною заявою.

Запам'ятайте: особисті немайнові права, цивільно-правова відповідальність, позов.

Перевірте себе

1. У яких випадках можливе притягнення до цивільно-правової відповідальності?
2. Які особисті немайнові права ви знаєте?
3. Висловіть думку щодо важливості особистих немайнових прав для існування кожної людини.
4. У чому полягають особливості цивільно-правової відповідальності?
5. Визначте, у яких випадках можливе притягнення до цивільно-правової відповідальності:
  - а) 20-річні студенти, домовившись із бабусею про найм квартири, своєчасно не сплатили визначену квартирну плату;
  - б) водій автомобіля, порушивши Правила дорожнього руху, скоїв зіткнення з автобусом, завдавши йому серйозних пошкоджень;
  - в) група школярів після шкільної дискотеки розбили вуличні ліхтарі;
  - г) мешканці квартири на п'ятому поверсі забули закрити воду, унаслідок чого було залито квартири нижніх поверхів, яким завдано значної шкоди.
- 6*. Складіть позовну заяву про відшкодування цивільної шкоди, яка завдана внаслідок однієї із ситуацій, наведених у попередньому завданні. Коли можливе притягнення до цивільно-правової відповідальності?
- 7*. Підготуйте розповідь про використання вами окремих особистих немайнових прав.

§ 15. Спадщина

1. Спадкодавець і спадкоємці.

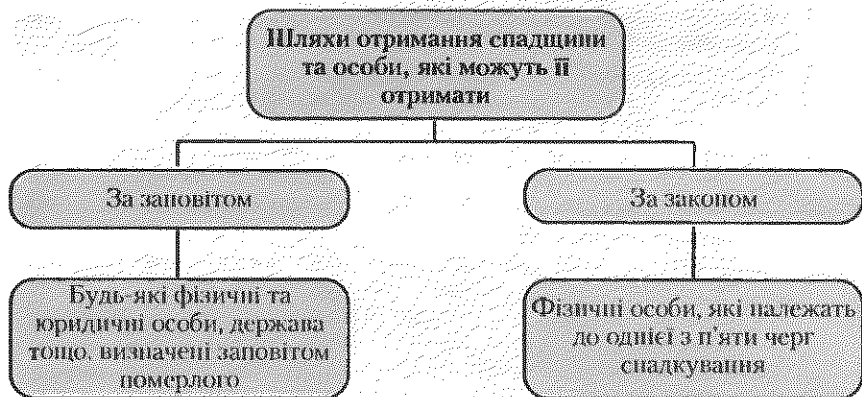
Життя людини, на жаль, не вічне. Коли людина помирає, вона залишає після себе не лише пам'ять, а й майно, яке їй належало, певні невиконані зобов'язання.

Особу, яка померла та залишила після смерті певні права та обов'язки, називають **спадкодавцем**. Ті ж особи, до яких переходять ці права та обов'язки, є **спадкоємцями**.

Права та обов'язки, які залишаються після смерті людини, становлять спадщину. Зверніть увагу, що успадковують не лише права, майно, а й обов'язки, зобов'язання, які мав померлий. Той, хто приймає спадщину, успадковує також і борги, зобов'язання

померлого. Наприклад, якщо той, хто залишив спадщину, при житті взяв у борг гроші та не встиг їх повернути, спадкоємець зобов'язаний за рахунок спадщини повернути цей борг.

Спадкодавцем може бути лише фізична особа, а спадкоємцем як фізична, так і юридична особа.

Особа може успадкувати майно двома шляхами — за заповітом і за законом. У разі смерті людини в першу чергу з'ясовують чи залишила вона заповіт. Якщо є заповіт, який оформлено відповідно до закону, спадщина розподіляється відповідно до нього. Якщо ж заповіту немає або він недійсний, спадкування здійснюватиметься за законом.

2. Заповіт і порядок його оформлення.

Заповіт — особисте розпорядження фізичної особи на випадок своєї смерті. Залишити заповіт може лише особа, яка має повну цивільну дієздатність.

Пригадайте, у якому віці та за яких обставин особа набуває повної цивільної дієздатності.

Зміст заповіту — особиста справа людини. Вона може визначити, хто стане його спадкоємцями, кого позбавлено права на успадкування, зробити інші розпорядження. **Заповіт обов'язково складається в письмовій формі**, у ньому має бути зазначено місце та час його складання. Спадкодавець особисто підписує заповіт. **Заповіт повинен бути засвідчений нотаріусом**. Завірити заповіт може також головний або черговий лікар госпіталю, санаторію, лікарні, командир військової частини, начальник геологічної чи іншої експедиції, що працює за межами населених пунктів, капітан судна, яке знаходиться в плаванні. **Заповіт може бути змінений заповідачем**

у будь-який час, у разі наявності кількох заповітів і наявності розбіжностей між ними діє той, який складений пізніше.

Однак нині більшість людей у нашій країні не складає заповітів, тому закон визначає порядок успадкування за його відсутності. Цивільний кодекс визначає спадкоємців за законом, які отримують спадщину в цьому випадку. Цивільний кодекс України визначає п'ять черг спадкування.

Черга спадкування	Спадкоємці, які належать до цієї черги
Перша	Діти, батьки, той із подружжя, який пережив іншого
Друга	Повнорідні й неповнорідні брати, сестри, дід, баба
Третя	Рідні дядько та тітка
Четверта	Особи, які проживали зі спадкодавцем однією сім'єю не менше як 5 років до часу відкриття спадщини (смерті спадкодавця)
П'ята	Інші родичі спадкодавця до шостого ступеня споріднення включно

Право на спадкування мають спадкоємці найвищої черги, тобто, якщо є хоча б один спадкоємець першої черги, то спадкоємці другої черги не мають прав на спадщину. Якщо ж спадкоємців першої черги немає, то спадщину отримають спадкоємці другої черги і так далі. При спадкуванні за законом усі спадкоємці однієї черги мають права на рівну частку спадщини.

Закон захищає права спадкоємців, які при житті матеріально залежали від померлого, утримувалися ним. Уявімо таку ситуацію. Помираючи, громадянин заповідає все своє майно релігійній громаді. Його дії заслуговують на повагу, але в нього залишилася дружина з неповнолітньою дитиною десяти років. Хіба ж не повинні вони отримати зі спадщини певні засоби для існування? Мораль свідчить: повинні. А що встановлює закон? Звернімося до Цивільного кодексу.

Ознайомтеся з витягом із Цивільного кодексу України, визначте, як має бути вирішена ця ситуація.

Цивільний кодекс України

Стаття 1241. Право на обов'язкову частку у спадщині

1. Неповнолітні, повнолітні непрацездатні діти спадкодавця, непрацездатна вдова (вдівець) та непрацездатні батьки спадкують, незалежно від змісту заповіту, половину частки,

яка належала б кожному з них у разі спадкування за законом (обов'язкова частка).

Розмір обов'язкової частки у спадщині може бути зменшений судом з урахуванням відносин між цими спадкоємцями та спадкодавцем, а також інших обставин, які мають істотне значення.

До обов'язкової частки у спадщині зараховується вартість речей звичайної домашньої обстановки та вжитку, вартість заповідального відказу, встановленого на користь особи, яка має право на обов'язкову частку, а також вартість інших речей та майнових прав, які перейшли до неї як до спадкоємця.

Будь-які обмеження та обтяження, встановлені у заповіті для спадкоємця, який має право на обов'язкову частку у спадщині, дійсні лише щодо тієї частини спадщини, яка перевищує його обов'язкову частку.

Отже, закон у цьому випадку закріплює норму моралі — установлює так звану обов'язкову частку спадщини.

3. Як стати спадкоємцем.

Ми вже знаємо, що спадкоємцем можна стати або за законом, або за заповітом. Однак у будь-якому випадку особа, яка хоче отримати спадщину і має на це право, повинна прийняти спадщину протягом 6 місяців із дня її відкриття. Особи, які проживали разом зі спадкодавцем, а також спадкоємці-діти вважаються такими, котрі автоматично прийняли спадщину. Іншим спадкоємцям протягом установленого строку треба звернутися з відповідною заявою до нотаріальної контори за місцем відкриття спадщини (там, де жив спадкодавець).

У той же час кожен спадкоємець має право відмовитися від прийняття спадщини, подавши відповідну заяву до нотаріальної контори. Відмовляючись від спадщини, спадкоємець може визначити особу, на користь якої він відмовляється.

Розгляньте запропоновані ситуації та визначте, як має бути розподілено спадщину в кожній із них. Використовуйте витяги із Цивільного кодексу України.

1. Після смерті громадянина Н. у нього залишилося майно на 100 тис. грн. Про своє бажання отримати це майно заявили 15-річна дочка, 80-річний батько, а також сестра і брат померлого (відповідно 32 та 65 років).

2. Коли померла одинока жінка, заповіту щодо її квартири та майна на суму 160 тис. грн не було виявлено. Вона не мала родичів. Постає питання про подальшу долю майна жінки.

3. Громадянка Т. залишила заповіт, у якому розпорядилася все належне їй майно (на суму 240 тис. грн) передати благодійному фонду допомоги дітям, хворим на ВІЛ—СНІД. У померлої залишилися: чоловік (45 років, працює на заводі) та його батько (68 років), син (21 рік, токар) і дочка (12 років, школярка).

4. Після смерті громадянина Л. у нього залишилися батько, дружина та дочка. Крім того, у громадянина були ще два брати та сестра. Батько, дружина та сестра відмовилися від спадщини.

Цивільний кодекс України

Стаття 1277. Відумерлість спадщини

1. У разі відсутності спадкоємців за заповітом і за законом, усунення їх від права на спадкування, неприйняття ними спадщини, а також відмови від її прийняття суд визнає спадщину відумерлою за заявою відповідного органу місцевого самоврядування за місцем відкриття спадщини.

2. Заява про визнання спадщини відумерлою подається після вливу одного року з часу відкриття спадщини.

3. Спадщина, визнана судом відумерлою, переходить у власність територіальної громади за місцем відкриття спадщини.

Стаття 1278. Поділ спадщини між спадкоємцями

1. Частки кожного спадкоємця у спадщині є рівними, якщо спадкодавець у заповіті сам не розподілив спадщину між ними.

Стаття 1279. Переважне право окремих спадкоємців на виділ їм спадкового майна в натурі

1. Спадкоємці, які протягом не менш одного року до часу відкриття спадщини проживали разом із спадкодавцем однією сім'єю, мають переважне право перед іншими спадкоємцями на виділ їм у натурі предметів звичайної домашньої обстановки та вжитку в розмірі частки у спадщині, яка їм належить.

Коли людина помирає, її права та обов'язки становлять спадщину. Спадкування відбувається за заповітом, а в разі його відсутності — за законом. Кожна людина може залишити заповіт, який складається письмово та повинен бути засвідчений нотаріусом. За законом, право на спадщину мають родичі померлого. Цивільний кодекс установлює п'ять черг спадкування.

Спадкоємці зобов'язані вирішити питання щодо прийняття спадщини протягом 6 місяців із дня відкриття спадщини.

Закон охороняє права непрацездатних спадкоємців, зокрема дітей, установивши право на обов'язкову частку спадщини.

Знамайте: спадщина, спадкоємець, заповіт, обов'язкова частка спадщини.

Перевірте себе

1. Хто має право на отримання спадщини?
2. Що таке обов'язкова частка спадщини і хто має на неї право?
3. Що таке заповіт?
4. Як оформляється заповіт?
5. Для чого, на вашу думку, потрібне спадкове право?
6. Як розподіляється спадщина за наявності кількох спадкоємців?
7. Розподіліть названих осіб за чергами спадкування (заповніть таблицю):
  - мати;
  - племінник;
  - бабуся;
  - хрещений батько;
  - тітка;
  - дочка;
  - двоюрідний брат;
  - усиновлювач;
  - утриманець померлого (останніх 6 років);
  - чоловік.

Черги спадкування	1	2	3	4	5
Особи, які належать до цієї черги спадкування					

- 8*. Висловіть свою думку щодо доцільності складання людиною заповіту, адже сьогодні лише незначна частина громадян України це робить.
- 9*. Якою мірою норми спадкового права відповідають нормам моралі?

§ 16. Ти — споживач

1. Хто такий споживач, продавець, виробник, виконавець.

Кожна людина у своєму житті виконує різноманітні соціальні ролі.

Обговоріть і висловіть свою думку щодо того, які соціальні ролі вам нині доводиться виконувати (у сім'ї, школі, на вулиці тощо). Заповніть запропоновану таблицю за зразком:

Сфера існування	Мої соціальні ролі
Школа	Учень
Сім'я	
Магазин, ринок	
Транспорт (автобус, електричка, метро тощо)	

Кожному з вас доводиться виконувати чимало життєвих (або соціальних) ролей: ролі покупців, пасажирів, користувачів певних послуг — на пошті, у клубі чи кінотеатрі тощо. Ви купуєте певні товари в магазині, шкільному буфеті, на ринку, користуєтеся послугами громадського транспорту, їдучи в школу, додому, на заняття гуртка чи спортивної секції. Іноді ви чи ваші батьки звертаються за допомогою до майстерень чи фірм, щоб зробити ремонт у квартирі, будинку, полагодити побутову техніку чи автомашину. У всіх цих і багатьох інших випадках ви або купуєте певні товари, або ж користуєтеся послугами інших осіб, при цьому робите це для задоволення або особистих потреб, або потреб своєї сім'ї — не для отримання прибутку, не для виконання своїх обов'язків на роботі. У цьому випадку вашу роль можна назвати одним словом — **споживач**.

Які із соціальних ролей, названих вами в таблиці, визначаються поняттям «споживач»?

Однак бути споживачем ви можете лише тоді, коли хтось продає вам товар, виробляє (виготовляє) його, надає вам певні послуги чи виконує за вашим замовленням певну роботу. Отже, як споживач, ви обов'язково маєте справу з підприємствами торговельної мережі чи фізичними особами. Магазин або бабуся, яка продає городину на базарі, є продавцем. При цьому важливо пам'ятати, що в магазині, супермаркеті чи буфеті, з погляду законодавства, продавцем буде не безпосередньо та людина, яка продала вам товар, а магазин, буфет тощо, від імені яких діє людина-продавець. Якщо ж ви не купуєте готовий товар, а замовляєте пошиття костюму чи виготовлення фотографій, ремонт взуття, квартири чи автомобіля, то матимете справу з виконавцем або виробником.

2. Права споживача.

У кожного з нас може виникнути потреба захистити свої права. Основою для цього повинен стати Закон України «Про захист прав споживачів», який визначає права та обов'язки споживачів.

Ознайомтеся з витягом із Закону України «Про захист прав споживачів», визначте, які ви маєте права як споживач, якими є ваші обов'язки. Проаналізуйте, чи завжди ви ретельно виконували обов'язки споживача та чи доводилося вам користуватися своїми споживацькими правами.

Закон України «Про захист прав споживачів»

Стаття 4. Права та обов'язки споживачів

1. Споживачі під час придбання, замовлення або використання продукції, яка реалізується на території України, для задоволення своїх особистих потреб мають право на:

- 1) захист своїх прав державою;
- 2) належну якість продукції та обслуговування;
- 3) безпеку продукції;
- 4) необхідну, доступну, достовірну та своєчасну інформацію про продукцію, її кількість, якість, асортимент, а також про її виробника (виконавця, продавця);
- 5) відшкодування шкоди (збитків), завданих дефектною чи фальсифікованою продукцією або продукцією не належної якості, а також майнової та моральної (немайнової) шкоди, заподіяної небезпечною для життя і здоров'я людей продукцією у випадках, передбачених законодавством;
- 6) звернення до суду та інших уповноважених органів державної влади за захистом порушених прав;
- 7) об'єднання в громадські організації споживачів (об'єднання споживачів) (...).

3. Споживачі зобов'язані:

- 1) перед початком експлуатації товару уважно ознайомитися з правилами експлуатації, викладеними в наданій виробником (продавцем, виконавцем) документації на товар;
- 2) в разі необхідності роз'яснення умов та правил використання товару — до початку використання товару звернутися за роз'ясненнями до продавця (виробника, виконавця) або до іншої вказаної в експлуатаційній документації особи, що виконує їхні функції;
- 3) користуватися товаром згідно з його цільовим призначенням та дотримуватися умов (вимог, норм, правил), встановлених виробником товару (виконавцем) в експлуатаційній документації;

4) з метою запобігання негативним для споживача наслідкам використання товару — застосовувати передбачені виробником в товарі засоби безпеки з дотриманням передбачених експлуатаційною документацією спеціальних правил, а в разі відсутності таких правил в документації — дотримуватися звичайних розумних заходів безпеки, встановлених для товарів такого роду.

Особливо потребують захисту права споживача у випадку, коли він матиме справу з неналежним виконанням обов'язків з боку виконавця, продавця, виробника. Напевно, декому з вас доводилося купувати неякісний товар, отримувати неякісну послугу. Як же діяти в цьому випадку? Звернімося знову до закону.

Ознайомтеся із витягом із Закону України «Про захист прав споживачів» та визначте, які права ви як споживач маєте в разі придбання товару неналежної якості. Зверніть увагу на відмінність своїх прав залежно від того, наскільки суттєвими є недоліки товару.

Закон України «Про захист прав споживачів»

Стаття 8. Права споживача у разі придбання ним товару неналежної якості

1. У разі виявлення протягом встановленого гарантійного строку недоліків споживач має право вимагати:

- 1) пропорційного зменшення ціни;
- 2) безоплатного усунення недоліків товару в розумний строк;
- 3) відшкодування витрат на усунення недоліків товару.

У разі виявлення протягом встановленого гарантійного строку істотних недоліків, які виникли з вини виробника товару (продавця, виконавця), або фальсифікації товару, підтверджених за необхідності висновком експертизи, споживач... має право за своїм вибором вимагати від продавця або виробника:

1) розірвання договору та повернення сплаченої за товар грошової суми;

2) вимагати заміни товару на такий же товар або на аналогічний товар, з числа наявних у продавця (виробника).

3. Вимоги споживача, встановлені частиною першою цієї статті, пред'являються на вибір споживача продавцеві за місцем купівлі товару, виробникові або підприємству, що задовольняє ці вимоги за місцезнаходженням споживача. Споживач має право пред'явити одну з вимог, передбачених частиною першою цієї статті, а в разі її невиконання заявити іншу вимогу, передбачену частиною першою цієї статті.

3. Захист прав споживача.

Споживачеві необхідно не лише знати свої права, а й чітко уявляти, як їх можна захистити.

Добре, якщо продавець чи виконавець задовольняють усі ваші законні вимоги. На щастя, тепер таких фірм і магазинів стає більше. Щоб підвищити шанси на успіх у боротьбі за свої права, користуйтеся такими порадами.

Пам'ятка споживача

1. Купуючи товар, уважно ознайомтеся з інформацією про нього, його особливості та вимоги щодо експлуатації.

2. Обов'язково вимагайте видачі касового чеку, а за відсутності касового апарата — іншого документа, що підтверджує факт купівлі товару в певного продавця.

3. При купівлі складної побутової техніки (телевізор, фотоапарат, комп'ютер, велосипед тощо) не забудьте зробити відмітку про продаж у технічному паспорті та гарантійному талоні придбаного товару.

4. Уважно ознайомтеся з інструкцією з експлуатації товару, якщо вона є, і дотримуйтеся викладених у ній вимог.

5. У разі, коли непродуктивний товар виявився якісним, але непридатним для використання (наприклад, не підійшов розмір взуття), ви маєте право на заміну товару протягом 14 днів з дня покупки.

6. Якщо товар виявився неякісним, ви маєте право вимагати від продавця виконання однієї зі своїх вимог, передбачених Законом України «Про захист прав споживача», протягом гарантійного строку.

7. Заяву про ваші вимоги подавайте продавцеві або виробнику, виконавцю в письмовій формі (не забудьте залишити собі другий екземпляр із поміткою про прийом заяви), а якщо у вас відмовилися її прийняти, направте свою заяву з копіями документів на адресу магазину. Надсилайте заяву рекомендованим листом із повідомленням про вручення.

Якщо навіть після подання заяви вам відмовили або відповіді взагалі немає, тоді виникає потреба боротися за свої права. Хто ж може вам у цьому допомогти?

Першим помічником для вас може стати Управління в справах захисту прав споживача, яке діє в кожній області, районі та більшості міст України. Якщо ваші законні вимоги відхилені або продавець узагалі ухиляється від відповіді, ви можете звернутися до цієї установи з письмовою заявою чи скаргою. Запам'ятайте! Відповідно до Закону України «Про звернення громадян» вам зобов'язані відповісти протягом одного місяця.

А якщо і це не допоможе, ви маєте право звернутися до суду з позовом до продавця, виробника або виконавця. При цьому можете самі визначити, до якого суду вам звернутися — або за місцем проживання, або за місцем, де знаходиться відповідач, або ж за місцем укладання чи виконання договору, про які йдеться (наприклад, за місцем знаходження дачі, ремонт якої вас не задовольнив).

Проаналізуйте наведені ситуації, визначте, як треба діяти в кожній з них, щоб захистити права споживача.

1. У великому магазині ваша родина придбала новий телевізор. Протягом кількох місяців телевізор працював добре. Однак потім виникли проблеми, а невдовзі він перестав працювати. Що ви порекомендуєте своїм родичам у цій ситуації?

2. Перед 1 Вересня батьки придбали вам на шкільному базарі необхідні речі — нове взуття, яке, на жаль, виявилось затісним. Що робити?

У магазині, громадському транспорті, перукарні, майстерні з ремонту взуття ви є споживачем. Ваші права захищає Закон України «Про захист прав споживача». Ви маєте право на інформацію про товари чи послуги, якими користуєтесь, на отримання безпечного та якісного товару. Закон захищає права споживача у випадку, коли придбаний ним товар виявився неякісним, надаючи можливість самому обрати один із кількох шляхів виходу із цієї ситуації. У захисті прав споживача вам можуть допомогти громадські організації та державні органи захисту прав споживача, а в разі потреби — суд.

Запам'ятайте: споживач, продавець, виконавець, виробник.

Перевірте себе

1. Наведіть приклади, коли ви, ваші друзі та родичі є споживачами.
2. Які права має споживач у разі придбання товару неналежної якості?
3. До яких державних і громадських організацій потрібно звернутися в разі порушення прав споживача?
- 4*. Чи достатньою мірою, на вашу думку, забезпечено захист прав споживача?
- 5*. Складіть заяву до продавця (виробника, виконавця) у зв'язку з порушенням прав споживача.

Підсумкові запитання та завдання до 3 розділу

1. Пригадайте, що означають поняття:
  - власність;
  - спадщина;
  - заповіт;
  - споживач.
- 2*. Порівняйте:
  - дієздатність неповнолітньої, малолітньої та повнолітньої осіб;
  - спадкування за законом і спадкування за заповітом.
3. У яких випадках неповнолітня особа набуває повної цивільної дієздатності?
- 4*. Як ви можете захистити свої цивільні права?
5. У чому полягає особливість цивільно-правової відповідальності?
6. Назвіть спадкоємців за законом.
7. Які права має споживач?
8. Ваша родина уклала з будівельною фірмою договір про ремонт дачного будинку. Протягом двох місяців ремонтна бригада виконувала роботи, а коли батьки приїхали, то виявили ряд недолків і недоробок. Однак часу на їх усунення вже немає, до вас на відпочинок на дачу запрошені родичі, які проживають на Півночі. Тому ви вважаєте правильним, якщо фірма зменшить плату за роботу. Однак у фірмі з вами навіть не хочуть розмовляти, відмовляються прийняти відповідну заяву. Що робити? Чи правомірний запропонований вихід із цієї ситуації?

Із запропонованих варіантів відповідей оберіть один правильний (1–6).

1. Визначте, яка особа на території України має неповну цивільну дієздатність
  - А** 12-річний школяр
  - Б** 17-річна дівчина, яка виховує власну доньку
  - В** 16-річний студент педагогічного коледжу
  - Г** громадянин, який відповідно до рішення суду, унаслідок психічної хвороби не може розуміти значення власних дій і контролювати їх
  - Д** 30-річний громадянин Польщі Ч., який постійно проживає у Львові та працює в місцевій газеті
2. Визначте, у якому із зазначених випадків не дотримано вимог закону щодо достатнього рівня дієздатності учасників правовідносин
  - А** 7-річний хлопчик надіслав до журналу власноруч написаний вірш
  - Б** 16-річний хлопець без згоди батьків подарував друзі годинник
  - В** 15-річна дівчина на отриману стипендію придбала фотоапарат

- Г 3-річний хлопець отримав у спадщину квартиру
Д 17-річна дівчина подарувала своєму чоловікові коштовний браслет
3. Визначте, хто із зазначених осіб належить до спадкоємців другої черги спадкування за законом
- А батько і мати
  - Б дідусь і бабуся
  - В рідні тітка та дядько
  - Г утриманці спадкоємця, які не є членами його сім'ї
  - Д той із подружжя, хто пережив іншого
4. Оберіть, яке формулювання найточніше визначає порядок, у якому неповнолітня особа віком від 14 до 18 років відповідає за завдану нею шкоду
- А відшкодовує шкоду повністю самостійно
  - Б відшкодовують батьки неповнолітнього
  - В відшкодовує шкоду самостійно, а в разі недостатності коштів і майна, відшкодовують батьки чи особи, які їх замінюють
  - Г відшкодовують неповнолітні та їхні батьки в порядку солідарної відповідальності
5. Визначте, з якого віку особа набуває повної цивільної дієздатності
- А з моменту народження
  - Б з моменту отримання повної середньої освіти
  - В з моменту одруження неповнолітньої особи
  - Г з моменту вступу до вищого навчального закладу
  - Д з 16 років
6. Визначте, у якому з випадків має місце цивільно-правовий правочин
- А громадянин П. уклав контракт про роботу в фірмі «Еталон»
  - Б громадяни К. та Д. уклали шлюб та зареєстрували його у відділі реєстрації актів цивільного стану
  - В громадянин Ц. підписав контракт про вступ на військову службу прапорщиком
  - Г громадянка Т. уклала договір купівлі-продажу з магазином електронної техніки про купівлю телевізора
  - Д жоден із названих договорів не є цивільно-правовим
7. Розташуйте запропонованих осіб у порядку їх належності до певних черг спадкування:
- рідний брат;
  - інші родичі, які не ввійшли до інших черг спадкування до шостого коліна споріднення;
  - особа, яка проживає однією сім'єю зі спадкодавцем не менше 5 років;
  - рідна тітка;
  - мати

4 РОЗДІЛ

Закони в житті твоєї сім'ї

§ 17. Шлюб і сім'я

1. Що таке шлюб і сім'я.

Більшість із вас є членами сімей, ви живете з батьками, братами та сестрами, іноді — з бабусями чи дідусями.

Обговоріть і висловіть припущення, що об'єднує людей у сім'ю. Що називають сім'єю?

Основним нормативним актом, який регулює відносини в галузі сімейного права, є Сімейний кодекс України. Як же він визначає поняття «сім'я», як вона утворюється?

Ознайомтеся з витягом із Сімейного кодексу України, знайдіть у ньому відповіді на поставлені запитання.

Сімейний кодекс України

Стаття 3. Сім'я

1. Сім'я є первинним та основним осередком суспільства.
2. Сім'ю складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки.

Подружжя вважається сім'єю і тоді, коли дружина та чоловік у зв'язку з навчанням, роботою, лікуванням, необхідністю догляду за батьками, дітьми та з інших поважних причин не проживають спільно.

Дитина належить до сім'ї своїх батьків і тоді, коли спільно з ними не проживає.

3. Права члена сім'ї має одинока особа.
4. Сім'я створюється на підставі шлюбу, кровного споріднення, усиювлення, а також на інших підставах, не заборонених законом і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства.

Стаття 4. Право особи на сім'ю

1. Особа, яка досягла шлюбного віку, має право на створення сім'ї.

2. Сім'ю може створити особа, яка народила дитину, незалежно від віку (...).

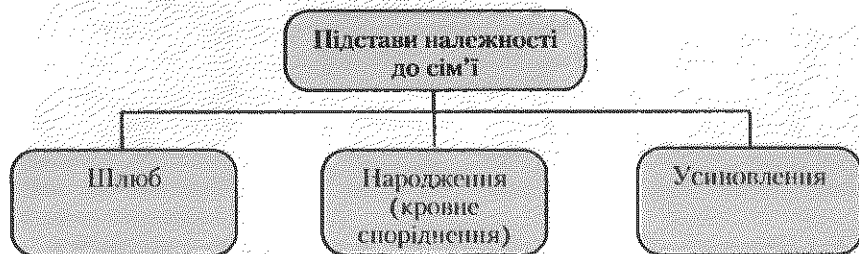
3. Кожна особа має право на проживання в сім'ї.

Особа може бути примусово ізольована від сім'ї лише у випадках і в порядку, встановлених законом.

4. Кожна особа має право на повагу до свого сімейного життя.

Стаття 5. Державна охорона сім'ї

1. Держава охороняє сім'ю, дитинство, материнство, батьківство, створює умови для зміцнення сім'ї.

Отже, членами сім'ї будуть насамперед батьки та діти, бабуся та дідусь, якщо вони живуть разом із вами, а іноді інші більш далекі родичі. Сім'єю буде вважатися і дитина, яка живе разом з одним із батьків, і самотня людина, яка живе сама.

Одним із найважливіших понять сімейного права є поняття «шлюб». Шлюб — це сімейний союз чоловіка та жінки, зареєстрований у державному органі реєстрації актів цивільного стану.

2. Шлюб.

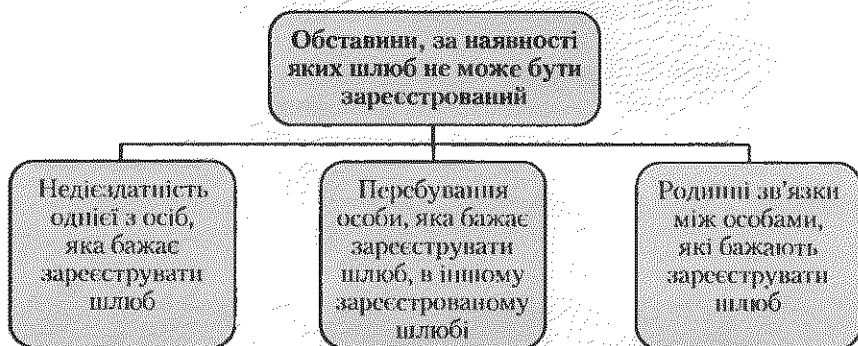

За допомогою «мозкового штурму» висловіть припущення, які обставини потрібно враховувати при укладанні шлюбу. Розподіліть ці обставини на дві групи — ті, що, на вашу думку, мають бути закріплені в законі, і ті, які мають моральне значення або впливають із традицій, звичаїв тощо.

Законодавство регулює порядок створення сім'ї, укладання шлюбу. Для взяття шлюбу необхідна взаємна вільна згода осіб, які одружуються, а також досягнення ними на день реєстрації шлюбного віку. Шлюбний вік встановлено: для чоловіків — 18 років, для жінок — 17 років. Нині трапляються випадки, коли шлюб хочуть укласти особи молодшого віку. Як бути в цьому випадку? Закон передбачає, що право на шлюб особи, яка не досягла шлюбного віку, може надати суд, якщо він визнає, що таке рішення відповідає інтересам неповнолітньої особи. Однак таке право може бути надано особі, яка досягла 14 років.

Водночас закон передбачає певні обставини, за яких шлюб не може бути зареєстрований.

Висловіть свою думку, чому запроваджено зазначені нижче обмеження.

Які ж саме родичі обмежені в праві укласти шлюб? Спробуємо знайти відповідь у Сімейному кодексі України.

Сімейний кодекс України

Стаття 26. Особи, які не можуть перебувати у шлюбі між собою

1. У шлюбі між собою не можуть перебувати особи, які є родичами прямої лінії споріднення.
2. У шлюбі між собою не можуть перебувати рідні (повнорідні, неповнорідні) брат і сестра. Повнорідними є брати й сестри, які мають спільних батьків. Неповнорідними є брати й сестри, які мають спільну матір або спільного батька.
3. У шлюбі між собою не можуть перебувати двоюрідні брат і сестра, рідні тітка, дядько та племінник, племінниця.
4. За рішенням суду може бути надане право на шлюб між рідною дитиною усиновлювача та усиновленою ним дитиною, а також між дітьми, які були усиновлені ним.
5. У шлюбі між собою не можуть бути усиновлювач та усиновлена ним дитина.

Шлюб між усиновлювачем та усиновленою ним дитиною може бути зареєстровано лише в разі скасування усиновлення.

Обговоріть і висловіть свою думку щодо доцільності державної реєстрації шлюбу, можливості сімейного проживання без державної реєстрації.

Укладання шлюбу

Сімейний кодекс України вимагає, щоб шлюб був зареєстрований у державному органі реєстрації актів цивільного стану. Реєстрація в державних органах дає змогу забезпечити захист майнових (розподіл майна при розірванні шлюбу) та інших прав подружжя. Лише зареєстрований у державному органі шлюб породжує юридичні наслідки. Це не заперечує проведенню, за бажанням подружжя, вінчання в церкві.

Отже, реєстрація в церкві (будь-якої конфесії) — справа бажання молодих, державна реєстрація — необхідна в інтересах самого подружжя.

Заява про реєстрацію шлюбу може бути подана до будь-якого державного органу реєстрації актів цивільного стану за власним вибором молодих (незалежно від місця проживання та реєстрації). Шлюб реєструється через місяць після подання заяви. Якщо є поважні причини (чоловік іде до армії, виїжджає в довгострокове від'їждження, наречена вагітна тощо), цей строк може бути скорочено.

3. Права та обов'язки подружжя.

Укладання шлюбу породжує взаємні права та обов'язки подружжя. Після укладання шлюбу за кожним із подружжя зберігається право вільно й самостійно обирати місце проживання, професію, місце роботи.

Молоді самостійно визначають своє майбутнє прізвище — вони можуть залишитися кожен із власним прізвищем, можуть об'єднати свої прізвища (пригадайте прізвища відомих українських письменників: Квітка-Основ'яненко, Нечуй-Левицький), узяти прізвище одного з подружжя — найчастіше жінка бере прізвище чоловіка, але це — її право, а не обов'язок, можливий інший варіант, коли чоловік бере прізвище жінки.

Закон визначає порядок визначення майнових проблем. **Майно, яке набуте подружжям за час перебування в шлюбі, є їхньою спільною власністю.** Навіть якщо чоловік і дружина мають різну заробітну плату або хтось із них не працює взагалі, права на майно

залишаються рівними. У разі розлучення та розподілу майна, воно ділиться між подружжям на рівні частини.

За законом встановлено певні винятки. Особистою приватною власністю залишається майно, яке мав кожний із подружжя до шлюбу, а також те, що кожен із них отримує за час перебування в шлюбі в спадок чи в подарунок. Особистою власністю кожного є речі індивідуального користування (одяг, прикраси тощо), премії та нагороди, отримані за особисті заслуги. Таке майно залишається тому, кому воно належало до шлюбу, було подаровано чи передано в спадок тощо.

Отже, автомашина, яку мав чоловік до взяття шлюбу, при розлученні залишиться в його власності, дружині залишиться коштовний перстень, який подарувала їй мати на день народження, а дача, збудована в період шлюбу, має бути розділена порівну, навіть якщо дружина

*ЦЕ
цікаво*

У другому тисячолітті до нашої ери право на розлучення в Стародавньому Китаї та деяких інших країнах Сходу мали лише чоловіки. Дружині можна було вибачити бездітність протягом 8 років, нездатність народити сина — 11 років, але за сварливість вишаняли одразу й без жалю.

У Туреччині, якщо жінка відкрила обличчя на вулиці, чоловік мав право анулювати свій шлюб.

У мальгашів, корінних жителів Мадагаскару, існує тимчасове розлучення на час відрядження.

У шіїтів, які живуть в Іраку, є два види розлучення: остаточне і таке, що можна скасувати протягом року, якщо подружжя помирилося. У разі справжнього розлучення чоловік має сплатити колишній дружині чималу суму грошей.

Абориген в Австралії стає холостяком, якщо скаже своїй дружині одне-єдине слово: «Іди».

У Великій Британії розлучення не дозволено, якщо його одночасно хочуть і чоловік, і дружина. Лише один із них може звернутися з позовом до суду.

73-річний житель Об'єднаних Арабських Еміратів Халаф аль-Каабі за своє довге життя 23 рази укладав законний шлюб, уперше зробивши це в п'ятнадцятирічному віці. У нього народилося 48 синів і 88 дочок. Це «досягнення» внесено до Книги рекордів Гіннеса.

всі роки не отримувала заробітну плату, а доглядала та виховувала дітей. При визначенні частки кожного з подружжя в спільному майні повинні враховуватися інтереси неповнолітніх дітей, тобто може бути збільшено частку того з подружжя, з ким залишатимуться діти.

Особи, які подали заяву про реєстрацію шлюбу або вже перебувають у шлюбі, мають право укласти між собою шлюбний договір.

Ознайомтеся з витягом із Сімейного кодексу України та визначте, які питання можуть регулюватися шлюбним договором та як він повинен укладатися.

Сімейний кодекс України

Стаття 93. Зміст шлюбного договору

1. Шлюбним договором регулюються майнові відносини між подружжям, визначаються їхні майнові права та обов'язки.

2. Шлюбним договором можуть бути визначені майнові права та обов'язки подружжя як батьків.

3. Шлюбний договір не може регулювати особисті відносини подружжя, а також особисті відносини між ними та дітьми.

4. Шлюбний договір не може зменшувати обсягу прав дитини, які встановлені цим Кодексом, а також ставити одного з подружжя в надзвичайно невідгідне матеріальне становище.

5. За шлюбним договором не може передаватися у власність одному з подружжя нерухоме майно та інше майно, право на яке підлягає державній реєстрації.

Стаття 94. Форма шлюбного договору

1. Шлюбний договір укладається у письмовій формі і нотаріально посвідчується.

Стаття 95. Початок дії шлюбного договору

1. Якщо шлюбний договір укладено до реєстрації шлюбу, він набирає чинності у день реєстрації шлюбу.

2. Якщо шлюбний договір укладено подружжям, він набирає чинності у день його нотаріального посвідчення.

Стаття 97. Визначення у шлюбному договорі правового режиму майна

1. У шлюбному договорі може бути визначене майно, яке дружина, чоловік передає для використання на спільні потреби сім'ї, а також правовий режим майна, подарованого подружжю у зв'язку з реєстрацією шлюбу.

3. Сторони можуть домовитися про можливий порядок поділу майна, у тому числі і в разі розірвання шлюбу.

4. У шлюбному договорі сторони можуть передбачити використання належного їм обом або одному з них майна для забезпечення потреб їхніх дітей, а також інших осіб.

Стаття 98. Визначення у шлюбному договорі порядку користування житлом

1. Якщо у зв'язку з укладенням шлюбу один із подружжя вселяється в житлове приміщення, яке належить другому з подружжя, сторони у шлюбному договорі можуть домовитися про порядок користування ним. Подружжя може домовитися про звільнення житлового приміщення тим із подружжя, хто вселився в нього, у разі розірвання шлюбу, з виплатою грошової компенсації або без неї.

2. Сторони можуть домовитися про проживання у житловому приміщенні, яке належить одному з них чи є їхньою спільною власністю, їхніх родичів.

Висловіть свою точку зору за методикою «Займіть позицію» щодо доцільності укладання шлюбного договору.

За допомогою наведених витягів із Сімейного кодексу України та тексту підручника знайдіть вихід із запропонованих ситуацій.

1. Юнак і дівчина вирішили укласти шлюб. Між ними виникла суперечка, у якій узяли участь і батьки. Дівчина бажає залишити своє дівоче прізвище, юнак наполягає на тому, щоб вона після укладання шлюбу взяла його прізвище, а батьки дівчини пропонують компромісний варіант — поєднати прізвища. Яке рішення, на вашу думку, відповідає закону?

2. Після одруження чоловік почав вимагати, щоб дружина залишила роботу й займалася веденням домашнього господарства. Жінка не погодилася із цим. Більше того, вона вирішила переїхати від чоловіка, з яким проживала в однокімнатній квартирі разом із свекрухою, до своїх батьків у приватний будинок. Чоловік не погоджується із цим і наполягає на своєму, уважаючи дії дружини порушенням її сімейного обов'язку.

3. Громадянин П. та громадянка М. звернулися до органу реєстрації актів цивільного стану з проханням зареєструвати їхній шлюб. Прийнявши заяву, співробітники РАЦСу призначили строк реєстрації шлюбу через місяць після подання заяви. Проте молоді не погодилися із цим, пояснили, що вони багато років знають один одного, тому для них додаткові роздуми не потрібні. До того ж П. — геолог, через кілька днів повинен виїжджати в експедицію на весь польовий сезон — більше ніж на півроку. Чи можливе вирішення цієї проблеми?

4. 15-річна В., якій рішенням суду було знижено шлюбний вік, і 19-річний І. уклали шлюб. Через місяць після реєстрації шлюбу вони прийняли рішення укласти шлюбний договір, при цьому

В. отримала згоду свого батька на його укладання. У договорі, зокрема, було передбачено, що В. та І. зобов'язуються не розривати шлюб протягом щонайменше трьох років, що В. передає І. отриманий нею в спадщину дачний будинок, а І. передає в спільну власність належний йому автомобіль. Чи буде зареєстрований цей договір?

Сім'я є надзвичайно важливою ланкою людського суспільства. Саме завдяки сім'ї продовжується людський рід, саме в ній виховуються діти. Для укладання шлюбу необхідна вільна згода осіб, які вступають у шлюб, а також досягнення шлюбного віку чоловіком і жінкою. Юридичні наслідки має лише шлюб, зареєстрований у державному органі реєстрації актів цивільного стану. Шлюб визначає для кожного з подружжя відповідні права та обов'язки. Особи, які подали заяву про реєстрацію шлюбу або перебувають у шлюбі, мають право укласти шлюбний договір, який підлягає нотаріальному посвідченню.

Запам'ятайте: сім'я, шлюб, шлюбний договір.

Перевірте себе

1. Які правові акти нашої держави регулюють захист сім'ї?
2. Як укладається шлюб?
3. У яких випадках може бути відмовлено в укладанні шлюбу (що є перешкодою до його укладання)?
4. Яке значення має державна реєстрація шлюбу?
5. У чому полягає принцип рівності прав чоловіка і жінки в сімейних відносинах?
6. Чи буде дійсним шлюб, якщо спочатку його укладено в церкві, а потім зареєстровано в державних органах?
7. Які обмеження на укладання шлюбу передбачені Сімейним кодексом України?
8. Які із запропонованих тверджень закріплені законодавчо:
  - а) жінки мають займатися лише домашнім господарством і виховувати дітей, а забезпечувати сім'ю повинні чоловіки;
  - б) рішення про місце проживання сім'ї повинен приймати чоловік, ураховуючи думку дружини;
  - в) чоловік і дружина мають рівні права на власність сім'ї;
  - г) при вступі в шлюб жінка повинна брати прізвище чоловіка?
- 9*. Висловіть свою думку щодо доцільності укладання шлюбного договору.
- 10*. Шлюбний вік чоловіка та жінки є неоднаковим. Чим, на вашу думку, пояснюється ця нерівність? Чи вважаєте ви цю нерівність справедливою?

§ 18. Права та обов'язки батьків і дітей

1. Права та обов'язки батьків і дітей.

Найважливіша функція сім'ї — продовження людського роду. Виконання цієї функції надзвичайно важливе і для кожної людини, і для всього суспільства. З перших днів існування людського суспільства батьки опікувалися своїми дітьми, передавали їм свій досвід, допомагали обирати життєвий шлях, знаходити гідне місце в житті.

Пригадайте народні прислів'я, у яких ідеться про відносини батьків і дітей. Яка роль батьків у житті дітей?

Турбота про дітей, а пізніше обов'язок дітей допомагати своїм батькам стали моральними нормами і закріплені настановами багатьох релігійних учень. Нині ці норми записано в законодавстві нашої держави.

Ознайомтеся з витягом із Конституції України та Сімейного кодексу України й визначте, якими є обов'язки та права батьків щодо своїх дітей.

Конституція України

Стаття 51. ...Батьки зобов'язані утримувати дітей до їх повноліття. Повнолітні діти зобов'язані піклуватися про своїх непрацездатних батьків. Сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою.

Стаття 52. Діти рівні у своїх правах незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним.

Сімейний кодекс України

Стаття 150. Обов'язки батьків щодо виховання та розвитку дитини

1. Батьки зобов'язані виховувати дитину в дусі поваги до прав і свобод інших людей, любові до своєї сім'ї та родини, свого народу, своєї Батьківщини.

2. Батьки зобов'язані піклуватися про здоров'я дитини, її фізичний, духовний та моральний розвиток.

3. Батьки зобов'язані забезпечити здобуття дитиною повної загальної середньої освіти, готувати її до самостійного життя.

4. Батьки зобов'язані поважати дитину.

5. Передача дитини на виховання іншим особам не звільняє батьків від обов'язку батьківського піклування щодо неї.

6. Забороняються будь-які види експлуатації батьками своєї дитини.

7. Забороняються фізичні покарання дитини батьками, а також застосування ними інших видів покарань, які принижують людську гідність дитини.

Стаття 151. Права батьків щодо виховання дитини

1. Батьки мають переважне право перед іншими особами на особисте виховання дитини.

2. Батьки мають право залучати до виховання дитини інших осіб, передавати її на виховання фізичним та юридичним особам.

3. Батьки мають право обирати форми та методи виховання, крім тих, які суперечать закону, моральним засадам суспільства.

Стаття 153. Права батьків та дитини на спілкування

1. Мати, батько та дитина мають право на безперешкодне спілкування, зокрема, якщо хтось із них перебуває у надзвичайній ситуації (лікарні, місці затримання та позбавлення волі тощо).

Стаття 155. Здійснення батьківських прав та виконання батьківських обов'язків

1. Здійснення батьками своїх прав та виконання обов'язків мають ґрунтуватися на повазі до прав дитини та її людської гідності.

2. Батьківські права не можуть здійснюватися всупереч інтересам дитини.

3. Відмова батьків від дитини є неправозгідною, суперечить моральним засадам суспільства.

4. Ухилення батьків від виконання батьківських обов'язків є підставою для покладення на них відповідальності, встановленої законом.

Іноді вважають, що основна роль у вихованні дитини належить матері, а в разі розлучення дитина обов'язково залишається саме з нею.

Чи згодні ви із цим твердженням? Обґрунтуйте свою думку.

З точки зору українського законодавства, це не зовсім так. Сімейний кодекс України передбачає, що батьки мають рівні права та обов'язки щодо своїх дітей, їхнього виховання. Навіть коли

шлюб між ними розірвано та вони живуть окремо, обов'язок брати участь у вихованні й утриманні дітей, а також право спілкуватися з дітьми мають і батько, і матір.

Батьки мають право (і зобов'язані) контролювати поведінку своїх дітей. Від батьків залежить місце проживання дітей. Якщо батьки проживають разом, дитина живе разом із ними. Якщо батьки проживають окремо, то до досягнення дитиною 10 років батьки самостійно вирішують, де вона має жити, у віці від 10 до 14 років місце проживання дитини визначається батьками, але з обов'язковим урахуванням думки дитини, а з 14 років дитина самостійно визначає, з ким із батьків їй проживати.

2. Обов'язок батьків щодо утримання дітей. Взаємність обов'язків батьків і дітей.

Кожен із батьків має не лише обов'язки щодо виховання своїх дітей. Адже необхідно забезпечити й матеріальне існування дитини, яка ще не може самостійно забезпечити себе. Саме тому законодавство передбачає обов'язок батьків утримувати своїх дітей до їхнього повноліття.

Обов'язок піклуватися про своїх неповнолітніх дітей, надавати їм матеріальну допомогу не знімається з батьків у разі розлучення, проживання одного з батьків окремо від дитини. У цьому випадку той із батьків, хто живе окремо від дітей, зобов'язаний сплачувати аліменти — кошти на утримання дітей. Він також повинен надавати допомогу в разі виникнення особливих обставин — хвороби дитини, необхідності її курортного лікування чи оздоровлення тощо.

Розмір аліментів встановлюється судом з урахуванням стану здоров'я та матеріального становища дитини та платника аліментів, наявності в платника аліментів інших дітей, непрацездатних чоловіка, дружини, батьків, а також інших обставин, що мають істотне значення.

Аліменти встановлюють або у твердій грошовій сумі, або визначивши частку від заробітку особи, яка їх платитиме. При цьому Сімейний кодекс України встановив, що в жодному разі розмір аліментів на одну дитину не може бути меншим за неоподатковуваний мінімум доходів громадян.

Обов'язки батьків і дітей не дарма називають взаємними — адже й діти, коли вони стануть дорослими, зобов'язані надавати допомогу своїм батькам, піклуватися про них у разі настання непрацездатності. Цей обов'язок — не лише моральна норма, він закріплений і в Сімейному кодексі України.

Ознайомтеся з витягом із Сімейного кодексу України та визначте, у яких випадках діти зобов'язані надавати матеріальну допомогу своїм батькам.

Сімейний кодекс України

Стаття 202. Підстави виникнення обов'язку повнолітніх дочки, сина утримувати батьків

1. Повнолітні дочка, син зобов'язані утримувати батьків, які є непрацездатними і потребують матеріальної допомоги.

2. Якщо мати, батько були позбавлені батьківських прав і ці права не були поновлені, обов'язок утримувати матір, батька у дочки, сина, щодо яких вони були позбавлені батьківських прав, не виникає.

Стаття 203. Обов'язок дочки, сина брати участь у додаткових витратах на батьків

1. Дочка, син, крім сплати аліментів, зобов'язані брати участь у додаткових витратах на батьків, викликаних тяжкою хворобою, інвалідністю або немічністю.

Стаття 204. Звільнення дочки, сина від обов'язку утримувати матір, батька

1. Дочка, син можуть бути звільнені судом від обов'язку утримувати матір, батька та обов'язку брати участь у додаткових витратах, якщо буде встановлено, що мати, батько ухилялися від виконання своїх батьківських обов'язків.

У виняткових випадках суд може присудити з дочки, сина аліменти на строк не більш як три роки.

Стаття 205. Визначення розміру аліментів на батьків

1. Суд визначає розмір аліментів на батьків у твердій грошовій сумі і (або) у частці від заробітку (доходу) з урахуванням матеріального та сімейного стану сторін.

2. При визначенні розміру аліментів і додаткових витрат суд бере до уваги можливість одержання утримання від інших дітей, до яких не пред'явлено позову про стягнення аліментів, дружини, чоловіка та своїх батьків.

Стаття 206. Стягнення з дитини витрат на догляд та лікування батьків

1. У виняткових випадках, якщо мати, батько є тяжко хворими, інвалідами, а дитина (стаття 6 цього Кодексу) має достатній дохід (заробіток), суд може постановити рішення про стягнення з неї одноразово або протягом певного строку коштів на покриття витрат, пов'язаних з лікуванням і доглядом за ними.

Виховання дітей — одне з найважливіших завдань сім'ї. Батьки мають визначені законом обов'язки щодо своїх дітей. До найважливіших із них належать забезпечення отримання дитиною повної загальної середньої освіти, виховання дитини в дусі поваги до Батьківщини, батьків, інших людей та їхніх прав. Батьки мають забезпечувати своїх дітей до досягнення ними повноліття. Обов'язки щодо неповнолітніх дітей зобов'язані виконувати обоє батьків, незалежно від того, живуть вони разом із дітьми чи окремо. Обов'язки батьків і дітей є взаємними — повнолітні діти зобов'язані допомагати своїм батькам у разі їхньої непрацездатності.

Запам'ятайте: аліменти.

Перевірте себе

1. Які обов'язки мають батьки щодо своїх дітей?
2. Висловіть свою думку, якою мірою правові норми щодо відносин батьків і дітей відповідають нормам моралі.
3. Доведіть, що права та обов'язки батьків і дітей мають взаємний характер.
4. У яких випадках устанавлюються аліменти на утримання дітей?
5. Які обставини повинні враховуватися при визначенні розміру аліментів?
- 6*. Визначте, у яких ситуаціях батьки чи діти мають право на утримання або отримання аліментів:
  - а) 12-річна дитина живе зі своїм батьком. Мати живе окремо від них разом з іншим чоловіком і двома малолітніми дітьми від іншого шлюбу;
  - б) 58-річний чоловік унаслідок автомобільної аварії отримав важку травму та став інвалідом. Він звернувся до свого 25-річного сина-офіцера з проханням надати йому матеріальну допомогу на лікування;
  - в) 5-річна дитина, батько якої залишив сім'ю та проживає в іншому населеному пункті, унаслідок нещасного випадку отримала тяжкі опіки. Лікарі рекомендували направити дитину до реабілітаційного центру, путівка до якого є досить дорогою. Мати не в змозі самостійно оплатити путівку;
  - г) 60-річна жінка має невеликий трудовий стаж, тому отримала дуже малу пенсію. У неї є 30-річний син-бізнесмен. З 15 років він виховувався в дитячому будинку, тому що матір позбавили батьківських прав щодо сина за нехтування своїми обов'язками.

§ 19. Як дитина може захистити свої права

1. Захист прав дитини.

Пригадайте відому казку про Попелюшку. Чи були дотримані її права? Чи змогла б вона себе захистити?

Чи траплялися вам ситуації, коли порушуються права дитини? Чи бачили ви такі ситуації по телебаченню, чи читали про них у газетах?

На жаль, і сьогодні трапляються ситуації, коли права дитини порушуються. Саме тому кожен із вас повинен знати, як дитина може себе захистити.

Однак пасамперед спробуємо визначити, які права мають батьки щодо захисту дітей.

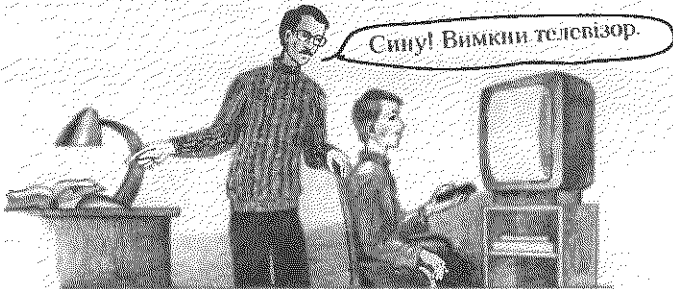
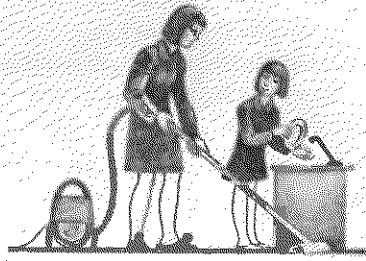

За допомогою «мозкового штурму» запропонуйте, як батьки можуть захистити права своїх дітей (використовуйте власний життєвий досвід і матеріал, вивчений на попередніх уроках).

Якщо права дитини порушуються, вона має право на захист із використанням певних механізмів, визначених державою.

Розгляньте малюнки та висловіть свою точку зору, чи порушуються в зображених на них ситуаціях права дитини. У разі порушення запропонуйте шлях захисту прав дитини. Використовуйте витяги із Сімейного кодексу України.

Сімейний кодекс України

Стаття 152. Забезпечення права дитини на належне батьківське виховання

1. Право дитини на належне батьківське виховання забезпечується системою державного контролю, що встановлена законом.

2. Дитина має право протидіяти пеналейному виконанню батьками своїх обов'язків щодо неї.

3. Дитина має право звернутися за захистом своїх прав та інтересів до органу опіки та піклування, інших органів державної влади, органів місцевого самоврядування та громадських організацій.

4. Дитина має право звернутися за захистом своїх прав та інтересів безпосередньо до суду, якщо вона досягла чотирнадцяти років.

Стаття 154. Права батьків по захисту дитини

1. Батьки мають право на самозахист своєї дитини, повнолітніх дочки та сина.

2. Батьки мають право звертатися до суду, органів державної влади, органів місцевого самоврядування та громадських організацій за захистом прав та інтересів дитини, а також непрацездатних сина, дочки як їх законні представники без спеціальних на те повноважень.

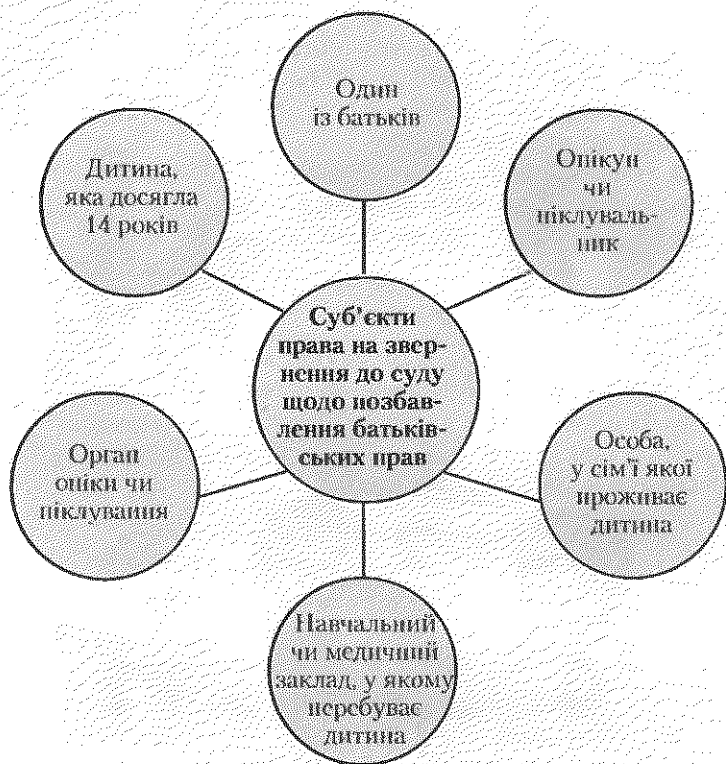
3. Батьки мають право звернутися за захистом прав та інтересів дітей і тоді, коли відповідно до закону вони самі мають право звернутися за таким захистом.

2. Позбавлення батьківських прав.

Одним із найтяжчих заходів впливу на батьків, які не належно виконують батьківські обов'язки, нехтують ними, є позбавлення батьківських прав. Закон визначає підстави позбавлення батьківських прав, а також коло осіб, які мають право порушити питання про позбавлення батьківських прав.

У разі наявності відповідних підстав, визначених законом, особи можуть звернутися до суду з позовом щодо позбавлення батьківських прав. Суд розглядає подані матеріали — свідчення свідків, документи, заслуховують особу, щодо якої вирішується питання позбавлення батьківських прав, а також дитину, якщо її рівень розвитку дає можливість свідчити. На підставі вивчення цих матеріалів суд приймає рішення — позбавляє особу батьківських прав або ж відмовляє в цьому.

Які ж наслідки має позбавлення батьківських прав? У цьому випадку особа позбавляється своїх прав щодо дитини та обов'язку брати участь у її вихованні. Водночас особа, яка позбавлена батьківських прав, залишається зобов'язаною брати участь у матеріальному забезпеченні дитини, її утриманні. Особа втрачає право представляти дитину, у майбутньому вона не може претендувати на утримання з боку дитини, на отримання від неї спадщини за законом тощо.

3. Влаштування дитини, яка залишилася без батьківської опіки.

Життя надзвичайно складне, тому виникають ситуації, коли дитина опиняється без опіки батьків — якщо батьки позбавлені батьківських прав або ж померли, загинули. Однак деякі питання дитина не може вирішити самостійно. Тому законодавством передбачено декілька шляхів допомоги дитині, яка опинилася в такій складній ситуації.

Ознайомтеся з витягом із Сімейного кодексу України. Порівняйте усиновлення, опіку та піклування й патронат, заповніть порівняльну таблицю.

Сімейний кодекс України

Стаття 207. Поняття усиновлення

1. Усиновленням є прийняття усиновлювачем у свою сім'ю особи на правах дочки чи сина, що здійснене на підставі рішення суду (...).

2. Усиновлення дитини провадиться у її найвищих інтересах для забезпечення стабільних та гармонійних умов її життя.

Стаття 211. Особи, які можуть бути усиновлювачами

1. Усиновлювачем дитини може бути повнолітня дієздатна особа.

2. Усиновлювачем може бути особа, що старша за дитину, яку вона бажає усиновити, не менш як на п'ятнадцять років.

У разі усиновлення повнолітньої особи різниця у віці не може бути меншою, ніж вісімнадцять років.

6. Кількість дітей, яку може усиновити один усиновлювач, не обмежується.

Стаття 243. Діти, над якими встановлюється опіка, піклування

1. Опіка, піклування встановлюється над дітьми, які залишилися без батьківського піклування.

2. Опіка встановлюється над дитиною, яка не досягла чотирнадцяти років, а піклування — над дитиною у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років.

3. Опіка, піклування над дитиною встановлюється органом опіки та піклування, а також судом у випадках, передбачених Цивільним кодексом України.

Стаття 244. Особа, яка може бути опікуном, піклувальником дитини

1. Опікуном, піклувальником дитини може бути за її згодою повнолітня дієздатна особа.

2. При призначенні дитині опікуна або піклувальника органом опіки та піклування враховуються особисті якості особи, її здатність до виховання дитини, ставлення до неї, а також бажання самої дитини.

3. Не може бути опікуном, піклувальником дитини особа, яка зловживає спиртними напоями, наркотичними засобами, особа, позбавлена батьківських прав, а також особа, інтереси якої суперечать інтересам дитини.

Стаття 249. Права та обов'язки опікуна, піклувальника щодо дитини

1. Опікун, піклувальник зобов'язаний виховувати дитину, піклуватися про її здоров'я, фізичний, психічний, духовний розвиток, забезпечити одержання дитиною повної загальної середньої освіти.

5. Обов'язки з опіки та піклування щодо дитини виконуються опікуном та піклувальником безоплатно.

Стаття 252. Договір про патронат

1. За договором про патронат орган опіки та піклування передає дитину, яка є сиротою або з інших причин позбавлена батьківського піклування, на виховання у сім'ю іншої особи (патронатного вихователя) до досягнення дитиною повноліття, за плату.

	Усиновлення	Опіка та піклування	Патронат
Особи, щодо яких встановлюється			
Особи, які мають право здійснити			
Орган, який приймає рішення про встановлення			
Порядок здійснення (за плату чи безоплатно)			
Строк, на який устанавлюється			

Опікуном (піклувальником) неповнолітнього стає, як правило, хтось із близьких до дитини людей, здебільшого родичі — старший брат чи сестра, бабуся, дідусь, тітка чи дядько. Якщо дитина перебуває в дитячому будинку, інтернаті тощо, то опікуном дитини стає керівник цього закладу. Усиновлювачем може бути будь-яка особа — не обов'язково близька до дитини, не лише громадянин нашої держави, а навіть іноземець. При цьому закон гарантує таємницю усинов-

лення — ніхто не має право розголошувати факт усиновлення та особу того, хто його здійснив. Патронат є порівняно новим поняттям в українському законодавстві, саме тому ця форма влаштування дітей трапляється поки що не часто. Головними при обранні форми влаштування дитини — фактично при вирішенні її долі — мають бути інтереси дитини, максимальне сприяння її майбутньому.

Діти мають право на забезпечення захисту від порушень їхніх прав із боку як батьків, так і інших осіб. При цьому вони можуть захищати себе самостійно, очікувати на захист із боку батьків, а також звертатися за допомогою до державних органів, громадських організацій і навіть до суду. У разі грубого порушення прав дитини, ухилення від виконання своїх обов'язків батьки можуть бути позбавлені батьківських прав рішенням суду. Діти, які залишилися без батьківської опіки, можуть усиновлюватися, над ними встановлюється опіка або піклування.

Запам'ятайте: позбавлення батьківських прав, усиновлення, опіка, піклування, патронат.

Перевірте себе

1. Які шляхи (засоби) захисту прав дитини ви знаєте?
2. У якому віці дитина може самостійно звернутися до суду за захистом своїх прав?
3. Хто може порушити питання про позбавлення батьківських прав?
4. Які підстави позбавлення батьківських прав ви знаєте?
5. Які умови мають бути дотримані при здійсненні усиновлення дитини?
6. Визначте, у яких випадках є підстави для позбавлення особи батьківських прав:
  - а) батько зачинив сина в кімнаті, щоб той зробив домашнє завдання;
  - б) мати дворічної дитини, залишившись без роботи й не маючи грошей на існування, украла продукти в супермаркеті й була засуджена до двох років позбавлення волі;
  - в) батько примусив своїх 7-річного сина та 9-річну доньку жебракувати біля станції метрополітену в Харкові;
  - г) мати після народження сина зникла злогового будинку та протягом року не цікавилася долею дитини, яка була передана до Будинку малюка.
- 7*. Визначте позитивні та негативні риси кожного з існуючих шляхів влаштування дітей, які залишилися без батьківської опіки.
- 8*. Висловіть свою думку щодо рівня розвитку в Україні системи захисту прав дитини. Запропонуйте шляхи її вдосконалення.

Підсумкові запитання та завдання до 4 розділу

1. Пригадайте, що означають ці поняття:
  - шлюб;
  - дитина;
  - усиновлення;
  - сім'я.
- 2*. Порівняйте поняття: усиновлення, опіка та піклування, патронат.
3. За яких умов шлюб породжує юридичні наслідки?
4. Які права та обов'язки мають батьки і діти?
5. У яких випадках батьки і діти мають право на отримання аліментів?
6. До яких органів, організацій може звернутися дитина за захистом своїх прав?
7. Які майнові та немайнові права має подружжя?
- 8*. Складіть текст шлюбного контракту (договору).
- 9*. висловіть свою думку щодо доцільності існування різних форм влаштування дітей, які залишилися без батьківської опіки.

Із запропонованих варіантів відповідей оберіть один правильний (1–7).

1. Визначте шлюбний вік, установлений законодавством України
  - А чоловіки — 18 років, жінки — 17 років
  - Б чоловіки — 17 років, жінки — 18 років
  - В чоловіки — 16 років, жінки — 17 років
  - Г чоловіки — 17 років, жінки — 16 років
  - Д чоловіки та жінки — 18 років
2. Визначте, яке твердження відповідає законодавству України
  - А шлюбний договір може бути укладений лише до реєстрації шлюбу в державному органі реєстрації актів цивільного стану
  - Б шлюбний договір може бути укладений лише після реєстрації шлюбу в державному органі реєстрації актів цивільного стану
  - В шлюбний договір може бути укладений як до реєстрації шлюбу в державному органі реєстрації актів цивільного стану, так і в період перебування в шлюбі
  - Г укладення шлюбного договору не передбачено законодавством України
3. У якому із зазначених випадків особа не має права на отримання аліментів
  - А 25-річна дівчина-інвалід, мати якої відмовляється допомагати своїй доньці
  - Б 19-річний студент від свого батька, який не проживає із сім'єю протягом 9 років
  - В 68-річний батько від свого повнолітнього працюючого сина

4. Яке майно у випадку розірвання шлюбу буде вважатися особистою власністю дружини-музиканта, яка протягом подружнього життя вносила 80 % доходів до сімейного бюджету
- А дачний будинок, який був придбаний у період перебування в шлюбі
  - Б старовинна скрипка, яка була придбана для роботи дружини в період перебування в шлюбі
  - В автомобіль, отриманий дружиною в період перебування в шлюбі як приз на музичному конкурсі
  - Г обручка, подарована чоловікові дружиною з нагоди його ювілею
5. У якому із зазначених випадків реєстрація шлюбу неможлива
- А якщо один із тих, хто вступає до шлюбу, визнаний судом недієздатним
  - Б якщо один із тих, хто вступає до шлюбу, раніше перебував у шлюбі
  - В якщо ті, хто вступають у шлюб, є троюрідними братом і сестрою
  - Г якщо ті, хто вступають у шлюб, є інвалідами
6. У якому випадку батьки можуть бути позбавлені батьківських прав
- А якщо батьки засуджені за скоєння тяжкого злочину
  - Б якщо батьки ніде не працюють без поважних причин
  - В якщо батьки жорстоко поводяться з дитиною
  - Г якщо батьків визнано недієздатними
  - Д якщо батьки стали непрацездатними
7. Визначте, у якому із зазначених випадків шлюб укладено з порушенням вимог закону
- А 60-річний чоловік зареєстрував шлюб із 22-річною дівчиною в костьолі та відділі РАЦСу
  - Б із дозволу завідувача відділу РАЦСу та матері дівчини уклали шлюб 15-річна дівчина та 20-річний юнак, які чекають дитину
  - В без згоди батьків уклали у Палаці урочистих подій шлюб 18-річна дівчина та 23-річний юнак
  - Г уклали шлюб 25-річна дівчина та 28-річний юнак, який за вироком суду відбуває покарання у виправно-трудовій колонії
  - Д 18-річний хлопець із дозволу батьків уклав шлюб із 27-річною дівчиною, яка була раніше одружена

5 РОЗДІЛ

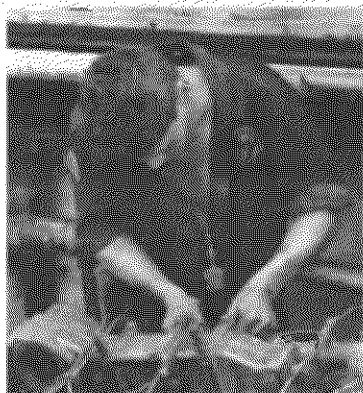
Твої права в трудових відносинах

§ 20. Праця в нашому житті

1. Право на працю в законодавстві України.

Кожна людина повинна забезпечувати собі засоби для існування. Поки ви ще діти, про вас дбають батьки. Вони задовольняють ваші потреби: оплачують квартиру, у якій ви разом проживаєте, забезпечують одягом, взуттям, їжею тощо. Однак мине не так багато часу, і вам доведеться самим думати про «хліб свій насущний» — про те, як заробити на життя.

Запропонуйте шляхи, якими людина може заробити на життя, джерела, з яких вона може отримати гроші.

Нині в Україні більшість людей заробляють на життя власною працею. Право на працю проголошено Конституцією України.

Ознайомтеся з витягом із Конституції України. Визначте, у чому полягає та як забезпечується право громадян на працю.

Конституція України

Стаття 43. Кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується. Держава створює умови для повного здійснення громадянами права на працю, гарантує рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності, реалізовує програми професійно-технічного навчання, підготовки і перепідготовки кадрів відповідно до суспільних потреб. Кожен має право на належні, безпечні і здорові умови праці, на заробітну плату, не нижчу від визначеної законом. Використання праці жінок і неповнолітніх на небезпечних для їхнього здоров'я роботах забороняється. Громадянам гарантується захист від незаконного звільнення. Право на своєчасне одержання винагороди за працю захищається законом.

Головним нормативним актом у галузі трудових правовідносин є Кодекс законів про працю України (невдовзі його має замінити Трудовий кодекс України, проект якого вже розроблений). Його норми діють усюди, де використовується наймана праця (за винятком цивільно-правових відносин).

Ознайомтеся з витягом із Кодексу законів про працю України та визначте, у якому із зазначених далі випадків діятимуть його норми.

Кодекс законів про працю України

Стаття 3. Регулювання трудових відносин

Законодавство про працю регулює трудові відносини працівників усіх підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, виду діяльності і галузевої належності, а також осіб, які працюють за трудовим договором з фізичними особами.

Особливості праці членів кооперативів та їх об'єднань, колективних сільськогосподарських підприємств, селянських (фермерських) господарств, працівників підприємств з іноземними інвестиціями визначаються законодавством та їх статутами. При цьому гарантії щодо зайнятості, охорони праці, праці жінок, молоді, інвалідів надаються в порядку, передбаченому законодавством про працю.

1. Жінка працює домашньою працівницею за угодою з директором великого банку, який із власних коштів оплачує її роботу.
2. Жінка працює помічником у посла іноземної держави.
3. Чоловік працює водієм на власному автомобілі-таксі.
4. Майстер по ремонту взуття працює у власній майстерні, де сам ремонтує взуття.
5. Жінка працює вчителем у приватній школі.

2. Як знайти роботу та влаштуватися на неї.

Пройде небагато часу, і ви станете дорослими. І, напевно, перед вами постане питання — як знайти роботу.

Обговоріть і запропонуйте можливі шляхи пошуку роботи. Визначте, що ви повинні враховувати при виборі роботи.

Нині в Україні чимало можливостей для пошуку роботи. Існують спеціальні газети та журнали, сайти в мережі Інтернет, де публікують переліки вільних місць роботи, вимоги до працівників, заробітні плати тощо.

Звичайно, при пошуку роботи можна звернутися за допомогою до знайомих, родичів і друзів, які можуть підказати можливі місця роботи.

У нашій державі створено спеціальну службу зайнятості. У кожному районі та місті існують центри зайнятості, де людина може отримати інформацію про вакансії, консультацію з вибору професії, а в разі потреби на курсах перепідготовки отримати нову професію.

За допомогою вчителя з'ясуйте й занотуйте адресу та телефон центру зайнятості вашого району чи міста.

В Україні існує ринок праці, на якому працівники можуть знайти роботу, а роботодавці — потрібних працівників. Від уміння правильно шукати роботу, вести розмову та скласти резюме певною (і чималою!) мірою залежить ваш успіх.

За допомогою «мозкового штурму» запропонуйте ті обставини, які цікавлять роботодавця при вирішенні питання про прийом працівника на роботу.

Сьогодні при пошуку роботи працівникові досить часто пропонують скласти резюме. Саме цей короткий (як правило, не більше аркуша) документ може стати вирішальним для долі людини, адже в багатьох компаніях саме із цього документа розпочинають зна-

йомство (у деяких випадках — для початку заочно) із майбутнім працівником. Як же потрібно скласти цей документ?

Запам'ятайте!

Резюме — це короткий виклад ваших досягнень, професійного та життєвого досвіду.

В одній й тій ж людині резюме може відрізнитися залежно від того, куди вона влаштовується. Основну увагу потрібно звернути на напрям, що стосується вашої майбутньої роботи.

У резюме має бути зазначено:

1) прізвище, ім'я, по батькові;
2) службова, домашня адреси, телефон, за наявності факс і електронна адреса;

3) мета складання резюме — опис посади, на яку ви претендуєте (якщо можливо);

4) професійна історія (досвід роботи) — місця роботи, займані посади й основні виконувані функції (починаючи з останніх, у зворотному хронологічному порядку);

5) освіта (навчальні заклади, які закінчили або в яких навчалися, зазначаючи факультет, спеціальність);

6) професійні досягнення, нагороди (перемоги в конкурсах, премії, професійні нагороди та відзнаки);

7) додаткові вміння та навички (знання іноземних мов, комп'ютерні навички із зазначенням програм, якими ви володієте, наявність водійського посвідчення тощо).

Уникайте включення в резюме відомостей, які прямо не стосуються майбутньої роботи.

Резюме має бути: стислим; конкретним; з чіткими формулюваннями (не «сприяв», а «допомігав», не «брав участь», а «виконав», «зробив», «домігся» тощо); чесним; грамотним.

Прочитайте зразок резюме й складіть власне резюме.

Зразок

Шевченко Сергій Петрович

04035, м. Київ, вул. Франка, 35, кв. 76, тел. (38044)1234567

e-mail: shewsp@ukr.net

Досвід роботи

2008–2009 рр. — фірма «Колібрі», заступник начальника відділу збуту, організація збуту продовольчих товарів м'ясо-молочної групи, м. Київ;

2006–2008 рр. — магазин «Дніпро», менеджер з продажу (побутова електротехніка), м. Київ;

2005–2006 рр. — товариство захисту прав споживачів, консультант, м. Фастів.

Освіта

2000–2005 рр. — Національний торговельно-економічний університет, факультет товарознавства продовольчих товарів (м. Київ);

1998–2000 рр. — професійний лицей торгівлі та побуту (м. Фастів), диплом із відзнакою.

Досягнення

2008 р. — премія Київського міського голови за досягнення в розвитку продовольчого ринку в Києві;

2004–2005 рр. — іменна стипендія ім. В. Гетьмана за досягнення в навчанні.

Додаткова інформація

Маю права водія категорій В, С.

Володію комп'ютером (офісні програми, бухгалтерська програма 1С).

3. Особливості працевлаштування неповнолітніх.

Необхідно відзначити, що держава особливо піклується про неповнолітніх, які починають трудовий шлях. Кодекс законів про працю передбачає особливі умови надання роботи молоді, випускникам шкіл і професійно-технічних навчальних закладів.

Ознайомтеся з витягом із Кодексу законів про працю. Визначте, які механізми захисту прав молоді передбачено трудовим законодавством щодо пошуку та надання роботи.

Кодекс законів про працю України

Стаття 196. Броня прийняття молоді на роботу і професійне навчання на виробництві

Для всіх підприємств і організацій встановлюється броня прийняття на роботу і професійне навчання на виробництві молоді, яка закінчила загальноосвітні школи, професійні навчально-виховні заклади, а також інших осіб молодше вісімнадцяти років.

Районні і міські Ради народних депутатів затверджують програми влаштування на роботу випускників загальноосвітніх шкіл, квоти робочих місць для працевлаштування молоді та забезпечують їх виконання всіма підприємствами, установами, організаціями.

Відмова у прийнятті на роботу і професійне навчання на виробництві зазначеним особам, направленим в рахунок броні, забороняється. Така відмова може бути оскаржена ними до суду.

Стаття 197. Надання молоді першого робочого місця

Працевдатній молоді — громадянам України віком від 15 до 28 років після закінчення або припинення навчання у загальноосвітніх, професійних навчально-виховних і вищих навчальних закладах, завершення професійної підготовки і перепідготовки, а також після звільнення зі строкової військової або альтернативної (невійськової) служби надається перше робоче місце на строк не менше двох років.

Молодим спеціалістам — випускникам державних навчальних закладів, потреба в яких раніше була заявлена підприємствами, установами, організаціями, надається робота за фахом на період не менше трьох років у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України.

4. Підприємництво.

Ще одним можливим шляхом забезпечення існування людини є її участь у підприємницькій діяльності. Підприємництво — самостійна, систематична, на власний ризик діяльність із метою одержання прибутку та досягнення соціально корисних результатів.

Щоб вирізнити підприємницьку діяльність серед інших форм соціального життя, необхідно з'ясувати її ознаки. Перша з них — *самостійність* діяльності. Якщо водій самостійно працює на своєму автомобілі — він є підприємцем, якщо він на такій же машині працює на підприємстві, яке платить йому заробітну плату та забезпечує роботою, — він є найманим працівником, а не підприємцем. Друга ознака — *систематичність* діяльності. Якщо ви один раз приберете квартиру сусідки й отримаєте за це гроші — ви не станете підприємцем. Якщо ж ви зібрали групу однокласників, розклеїли оголошення по мікрорайону та постійно заробляєте гроші — це вже підприємництво. І ще одна важлива ознака — одержання прибутку як основна мета діяльності.

Обговоріть і визначте, у якому з наведених прикладів має місце підприємницька діяльність.

1. Львівський автобусний завод виробляє великі автобуси та продає їх.
2. Футбольний клуб провів благодійний матч із метою збору грошей для допомоги дітям, хворим на туберкульоз.

3. Хлопець-десятикласник у період літніх канікул працює у фермерському господарстві помічником комбайнера.

4. Перукар викупив приміщення в будинку, де він живе та працює за фахом.

5. Випускниця одинадцятого класу пішла працювати нянею до однієї із сімей у своєму будинку.

Для того щоб підприємницька діяльність була законною, необхідно забезпечити її легалізацію відповідно до закону.

Отже, якщо ви вирішили зайнятися підприємницькою діяльністю, потрібно:

1) підготувати документи відповідно до обраної вами організаційної форми підприємництва;

2) подати ці документи державному реєстратору, який здійснить реєстрацію підприємства та видасть вам відповідне свідоцтво про реєстрацію;

3) зареєструвати своє підприємство в органі державної статистики й отримати відповідну довідку;

4) зареєструвати своє підприємство в органах податкової адміністрації;

5) зареєструвати своє підприємство в органах служби зайнятості, фонді соціального страхування тощо;

6) отримати дозвіл органів внутрішніх справ (так звана дозвільна система), виготовити штамп і печатку свого підприємства;

7) відкрити банківський рахунок свого підприємства.

Одним із найважливіших соціально-економічних прав людини є право на працю. Це право закріплено в Конституції України. Основним нормативним актом у галузі трудових відносин є Кодекс законів про працю України, який регулює відносини всіх, хто є найманими працівниками. Шукаючи роботу, доцільно скористатися послугами державної служби зайнятості. Складіть резюме, направте його потенційним роботодавцям. Українське законодавство дає кожному право на підприємницьку діяльність, яка має здійснюватися відповідно до існуючого законодавства.

Запам'ятайте: підприємництво, резюме.

Перевірте себе

1. Які гарантії права на працю закріплено Конституцією України?
2. Запропонуйте можливі шляхи пошуку роботи. Які з них ви вважаєте найприйнятнішими та найефективнішими особисто для вас?

3. Наведіть приклади підприємницької діяльності, яка здійснюється у вашому районі, населеному пункті.
4. Поясніть різницю між підприємницькою діяльністю та найманою працею. Наведіть приклади.
5. Висловіть свою думку щодо причин наявності в Україні безробіття.
- 6*. Складіть резюме одного зі своїх батьків, старшого брата чи сестри.
- 7*. Запропонуйте, яку підприємницьку діяльність ви могли б організувати або ж якою роботою вам можна зайнятися, щоб заробити кошти на випускний вечір, який ви плануєте провести після закінчення 9-го класу.

§ 21. Як стати працівником

1. Трудовий договір.

Сподіваємося, що кожному з вас пощастить знайти цікаву та прийнятну саме для вас роботу. Для того щоб вона була офіційною, необхідно укласти трудовий договір. **Трудовий договір** — угода між власником підприємства або уповноваженою ним особою та працівником, якою визначаються трудові обов'язки працівника, а власник чи уповноважена нею особа зобов'язується створювати належні та безпечні умови праці та виплачувати працівникові заробітну плату.

Визначте сторони, які повинні укласти трудові договори в прикладах, що наведені в попередньому параграфі (с. 146).

Перед тим, як вирушати на пошуки роботи, потрібно з'ясувати, чи можете ви бути прийнятими на роботу. За загальними нормами прийом на роботу здійснюється з **16 років**, однак за згодою батьків або осіб, які їх замінюють, у вільний від навчання час можуть бути прийняті на роботу неповнолітні віком від **14 років**.

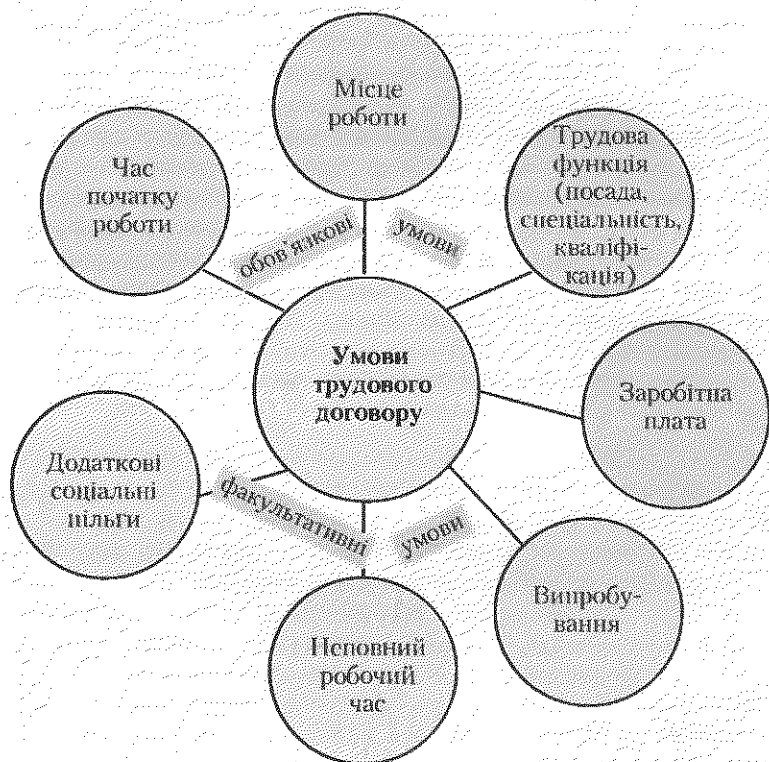
При влаштуванні на роботу працівник подає необхідні документи, укладає трудовий договір, з'ясовує про майбутню роботу всі важливі подробиці та погоджує всі питання з власником.

Запропонуйте питання, які при укладанні договору є для вас важливими, про які обставини ви вважаєте за необхідне домовитися з власником.

Пам'ятка особі, яка влаштовується на роботу:

- для прийому на роботу ви повинні подати документ, який посвідчує особу (паспорт, свідоцтво про народження, якщо вам ще немає 16 років), трудову книжку (якщо раніше ви вже працювали), якщо вам ще немає 16 років — дозвіл одного з батьків;

- при прийомі на роботу, яка потребує певної кваліфікації, власник може вимагати документи, які посвідчують кваліфікацію (водійське посвідчення, диплом тощо);
- при прийомі на роботу заборонено вимагати документи про національність, політичні або релігійні погляди, місце реєстрації;
- домовляючись про прийом на роботу, ви укладаєте трудовий договір, у якому обов'язково має бути визначено посаду, спеціальність, за якою працюватимете, місце роботи, заробітну плату, а також час, з якого ви почнете працювати;
- трудовий договір може бути укладено як усно, так і письмово;
- прийом на роботу має бути обов'язково оформлений наказом власника чи уповноваженої ним особи.

Плануючи першу бесіду з роботодавцем (нині її часто називають співбесідою або інтерв'ю), пам'ятайте:

- треба звернути увагу на свій одяг — він повинен відповідати тій установі, у якій ви намагаєтеся отримати роботу;
- під час співбесіди думайте над кожною відповіддю, не поспішайте;

- не намагайтеся вихвалитися, але об'єктивно покажіть свої досягнення;
- перші теми розмови — зміст роботи, майбутні функції, а вже потім — заробітна плата;
- не потрібно самому переводити розмову на теми, не пов'язані з майбутньою роботою.

При влаштуванні на роботу ви маєте написати заяву.

Зразок

Директору спеціалізованої школи № 12
м. Полтави
Семенюка Петра Григоровича,
який проживає за адресою:
м. Полтава, вул. Київська, 23, кв. 56

Заява

Прошу прийняти мене на роботу лаборантом кабінету хімії
з 3 вересня 2009 року.

1.09.2009 р.

П. Г. Семенюко
(Підпис)

Використовуючи поданий зразок, підготуйте заяву про прийом вас на роботу на умовне підприємство.

Розподіліть ролі (працівник, який поступає на роботу, і власник підприємства) і зімітуйте співбесіду та розмову з власником підприємства при прийомі на роботу.

2. Права й обов'язки працівників і роботодавців.

Кодекс законів про працю визначає обов'язки працівника та роботодавця. Зазначимо основні з них.

Обов'язки працівника:

- 1) добросовісно виконувати трудові обов'язки;
- 2) дотримуватися трудової дисципліни;
- 3) дотримуватися правил техніки безпеки.

Обов'язки роботодавця (власника або уповноваженої ним особи):

- 1) створити безпечні та здорові умови роботи;
- 2) своєчасно сплачувати заробітну плату;
- 3) ознайомити працівника з правилами техніки безпеки, роз'яснити йому права та обов'язки;
- 4) визначити працівнику робоче місце.

3. Порядок звільнення з роботи.

Трудове життя людей складається по-різному. На багатьох підприємствах, у школах пишуться своїми ветеранами, які протягом десятиків років працюють на одному робочому місці. Наприклад, коли в 2007 р. колеги проводжали на пенсію вчительку молодших класів кївської школи № 124 Валентину Олександрівну Лазарчук, у її трудовій книжці був лише один запис — про прийом на роботу до цієї школи в 1944 р. Однак іноді людині з різних причин доводиться змінювати місце роботи. Тоді постає питання про звільнення, припинення трудового договору.

Кодекс законів про працю України передбачає цілий ряд причин припинення трудового договору.

Ознайомтеся з витягом із Кодексу законів про працю України та визначте, які підстави припинення трудового договору передбачені законом.

Кодекс законів про працю України

Стаття 36. Підстави припинення трудового договору

Підставами припинення трудового договору є:

- 1) угода сторін;
- 2) закінчення строку (пункти 2 і 3 статті 23), крім випадків, коли трудові відносини фактично тривають і жодна з сторін не поставила вимогу про їх припинення;
- 3) призов або вступ працівника на військову службу, направлення на альтернативну (цевійську) службу;
- 4) розірвання трудового договору з ініціативи працівника (статті 38, 39), з ініціативи власника або уповноваженого ним органу (статті 40, 41) або на вимогу профспілкового чи іншого уповноваженого на представництво трудовим колективом органу (стаття 45);
- 5) переведення працівника, за його згодою, на інше підприємство, установу, організацію або перехід на виборну посаду;
- 6) відмова працівника від переведення на роботу в іншу місцевість разом з підприємством, установою, організацією, а також відмова від продовження роботи у зв'язку із зміною істотних умов праці;
- 7) набрання законної сили вирокіом суду, яким працівника засуджено (крім випадків звільнення від відбування покарання з випробуванням) до позбавлення волі або до іншого покарання, яке виключає можливість продовження даної роботи;
- 8) підстави, передбачені контрактом.

Зміна підпорядкованості підприємства, установи, організації не припиняє дії трудового договору.

Якщо працівник сам бажає залишити роботу, він повинен написати заяву про це не менше ніж за два тижні до дати звільнення. Працівник не зобов'язаний пояснювати причини свого звільнення, обґрунтовувати це рішення. Однак, якщо для звільнення є важливі підстави (переїзд на нове місце служби чоловіка-військовослужбовця, вступ на навчання, вихід на пенсію, хвороба тощо), доцільно вказати це в заяві — адже в цьому випадку працівник має право звільнитися раніше, ніж закінчатся вищезазначені два тижні.

Зразок

Директору спеціалізованої школи № 12
м. Полтави
Семененка Петра Григоровича,
який проживає за адресою:
м. Полтава, вул. Київська, 23, кв. 56

Заява

Прошу звільнити мене із займаної посади у зв'язку з вступом до Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова з 15 серпня 2009 р.

1.08.2009 р.

П. Г. Семененко
(Підпис)

У деяких випадках роботодавець має право за власною ініціативою звільнити працівника з роботи. Перелік цих підстав міститься в Кодексі законів про працю України.

Кодекс законів про працю України

Стаття 40. Розірвання трудового договору з ініціативи власника або уповноваженого ним органу

Трудовий договір, укладений на невизначений строк, а також строковий трудовий договір до закінчення строку його чинності можуть бути розірвані власником або уповноваженим ним органом лише у випадках:

- 1) зміни в організації виробництва і праці, в тому числі ліквідації, реорганізації, банкрутства або перепрофілювання підприємства, установи, організації, скорочення чисельності або штату працівників;
- 2) виявленої невідповідності працівника займаній посаді або виконуваній роботі внаслідок недостатньої кваліфікації

або стану здоров'я, які перешкоджають продовженню даної роботи;

3) систематичного невиконання працівником без поважних причин обов'язків, покладених на нього трудовим договором або правилами внутрішнього трудового розпорядку, якщо до працівника раніше застосовувалися заходи дисциплінарного чи громадського стягнення;

4) прогулу (в тому числі відсутності на роботі більше трьох годин протягом робочого дня) без поважних причин;

5) нез'явлення на роботу протягом більш як чотирьох місяців підряд внаслідок тимчасової непрацездатності (...);

6) поновлення на роботі працівника, який раніше виконував цю роботу;

7) появи на роботі в нетверезому стані, у стані наркотичного або токсичного сп'яніння;

8) вчинення за місцем роботи розкрадання (в тому числі дрібного) майна власника...

Звільнення з підстав, зазначених у пунктах 1, 2 і 6 цієї статті, допускається, якщо неможливо перевести працівника, за його згодою, на іншу роботу.

Не допускається звільнення працівника з ініціативи власника або уповноваженого ним органу в період його тимчасової непрацездатності (крім звільнення за пунктом 5 цієї статті), а також у період перебування працівника у відпустці. Це правило не поширюється на випадок повної ліквідації підприємства, установи, організації.

Дуже важливим є положення про те, що звільнення за ініціативою адміністрації здебільшого можливе лише за попередньою згодою первинної профспілкової організації, яка розглядає аргументи адміністрації і вирішує, чи достатні підстави для звільнення.

Якщо працівник був прийнятий на певний строк, його звільняють після закінчення цього строку. Утім, і в цьому випадку закон захищає права працівника. Якщо строк роботи за договором закінчився, але ні працівник, ні підприємство не вимагають звільнення, він вважається таким, що уклав договір на невизначений строк.

У день звільнення працівнику повинні видати трудову книжку й провести грошовий розрахунок. У разі несвочасної видачі книжки чи розрахунку працівник має право на відшкодування — виплату заробітної плати за час «вимушеного прогулу», тобто за час затримання видачі трудової книжки.

Конституція України захищає права працівника, гарантуючи від незаконного звільнення.

У запропонованих ситуаціях визначте, чи правомірно було звільнено працівників, чи не було допущено порушення трудового законодавства.

1. 15-річний Сергій під час літніх канікул працював у фірмі кур'єром. 28 серпня він подав заяву про звільнення з роботи у зв'язку зі вступом до Коледжу зв'язку. Директор фірми відповів, що відповідно до закону звільнить його 12 вересня — після закінчення двох тижнів.

2. 17-річна випускниця школи влаштувалася на роботу в магазин. Через три місяці директор магазину повідомив про те, що прийнято рішення про її звільнення у зв'язку з прийомом на роботу більш кваліфікованого співробітника.

3. 16-річний десятикласник у вільний від навчання час влаштувався працювати у фірму. Через півроку керівник повідомив його про звільнення у зв'язку з тим, що хлопець постійно запізнювався на роботу, за що йому двічі оголошували догану, а також недобросовісно виконував роботу.

4. 60-річний токарь протягом сорока років працював на заводі. Однак через тиждень після ювілею начальник цеху попередив його про звільнення у зв'язку з досягненням пенсійного віку.

Поступаючи на роботу, кожна людина укладає трудовий договір. У ньому вона домовляється про місце роботи, обсяг роботи, який виконуватиме, заробітну плату. Обидві сторони — працівник і роботодавець — зобов'язані сумлінно виконувати свої обов'язки. У разі необхідності працівник у будь-який час може звільнитися з роботи за власним бажанням. Власник підприємства чи уповноважена ним особа може звільнити працівника лише за підставами, які передбачені Кодексом законів про працю України.

Запам'ятайте: трудовий договір, звільнення, прогул.

Перевірте себе

1. Які права та обов'язки мають працівник і роботодавець?
2. У яких випадках працівник може бути звільнений із роботи за ініціативою власника чи уповноваженої ним особи?
3. Напишіть заяви про прийом на роботу та про звільнення з роботи.
4. Дізнайтеся про трудовий шлях ваших батьків.
5. Хто укладає трудовий договір?
6. Яким повинен бути зміст трудового договору?
7. Як оформляють прийняття на роботу?

8. Як повинен діяти працівник, якщо він вирішив залишити роботу?
- 9*. Наведіть приклади, які доводять, що закон захищає інтереси працівника і в спірних ситуаціях надає перевагу саме йому.
10. Визначте, які з наведених умов є обов'язковими в трудовому договорі: час прийняття на роботу; професія; надання скороченого робочого часу; заробітна плата; надання службової квартири; надання персонального автомобіля.
- 11*. Висловіть свою думку щодо доцільності укладання трудового договору в письмовій формі.
- 12*. Що, на вашу думку, краще — працювати все життя на одному місці чи постійно змінювати місце роботи в пошуках кращого?

§ 22. Праця неповнолітніх

1. Робочий час і час відпочинку неповнолітніх.

Коли людина влаштовується на роботу, їй, зрозуміло, цікавити-ме, скільки часу їй доведеться працювати. Боротьба за зменшення робочого часу тривала протягом кількох століть. Якщо в XVII–XVIII ст. робочий день, як правило, тривав 12–14 годин, то поступово його тривалість за вимогами працівників, а також завдяки підвищенню продуктивності праці зменшувалася. Нині в більшості країн світу тривалість робочого дня не перевищує 8 годин. Крім того, сьогодні в більшості держав визначають не тривалість робочого дня, а граничну тривалість робочого тижня.

Кодекс законів про працю України визначив, що **максимальна тривалість робочого тижня для повнолітніх працівників становить 40 годин**. Однак для неповнолітніх встановлено зменшену тривалість робочого тижня. **Для неповнолітніх у віці від 14 до 16 років робочий тиждень не може тривати більше 24 годин, а у віці від 16 до 18 років — 36 годин**, якщо неповнолітній працює в період канікул чи вже не навчається. Якщо ж неповнолітній працює в період навчального року у вільний від навчання час, тривалість роботи зменшується вдвічі порівняно з наведеними цифрами.

Скорочення робочого часу — не єдина пільга, на яку мають право неповнолітні працівники. Кодекс законів про працю встановлює цілу низку норм, які сприяють збереженню здоров'я неповнолітніх.

КЗпП передбачає суттєві пільги щодо відпусток неповнолітніх працівників. Насамперед їм тривалість більша — щорічна відпустка неповнолітнього працівника не може бути меншою ніж 31 день, до того ж вона надається в зручній для неповнолітнього час за його бажанням.

Ознайомтеся з витягом із Кодексу законів про працю України. Визначте, які пільги та переваги для молоді він передбачає.

Кодекс законів про працю України

Стаття 75. Тривалість щорічної основної відпустки

Особам віком до вісімнадцяти років надається щорічна основна відпустка тривалістю 31 календарний день (...).

Стаття 190. Роботи, на яких забороняється застосування праці осіб молодших вісімнадцяти років

Забороняється застосування праці осіб молодших вісімнадцяти років на важких роботах і на роботах з шкідливими або небезпечними умовами праці, а також на підземних роботах.

Забороняється також залучати осіб молодших вісімнадцяти років до підіймання і переміщення речей, маса яких перевищує встановлені для них граничні норми (...).

Стаття 191. Медичні огляди осіб молодше вісімнадцяти років

Усі особи молодші вісімнадцяти років приймаються на роботу лише після попереднього медичного огляду і в подальшому, до досягнення 21 року, щороку підлягають обов'язковому медичному оглядові.

Стаття 192. Заборона залучати працівників молодших вісімнадцяти років до нічних, надурочних робіт і робіт у вихідні дні

Забороняється залучати працівників молодше вісімнадцяти років до нічних, надурочних робіт і робіт у вихідні дні.

Стаття 194. Оплата праці працівників молодших вісімнадцяти років при скороченій тривалості щоденної роботи

Заробітна плата працівникам молодших вісімнадцяти років при скороченій тривалості щоденної роботи виплачується в такому ж розмірі, як працівникам відповідних категорій при повній тривалості щоденної роботи.

Оплата праці учнів загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних і середніх спеціальних навчальних закладів, які працюють у вільний від навчання час, провадиться пропорційно відпрацьованому часу або залежно від виробітку. Підприємства можуть встановлювати учням доплати до заробітної плати.

Стаття 195. Відпустки працівникам віком до вісімнадцяти років

Щорічні відпустки працівникам віком до вісімнадцяти років надаються у зручний для них час.

Щорічні відпустки працівникам віком до вісімнадцяти років повної тривалості у перший рік роботи надаються за їх заявою до настання шестимісячного терміну безперервної роботи на даному підприємстві, в установі, організації.

Стаття 199. Розірвання трудового договору з неповнолітнім на вимогу його батьків або інших осіб

Батьки, усиновителі і піклувальники неповнолітнього, а також державні органи та службові особи, на яких покладено нагляд і контроль за додержанням законодавства про працю, мають право вимагати розірвання трудового договору з неповнолітнім, у тому числі й строкового, коли продовження його чинності загрожує здоров'ю неповнолітнього або порушує його законні інтереси.

2. Дитяча праця в Україні.

Чимало дітей в Україні, як і в усьому світі, працюють. Форми такої праці можуть бути досить різноманітними. Частина дітей працює у своєму домашньому господарстві, на городі тощо. Така трудова діяльність дітей є природною, традиційною для багатьох держав, і, зрозуміло, що її не враховує жодна статистика.

Однак нині багато неповнолітніх працює в різноманітних фірмах, на підприємствах, на базарах тощо. За даними Державного комітету зі статистики, дитяча праця в Україні досить розповсюджена. З 11 тис. дітей віком від 5 до 15 років, які проживають у нашій державі, до економічної діяльності залучено майже 4 тис. дітей. 46 % з них працюють у сільському господарстві, 26 % задіяно в торгівлі, 19 % — у сфері послуг. При цьому, як стверджують соціологи, серед 12-річних дітей відсоток працюючих навіть більший, ніж серед 15-річних. Така картина характерна не лише для нашої держави. За даними досліджень Міжнародної організації праці, у світі в економічній діяльності задіяно майже 250 млн дітей, з них щонайменше 165 млн тих, які ще досягли 14 років.

Що змушує неповнолітнього шукати роботу? Для декого — це можливість утвердитися, відчутти себе дорослішим, довести батькам, одноліткам і навіть самому собі здатність бути самостійним.

**ЦЕ
цікаво**

За даними журналу «Сайколоджи тудей», середня тривалість оплачуваної відпустки у США — 14 днів; у Японії — 17,5 днів (тривалість робочого тижня 5,5 днів); в Індії — 1 місяць, але використовується за бажанням працівника. Якщо відпустка не використовується, працівник додатково до заробітної плати одержує премію; у Франції, Італії — майже 1 місяць; у ФРН — шість-сім тижнів, у тому числі обов'язково 4 тижні влітку; у Швеції — 25 днів, у тому числі 3 тижні гарантовано влітку. Дозволено використовувати «відстрочену відпустку», відкладаючи щороку по 5 днів, одержати через п'ять років відпустку 50 днів; у Голландії — 36 днів.

Для інших — це єдина можливість заробити кишенькові гроші, придбати бажані речі, забезпечити певну самостійність від дорослих. А дехто йде працювати для того, щоб допомогти своїй родині, внести кошти в загальний сімейний бюджет.

Робота вимагає певного часу, фізичних і психологічних затрат. Не кожен неповнолітній, особливо той, хто навчається, зможе розрахувати свій час, поєднувати працю з навчанням без втрати для шкільної науки. Тому кожному, хто планує влаштуватися на роботу, розпочати трудову діяльність, необхідно критично оцінити свої можливості.

Висловіть свою думку щодо позитивних і негативних наслідків працевлаштування неповнолітньої особи. Чи вважаєте ви це доцільним для себе? Проаналізуйте наведені нижче ситуації та визначте, чи є праця дітей у цих випадках правомірною. Свою думку обгрунтуйте.

1. Вихованці Торезької школи-інтернату для дітей із порушеннями розумового розвитку (з дозволу адміністрації закладу) працювали на завантаженні вугілля.

2. 10-річні діти протягом дня на базарі біля санаторію «Шацькі озера» продавали гриби та ягоди, які вони з батьками зібрали в лісі.

3. 9-річний хлопчик допомагав своїй бабусі поратися на городі та доглядати курей на сільському подвір'ї.

При пошуку та влаштуванні на роботу в багатьох із вас виникнуть певні проблеми й труднощі, тому знання норм трудового права стане вам у нагоді. Розв'яжемо кілька завдань, які допоможуть вашим одноліткам у вирішенні важливих проблем.

Обговоріть запропоновані ситуації. Визначте, чи всі дії учасників були правомірними. При пошуку відповіді використовуйте витяги з Кодексу законів про працю України.

1. 15-річний дев'ятикласник вирішив влаштуватися на роботу. Порекомендуйте йому, як шукати роботу. На що йому доцільно звернути увагу?

2. 14-річна дівчина вирішила піти працювати. Вона знайшла фірму, яка була згодна прийняти її. Однак директор фірми заявила, що для оформлення на роботу їй необхідно подати свідоцтво про народження, довідку про стан здоров'я, довідку про реєстрацію за місцем проживання, а також характеристику зі школи. Дівчина не впевнена в тому, що ці вимоги законні.

3. 16-річний хлопець був прийнятий на роботу токарем на період шкільних канікул. Йому було встановлено восьмигодинний

робочий день, п'ять днів на тиждень. Вихідні дні — понеділок і вівторок. У вихідний день його терміново викликали на роботу й запропонували протягом одного тижня вийти на нічну зміну.

4. Закінчивши школу, дівчина влаштувалася працювати секретарем у будівельну фірму. Через три місяці вона звернулася до директора з проханням надати їй відпустку на 20 днів. Директор відмовив, мотивуючи тим, що вона працює зовсім недавно. Через рік той самий директор запропонував дівчині пройти медичний огляд та подати документ про можливість її подальшої роботи. Дівчина просить пояснити, чи правомірні дії директора фірми щодо надання відпустки та вимоги щодо медичного огляду.

Нині в усіх країнах світу чимало неповнолітніх працюють. Багато таких дітей і в Україні. Кодекс законів про працю України надає суттєві пільги працюючим неповнолітнім. Для них установлено скорочений робочий час, збільшено тривалість відпустки. Неповнолітніх заборонено залучати до роботи вночі, у вихідні дні. При звільненні неповнолітніх працівників передбачено додаткові гарантії.

Перевірте себе

1. Назвіть пільги та переваги, які надаються неповнолітнім працівникам.
2. Яка мінімальна тривалість відпустки встановлена для неповнолітніх працівників?
3. Яка тривалість робочого часу встановлена для різних категорій працівників?
- 4*. Висловіть свою думку, чи достатньою мірою трудове законодавство України забезпечує захист прав неповнолітніх працівників.
5. Які додаткові підстави звільнення встановлено для неповнолітніх?
6. Які додаткові гарантії при звільненні неповнолітніх існують?
- 7*. Визначте, у якому із зазначених випадків порушено законодавство України про працю неповнолітніх:
  - а) директор підприємства за згодою 16-річного працівника призначив його нічним черговим у цеху, де він працює;
  - б) через три місяці після вступу на роботу 16-річному слюсарю надано щорічну відпустку тривалістю 36 днів;
  - в) директор фірми видав наказ про звільнення з роботи 15-річної прибиральниці на вимогу її батьків, які надали документ про погіршення її здоров'я, незважаючи на бажання дівчини продовжувати трудову діяльність;
  - г) 17-річному кур'єру нараховано заробітну плату на 10 % менше, ніж його колегам, у зв'язку з тим, що він працює за скороченим розпорядком дня.

Підсумкові запитання та завдання до 5 розділу

1. Пригадайте, що означають поняття:
  - трудовий договір;
  - прогул;
  - підприємництво.
2. Порівняйте:
  - колективний і трудовий договори;
  - скорочений і неповний робочий час;
  - строковий і безстроковий трудові договори.
3. Які умови повинні бути зазначені в трудовому договорі?
4. Які пільги надаються неповнолітнім працівникам?
- 5*. Наведіть приклади підприємницької діяльності, яка здійснюється у вашому населеному пункті?
6. Як можна знайти роботу?
7. Які гарантії права на працю закріплює Конституція України?
- 8*. Висловіть свою думку щодо позитивних і негативних наслідків працевлаштування неповнолітніх.

Із запропонованих варіантів відповідей оберіть один правильний (1–6).

1. Укажіть, який робочий час встановлено для неповнолітніх працівників віком від 16 до 18 років, які працюють під час канікул
  - А 12 годин
  - Б 24 години
  - В 36 годин
  - Г 40 годин
  - Д 42 години
2. Яка умова обов'язково повинна бути в трудовому договорі
  - А місце роботи
  - Б тривалість відпустки
  - В строк випробування
  - Г порядок матеріальної відповідальності
  - Д пільги, які надаються працівникові
3. У якому випадку йдеться про підприємницьку діяльність
  - А благодійний фонд збирає кошти на проведення операції хворій дитині
  - Б автобусний завод продав партію автобусів власного виробництва
  - В учні 9-го класу надали допомогу в збиранні врожаю колективному господарству, яке працює в їхньому селі
  - Г слюсар влаштувався працювати на завод, отримуючи відповідну зарплату

4. Який із зазначених документів обов'язково має бути поданий 15-річним випускником 9-го класу, який уперше влаштовується на роботу кур'єром

- А трудова книжка
- Б свідоцтво про закінчення 9-го класу
- В свідоцтво про народження
- Г характеристика зі школи
- Д довідка про знання державної мови

5. У якому випадку працівника звільнено з роботи правомірно, без порушення трудового законодавства

- А слюсар звільнений з роботи за ініціативою власника у зв'язку з досягненням ним пенсійного віку
- Б водій звільнений з роботи за ініціативою власника у зв'язку з невідповідністю займаній посаді за станом здоров'я
- В токар звільнений з роботи за ініціативою власника у зв'язку із запізненням на роботу на одну годину без поважних причин
- Г охоронець звільнений з роботи за ініціативою власника у зв'язку із систематичним порушенням ним Правил дорожнього руху, про що повідомило ДАІ

6. Яка мінімальна тривалість відпустки встановлена для неповнолітніх працівників

- А 20 календарних днів
- Б 24 календарних дні
- В 30 календарних днів
- Г 31 календарний день
- Д 48 календарних днів

7. До кожної категорії працівників визначте установлену для них тривалість робочого тижня

1 30-річний слюсар	А 12 годин
2 15-річний кур'єр, який працює в період шкільних канікул	Б 18 годин
3 17-річний токар, який працює після закінчення 11-го класу	В 24 години
4 14-річний прибиральник, який працює протягом навчального року після уроків	Г 36 годин
	Д 40 годин

6 РОЗДІЛ

Твої орієнтири в адміністративному та кримінальному праві

§ 23. Адміністративні правопорушення

Школяр, водій мопеду, порушив Правила дорожнього руху, не пропустив пішоходів на позначеному пішохідному переході. Десятикласниця, відсвяткувавши своє шістнадцятиріччя, протягом шести місяців не подавала документи для отримання паспорта громадянки України. Після футбольного матчу юнаки-фанати влаштували на вулиці безлад, голосно співали непристойні пісні, порушували громадський порядок. Пасажир не сплатив за проїзд в автобусі.

Що, на вашу думку, спільного в цих ситуаціях?

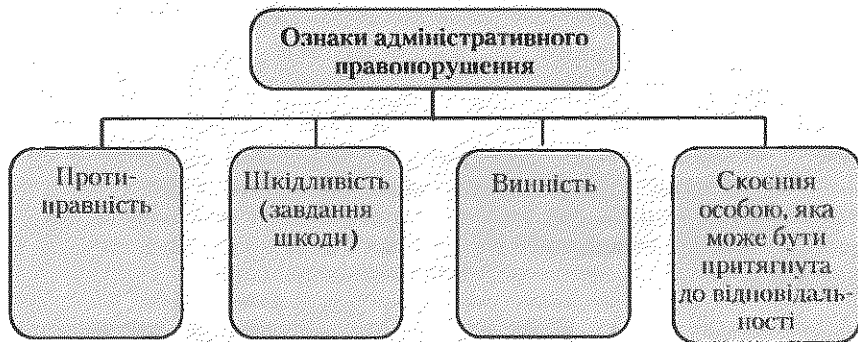
1. Адміністративні правопорушення.

У всіх випадках йдеться про адміністративні правопорушення. Протиправну, винну дію чи бездіяльність, за яку передбачено адміністративну відповідальність, називають адміністративним правопорушенням (проступком). Основним правовим актом, яким встановлено відповідальність за адміністративні правопорушення, є Кодекс України про адміністративні правопорушення.

Адміністративні правопорушення надзвичайно різноманітні, вони можуть стосуватися будь-якої сфери людського існування

Правил дорожнього руху чи протипожежних правил, громадського порядку на вулицях і санітарних правил тощо. У всіх випадках порушуються норми та правила, установлені державою. Стягнення також накладають державні органи. Будь-яке адміністративне правопорушення завдає певної шкоди.

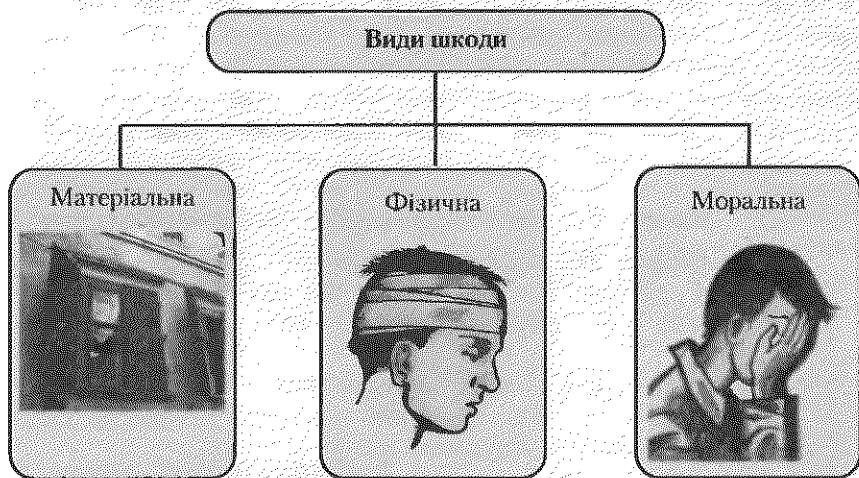
Визначте, які правила порушували особи в прикладах, наведених на початку параграфа. Яку шкоду вони завдали? Наведіть приклади інших правопорушень і визначте шкоду, яку вони завдають.

Які ж ознаки характерні для адміністративного правопорушення? Воно завжди порушує норми права, є *протиправним*. Якщо скоєне особою порушення надзвичайно неприємне, але воно порушує не правові норми, а моральні або релігійні тощо, — про адміністративне та її будь-яке інше правопорушення не йдеться.

Обов'язковою ознакою адміністративного правопорушення є *винність* особи, яка його скоїла. Деякі правопорушення особа здійснює свідомо, розуміючи, що вона порушує встановлені правила. Навряд чи можуть бути неумисними згадані на початку параграфа дії горе-вболівальників — вони добре розуміють, що порушують громадський порядок, але нехтують вимогами закону. А от порушення Правил дорожнього руху водієм може бути і неумисним — якщо він не помітив дорожній знак, що обмежував швидкість, або випадково забув удома водійське посвідчення. Однак навіть коли особа скоїла правопорушення неумисно, з неосережності, вона може бути притягнута до відповідальності за скоєне. При цьому адміністративне правопорушення матиме місце лише у випадку, коли його скоїть особа, яка може нести за це відповідальність. До адміністративної відповідальності може бути притягнута особа, яка досягла 16 років. До відповідальності не може бути притягнута особа, яка внаслідок психічної хвороби, іншого захворювання не може розуміти значення своїх дій або керувати ними.

І ще одна обов'язкова ознака адміністративного правопорушення. Воно завдає певної шкоди людям, суспільству, державі. Шкода може бути різною: *матеріальною* (знищення або пошкодження речей), *фізичною* (поранення людини) або *моральною*.

Шкоду завдають і кримінальні правопорушення — їх називають *злочинами*. У багатьох випадках вони подібні до адміністративних правопорушень, однак їх відрізняє ступінь суспільної небезпеки, рівень шкоди, яку вони завдають.

Водій перевищує швидкість і його зупиняє міліція — він порушив Правила дорожнього руху. Це *адміністративне правопорушення*. Якщо внаслідок перевищення швидкості станеться аварія, у якій люди отримають поранення, це вже буде *злочин*. Нецензурні висловлювання на вулиці — дрібне хуліганство — *адміністративне правопорушення*, а якщо хулігани влаштують бійку, тим більше чинитимуть опір правоохоронцям чи звичайним людям, які спробують зупинити бешкетників, їхні дії розцінюватимуть як *злочин*. Навіть крадіжка залежно від завданої шкоди може бути або *адміністративним правопорушенням*, або *злочином*. Отже, суттєво відрізнятиметься і рівень відповідальності.

2. Хто розглядає справу про адміністративні правопорушення.

Правопорушення тягне за собою адміністративну відповідальність. Хто ж повинен розглянути те, що сталося, хто повинен прийняти рішення про притягнення до відповідальності за адміністративне правопорушення?

Українське законодавство надає право розглядати справи про адміністративні правопорушення багатьом посадовим особам та органам.

Ознайомтеся з витягом з Кодексу України про адміністративні правопорушення та визначте, які органи та посадові особи уповноважені розглядати справи про адміністративні правопорушення. Чи доводилося вам мати справу з тим, що рішення щодо відповідальності за адміністративні правопорушення приймають інші органи?

Кодекс України про адміністративні правопорушення

Стаття 213. Органи (посадові особи) уповноважені розглядати справи про адміністративні правопорушення

Справи про адміністративні правопорушення розглядаються:

- 1) адміністративними комісіями при виконавчих комітетах районних, міських, районних у містах, селищних, сільських Рад народних депутатів;
- 2) виконавчими комітетами селищних, сільських Рад народних депутатів;
- 3) районними (міськими) судами (суддями);
- 4) органами внутрішніх справ, органами державних інспекцій та іншими органами (посадовими особами), уповноваженими на те цим Кодексом.

**ЦЕ
цікаво**

У м. Айдахо Фоллс (США) кожен, хто досягнув 88 років, автоматично втрачає право їздити на мотоциклі.

Алабамська влада підійшла до питання водіння автомобіля ще більш радикально: вона оголосила незаконним водіння автомобіля із... зав'язаними очима.

У Каліфорнії доведеться нести відповідальність, якщо буде зафіксована швидкість вашого велосипеда більша ніж 65 миль на годину (104 км/год). Там також заборонено переходити дорогу на руках.

У Неваді заборонено їхати по автостраді на верблюді.

У Ванкувері (штат Вашингтон) усі транспортні засоби повинні мати на борту... якір для термінового гальмування.

Напевно, ви помітили, що в Кодексі зазначено: «інші органи (посадові особи)». Можливо, вам доводилося мати справу з діями контролерів у міському транспорті чи на залізниці? Розглядати справу про адміністративні правопорушення мають право органи податкової адміністрації, митні органи, органи державного пожежного нагляду, органи рибної та лісової охорони тощо. Кожен із цих органів уповноважений розглядати справи та притягати правопорушників до адміністративної відповідальності в тій сфері, яку він контролює: контролери — за безкоштовний проїзд, податківці — за порушення податкового законодавства, органи рибної та лісової охорони — справи щодо браконьєрів тощо.

Необхідно знати, що в разі скоєння адміністративного правопорушення складається відповідний протокол. Той, кого звинувачують у скоєнні адміністративного правопорушення, має право ознайомитися з протоколом, внести свої зауваження, пояснення, а при розгляді справи та винесенні рішення про стягнення має право користуватися послугами адвоката.

3. Адміністративні стягнення.

Скоєно правопорушення. Уповноважений орган розглянув справу. Час приймати рішення. Якщо особа визнана винною в скоєнні правопорушення, до неї застосовують адміністративне стягнення.

Запропонуйте, які стягнення, на вашу думку, доцільно застосовувати щодо осіб, які скоїли адміністративні правопорушення.

Ознайомтеся з витягом із Кодексу України про адміністративні правопорушення та порівняйте перелік, наведений у ньому, з пропозиціями, які було внесено вами.

Кодекс України про адміністративні правопорушення

Стаття 24. Види адміністративних стягнень

За вчинення адміністративних правопорушень можуть застосовуватись такі адміністративні стягнення:

- 1) попередження;
- 2) штраф;
- 3) сплатне вилучення предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення;
- 4) конфіскація: предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення;

грошей, одержаних внаслідок вчинення адміністративного правопорушення;

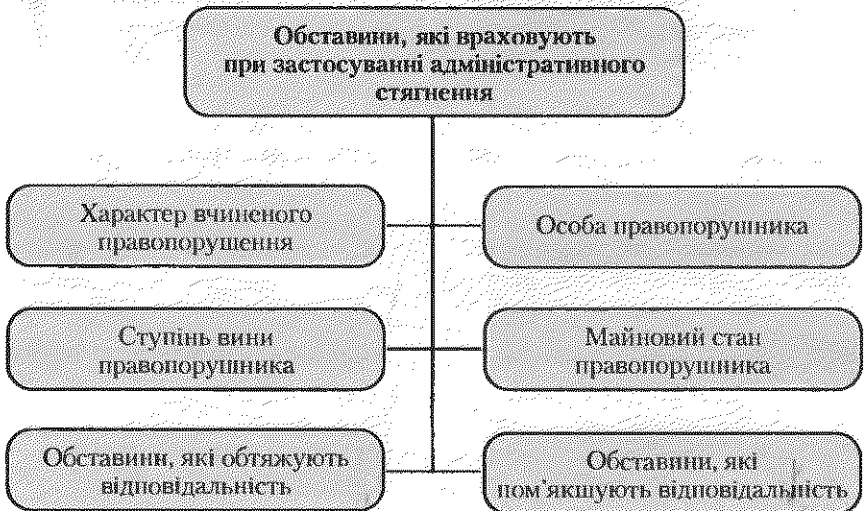
5) позбавлення спеціального права, наданого даному громадянину (права керування транспортними засобами, права полювання);

6) виправні роботи;

7) адміністративний арешт.

Як ви бачите, закон передбачає досить широкий вибір адміністративних стягнень. При цьому закон визначає також розміри цих стягнень. Так, адміністративний арешт може тривати до п'ятнадцяти діб і призначається тільки судом, тривалість виправних робіт як адміністративного стягнення не може перевищувати двох місяців. Для кожного правопорушення Кодексом України про адміністративні правопорушення визначено перелік стягнень, які можуть бути застосовані в цьому випадку. Однак визначити стягнення, яке потрібно застосовувати в конкретному випадку, повинен той орган, який розглядає справу.

Які обставини, на вашу думку, потрібно враховувати при визначенні того, яке стягнення необхідно застосувати до правопорушника?

Відповідальність за адміністративні правопорушення настає з 16 років, але для неповнолітніх установлені особливі правила. Так, щодо неповнолітніх не може в будь-якому випадку застосовуватися адміністративний арешт. Крім того, закон передбачає, що до

неповнолітніх можуть застосовуватися спеціальні заходи впливу, які не є адміністративними стягненнями, але можуть вплинути на неповнолітнього правопорушника.

Ознайомтеся з вивагом із Кодексу України про адміністративні правопорушення та порівняйте заходи впливу, що застосовуються щодо неповнолітніх, і раніше названі адміністративні стягнення.

Кодекс України про адміністративні правопорушення

Стаття 241¹. Заходи впливу, що застосовуються до неповнолітніх

За вчинення адміністративних правопорушень до неповнолітніх віком від шістнадцяти до вісімнадцяти років можуть бути застосовані такі заходи впливу:

- 1) зобов'язання публічно або в іншій формі попросити вибачення у потерпілого;
- 2) попередження;
- 3) догана або сувора догана;
- 4) передача неповнолітнього під нагляд батькам або особам, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічному або трудовому колективу за їх згодою, а також окремим громадянам на їх прохання.

Дуже часто адміністративне правопорушення стає першим кроком до більш серйозних правопорушень — злочинів. Саме тому жодне адміністративне правопорушення не може залишатися непокараним.

У житті ми маємо справу з адміністративними правопорушеннями. Відповідальність за адміністративні правопорушення настає з 16 років. Адміністративне правопорушення відрізняється від злочину меншим ступенем суспільної небезпеки. Справи про адміністративні правопорушення розглядаються різними державними органами залежно від виду правопорушення. За скоєні правопорушення на винну особу накладається адміністративне стягнення. До неповнолітніх також можуть застосовуватися спеціальні заходи впливу, передбачені Кодексом про адміністративні правопорушення.

Запам'ятайте: адміністративне правопорушення, адміністративні стягнення.

Перевірте себе

1. Які ознаки адміністративного правопорушення ви знаєте?
2. З якого віку настає відповідальність за адміністративні правопорушення?
3. Які органи мають право розглядати справи про адміністративні правопорушення?
4. Які види адміністративних покарань ви знаєте?
5. У чому полягають особливості адміністративної відповідальності неповнолітніх?
- 6*. Висловіть свою думку, чим небезпечні адміністративні правопорушення.
- 7*. Чи доводилося вам мати справу або бути свідком адміністративних правопорушень? Яку відповідальність, на вашу думку, повинні були понести (чи понесли) правопорушники?

§ 24. Що таке злочин

Пригадайте приклади, які було наведено на початку попереднього параграфа. А тепер порівняємо їх з іншими ситуаціями. Група злодіїв, погрожуючи зброєю, пограбувала банк, заволодівши значною сумою грошей. Хлопець на вулиці пограбував дівчину, відібравши в неї сумку. Водій автомобіля грубо порушив Правила дорожнього руху, перевищив швидкість і скоїв аварію, у якій загинуло двоє людей.

Що поєднує ці ситуації з наведеними в попередньому параграфі, що їх відрізняє?

1. Злочин — поняття та ознаки.

У всіх наведених ситуаціях люди порушили закон. Їхніми діями завдано значної шкоди. У скоєному є вина порушників. Усе

це — ознаки правопорушення. Усі правопорушення передбачені Кримінальним кодексом України. Отже, злочин — протиправне винне суспільно небезпечне діяння (дія чи бездіяльність), скоєне особою, яка може нести відповідальність, і передбачене Кримінальним кодексом України.

Більшість ознак злочину дуже подібні до ознак адміністративного правопорушення, проте шкода, завдана злочином, набагато більша за ту, яку завдає адміністративне правопорушення.

Зверніть увагу на слово *діяння* у визначенні злочину. Воно підкреслює, що злочин може бути скоєний як шляхом активних дій, так і шляхом бездіяльності.

Спробуйте навести приклади злочинів, які можуть бути скоєні шляхом бездіяльності.

І ще одна важлива відмінність від адміністративного правопорушення. При скоєнні злочину винний порушує не будь-який закон, а Кримінальний кодекс України.

Злочином ми можемо назвати лише діяння, що скоєне особою, яка може нести за нього відповідальність.

2. Види злочинів.

Кримінальний кодекс України передбачає майже двісті видів різних злочинів. Така величезна кількість злочинів вимагає певної кваліфікації.

Запропонуйте підстави, за якими злочин можна класифікувати.

Передусім злочини поділяють залежно від їхньої тяжкості на чотири види.

Крім поділу злочинів залежно від тяжкості, їх об'єднують також залежно від того, проти чого вони направлені. У Кримінальному кодексі України поділ злочинів здійснено саме за цією ознакою. Кожний розділ Особливої частини кодексу об'єднує подібні між собою злочини.

Ознайомтеся з переліком розділів Особливої частини Кримінального кодексу України та наведіть приклади злочинів, які, на вашу думку, належать до кожного із цих розділів. Проаналізувавши перелік розділів, доведіть, що зміст Кримінального кодексу віддзеркалює соціально-економічні зміни, які відбуваються в державі, сучасний рівень розвитку суспільства.

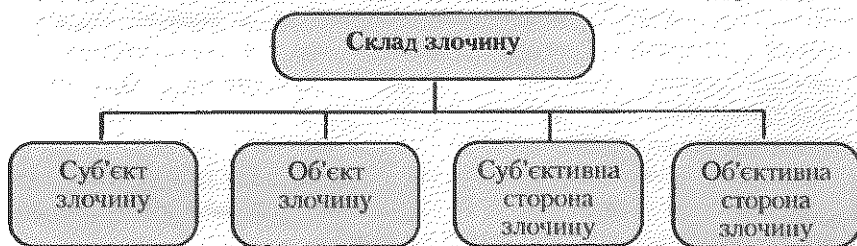
Кримінальний кодекс України

Розділ 1.	Злочини проти основ національної безпеки України
Розділ 2.	Злочини проти життя та здоров'я особи
Розділ 3.	Злочини проти волі, честі та гідності особи
Розділ 4.	Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи
Розділ 5.	Злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина
Розділ 6.	Злочини проти власності
Розділ 7.	Злочини у сфері господарської діяльності
Розділ 8.	Злочини проти довкілля
Розділ 9.	Злочини проти громадської безпеки
Розділ 10.	Злочини проти безпеки виробництва
Розділ 11.	Злочини проти безпеки руху та експлуатації транспорту
Розділ 12.	Злочини проти громадського порядку та моральності
Розділ 13.	Злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші злочини проти здоров'я населення
Розділ 14.	Злочини у сфері охорони державної таємниці, недоторканності державних кордонів, забезпечення призову та мобілізації
Розділ 15.	Злочини проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян
Розділ 16.	Злочини у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж

Розділ 17.	Злочини у сфері службової діяльності
Розділ 18.	Злочини проти правосуддя
Розділ 19.	Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини)
Розділ 20.	Злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку

3. Склад злочину.

Дуже часто в телевізійних передачах, фільмах, книжках про кримінальні події можна почути або прочитати: «Доведений склад злочину», «Справу приписано за відсутністю складу злочину». Що ж означають ці слова, які елементи має склад злочину?

Розглянемо кожен із цих елементів.

Отже, почнемо із суб'єкта злочину. **Суб'єкт злочину** — це особа, яка сама або разом зі співзлочинцями скоїла злочин. Суб'єктом злочину може бути лише особа, яка досягла віку притягнення до кримінальної відповідальності й до того ж є осудною — тобто може розуміти значення своїх дій і керувати ними.

Висловіть свою думку, чи може злочин бути скоєний не однією, а кількома особами. Наведіть приклади злочинів, скоєних кількома особами.

Якщо злочин скоїла не одна особа, можна сказати про скоєння злочину в співучасті. Тих, хто брав участь у злочині, називають **співучасниками**. При цьому закон передбачає можливість участі декількох видів співучасників.

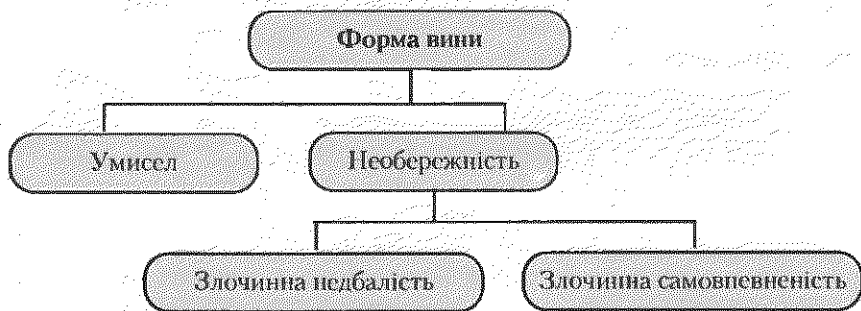
Розглянемо приклад злочину. Громадянин Р. вирішив заволодіти грошима банку. Він дізнався про охорону банку, місце зберігання грошей, а пізніше розподілив обов'язки між учасниками групи. Його приятель С. за певну винагороду запропонував узяти участь у пограбуванні громадянам М., В. та О. Громадянин М. виготовив відмичку для сейфа. В. та О. вночі проникли до банку й за допомогою відмички заволоділи грошима.

Висловіть припущення, яку роль у скоєнні злочину відіграла кожна із зазначених осіб.

Усі згадані особи брали певну участь у скоєнні злочину. Однак їхня роль була різною. Громадянин Р. у цьому випадку був **організатором** злочину. С., який залучив до участі в злочині інших осіб, є, з точки зору Кримінального кодексу, **підмовником**. М., який сприяв вчиненню злочину, надавав допомогу в його скоєнні, але безпосередньо не брав участі в ньому, є **пособником**. А ті, хто безпосередньо вчинили протиправні дії — В. та О., у цьому випадку є **виконавцями злочину**.

Другий елемент складу злочину — об'єкт. **Об'єкт злочину** — це те, проти чого він скоюється. У наведеному прикладі об'єктом злочину буде право власності банку на гроші.

Третій елемент — суб'єктивна сторона злочину. **Суб'єктивна сторона** — це ставлення злочинця до скоєного ним і шкідливих наслідків своїх дій. Коли йдеться про суб'єктивну сторону злочину, насамперед говорять про форму вини.

Якщо злочинець розуміє небезпеку скоєного ним, свідомо порушує закон і бажає, щоб було завдано шкоду, йдеться про **умисний злочин**. Саме такими завжди є грабіж, крадіжка, хуліганство. Коли ж злочинець не хотів заподіяти шкідливих наслідків, говорять про **злочин, скоєний із необережності**. У разі, якщо злочинець не бажав заподіяння шкідливих наслідків, хоча міг і повинен був пе-

редбачати небезпеку, ідеться про **злочинну недбалість**. Саме таку недбалість виявили керівники Чорнобильської атомної електростанції, не передбачивши небезпеку, яка згодом призвела до страшної катастрофи. А от водій автомобіля, який перевищив швидкість, розуміє небезпеку, але сподівається уникнути шкідливих наслідків завдяки своїй майстерності — тут має місце **злочинна самовпевненість**.

І нарешті, об'єктивна сторона злочину. Її становлять *проти-правне діяння* (те, чим безпосередньо порушують закон), *шкідливі наслідки діяння*, а також *причинно-наслідковий зв'язок* між ними. Так, в одному з прикладів, наведених на початку параграфу, складовими об'єктивної сторони злочину будуть перевищення швидкості водієм (протиправне діяння — порушення Правил дорожнього руху) і загибель двох людей (шкідливий наслідок), яка настала внаслідок цього (наявний причинно-наслідковий зв'язок).

Проаналізуйте наведені ситуації. Визначте наявність злочину, його склад.

1. Громадянин П. вирішив викрасти автомобіль. Він обрав автомобіль для викрадення, з'ясував режим дня його власника. Громадянин Т. на прохання П. зробив спеціальну відмичку. П., не маючи достатнього досвіду водія, умовив водія таксі М. відігнати машину на дачу С., який за велику плату сховав автомобіль. Операція пройшла успішно, але невдовзі міліція затримала всю групу.

2. Група хлопців — 16-річні Андрій, Євген, Дмитро, 14-річний Віктор і 12-річні Руслан і Павло — майже щодня збиралася на подвір'ї школи, уживала алкоголь, а часом і наркотичні речовини. Одного разу, перебуваючи в стані наркотичного сп'яніння та скориставшись відсутністю сторожа, який захворів, вони розбили камінням вікна школи та кількох кіосків неподалік, розкидали товари із цих кіосків, розлили молоко та сік із розчавлених ними накетів. Коли двоє перехожих спробували їх зупинити, старші хлопці накинулися на них, намагаючись збити з ніг. Лише міліцейський наряд припинив їхні дії.

3. На сімейне свято до громадянина К. завітало кілька друзів. Невдовзі вони разом із господарем увійшли в одну з кімнат, де господар продемонстрував їм колекцією старовинної вогнепальної зброї. Гості розглядали колекцію, дехто навіть пробував натискати на спускові гачки. Раптом з однієї з рушниць, яка здавалася небезпечною, пролунав постріл, куля влучила в гостя, що стояв поруч. Постраждалий отримав тяжке поранення, але, завдяки вчасній допомозі, залишився живим.

4. Громадянин В. повернувся з роботи на власній автомашині. Коли він відкривав гараж, до нього підбіг юнак і впритул зробив кілька пострілів з обрізу, від яких В. помер на місці. Кинувши зброю, юнак сів на мотоцикл, який чекав його поруч, і зник. Наступного дня міліція затримала юнака — громадянина С. Виявилося, що він здійснив убивство на замовлення конкурента вбитого — Р., який повідомив інформацію про загиблого та дав кошти на здійснення вбивства. За скоєне вбивство С. отримав 30 тис. доларів. За кермом мотоцикла був товариш убивці Ч., якого він попросив допомогти, пообіцявши дати гроші на новий мотоцикл.

5. У магазині «Дитячий світ» спрацювала сигналізація. Отримавши сигнал, на місце пригоди прибув наряд міліції. Винуватцями тривоги виявилися двоє п'ятикласників, які перед закриттям магазину сховалися. Набравши іграшок, вони спробували зникнути з магазину, але спрацювала сигналізація.

6. Двоє безбілетних пасажирів відмовилися сплатити штраф контролеру. Він запропонував їм залишити салон тролейбуса, «зайці» зробили це, але й виштовхали контролера. На зупинці порушники накинулися на нього й почали бити. Міліціонер, який був поруч, затримав безбілетників, котрі виявилися ще й нетверезими.

4. Ваша поведінка — запорука вашої безпеки.

Уявімо декілька ситуацій. Пізно ввечері дівчина повертається додому, але на темній вулиці на неї нападають зловмисники. Дорогий мобільний телефон, подарований дев'ятикласнику батьками за успіхи в навчанні, викрадений кишеньковими злодіями в транспорті.

Такі та подібні ситуації, на жаль, трапляються досить часто. Як же зменшити ризик постраждати від злодіїв? Як не стати їхньою жертвою?

Поведінка людини часом може стати важливим чинником її безпеки або ж, навпаки, значно підвищити для неї ризик стати жертвою злочинця. Кожен із вас повинен свідомо поводитися так, щоб не давати зайвого приводу злочинцеві. Спробуємо розібратися, як потрібно діяти в різних ситуаціях.

Ознайомтеся з наведеними нижче ситуаціями, запропонуйте, як би ви діяли в них, щоб уникнути чи зменшити небезпеку злочину проти вас. Зімітуйте ці ситуації та запропонуйте шляхи виходу з них.

1. Ви прийшли додому зі школи й побачили двері своєї квартири відчиненими. Якими будуть ваші дії?

2. На вулиці до вас підійшла жінка й попросила надати допомогу малій дитині в сусідньому підвалі, звідки вона не може вибратися. Що робити, як діяти?

3. Ви збираєтеся на дискотеку, з якої вам доведеться пізно повертатися додому. Перед вами виникає питання — що вдягнути, що взяти із собою.

4. Дискотека закінчилася, ви збираєтеся додому. Незнайомі хлопці пропонують провести вас додому. Як вам діяти?

5. Ви один удома. У двері наполегливо дзвонять. У відповідь на запитання: «Хто там?» ви чуєте: «Міліція!» І дійсно, через вічко ви бачите людину в міліцейській формі, вона вимагає відкрити двері. Ваші дії?

Щоб зменшити вірогідність стати жертвою злочину, запам'ятайте деякі правила безпеки.

1. Якщо ви прийшли додому, а двері квартири відкриті або ж із неї виходить незнайома людина, ви не повинні заходити в квартиру або підходити до незнайомця. Зверніться до сусідів, попросіть викликати міліцію. Спробуйте від сусідів передзвонити собі додому. Не намагайтеся стежити за підозрілою людиною — це дуже небезпечно. Помітивши вас, правопорушник може вирішити позбавитися небажаного свідка!

2. Будьте дуже обережні при виконанні такого прохання, адже це може бути пастка! Не заходьте в незнайомі приміщення, тим більше з незнайомими людьми. Однак, може, дійсно потрібна допомога? Якщо маєте мобільний телефон, запропонуйте зателефонувати рятувальникам (телефон для дзвінка з мобільного телефону в надзвичайних обставинах — 112).

3. Збираючись на дискотеку або будь-яке інше місце, де буде чимало людей, подумайте про свій вигляд. Надто відкритий чи незвичайний одяг може спровокувати інших на злочин. Не треба захоплюватися дорогими прикрасами. Подумайте про взуття, у якому ви будете, — воно має бути зручним не лише для танців, а й у разі потреби для втечі від переслідувачів. Не втрачайте пильності жодної хвилини!

4. Не бажано вирушати в дорогу темними вулицями з незнайомими людьми. Краще знайдіть компанію серед своїх приятелів. У разі необхідності зателефонуйте батькам. У крайньому випадку, ще залишаючись на дискотечі, у присутності інших людей і так, щоб це чули ваші незнайомі провозаті, зателефонуйте додому та повідомте батьків про те, з ким ви вирушаєте додому.

5. Навіть почувши відповідь: «Міліція!», «Швидка допомога», «З ЖЕКу» тощо, не поспішайте відчиняти двері. Не стійте навпроти дверей, особливо якщо вони не броньовані! Попросіть

зайти пізніше, але не кажіть, що батьків немає вдома, — скажіть, що вони сплять або погано себе почувають і не можуть підійти. Пам'ятайте, що навіть міліція має право без згоди мешканців зайти до помешкання лише за рішенням суду або в разі невідкладної необхідності припинити чи попередити злочин. Якщо двері починають вибивати, незважаючи на ваші слова, по можливості закрийтеся в найдальшій кімнаті, де є телефон, дзвоніть у міліцію, вийдіть на балкон і кличте на допомогу. При необхідності привернути увагу краще кричати: «Пожежа!» Як свідчить досвід, чимало людей швидше зреагують на цей крик (хоча б із цікавості!), аніж на заклик про допомогу.

Найнебезпечнішим видом правопорушення є злочин — порушення, передбачене Кримінальним кодексом України. Злочини поділяють залежно від ступеня їх тяжкості, а також від об'єкта посягання. Злочини можуть бути умисними або скоєними з необережності. У разі скоєння злочину групою може мати місце співучасть. Кожен злочин має певний склад, елементами якого є суб'єкт, об'єкт, суб'єктивна й об'єктивна сторони.

Запам'ятайте: злочин, склад злочину, суб'єкт злочину, об'єкт злочину, об'єктивна сторона злочину, суб'єктивна сторона злочину, співучасть, вина.

Перевірте себе

1. Що таке злочин?
2. Які дії підлягають покаранню згідно з нормами Кримінального кодексу України?
3. Наведіть приклади злочинів, відомих з фільмів і книжок.
4. Які форми вини в злочині передбачено Кримінальним кодексом України?
5. Що таке *співучасть*?
6. Які види співучасті вам відомі?
7. З якого віку настає кримінальна відповідальність?
8. Висловіть свою думку, які злочини — умисні чи з необережності — становлять більшу суспільну небезпеку.
9. Порівняйте кримінальний злочин й адміністративний проступок.
- 10*. Висловіть свою думку щодо співвідношення відповідальності різних співучасників одного й того ж злочину. Чиї дії становлять найбільшу суспільну небезпеку?
- 11*. У засобах масової інформації знайдіть повідомлення про скоєний злочин. Спробуйте визначити, хто нестиме відповідальність за нього, чи є у винуватців пом'якшуючі й обтяжуючі обставини.

§ 25. Кримінальна відповідальність і кримінальне покарання

1. Що таке кримінальна відповідальність.

У попередньому параграфі ми з вами ознайомилися з прикладами скоєння злочинів. Однією з ознак злочину ми назвали те, що за нього настає відповідальність. Ця відповідальність передбачена Кримінальним кодексом України. Притягуючи людину до кримінальної відповідальності, держава створює для злочинця певні незручності, позбавляє його певних прав і свобод. Кожний, хто вчинив злочин, повинен понести за нього відповідальність. Невідворотність покарання є одним із найважливіших принципів кримінального права. Саме невідворотність покарання — найкращий засіб запобігання скоєнню злочинів.

Обговоріть і висловіть свою думку щодо мети, яку переслідує притягнення винного в злочині до кримінальної відповідальності.

ЦЕ цікаво

У Саудівській Аравії за дрібну крадіжку карають різками, а за неодноразові великі крадіжки відсікають кисть правої руки. За більш серйозні злочини (убивство, розповсюдження наркотиків) винного може бути страчено відтисанням голови.

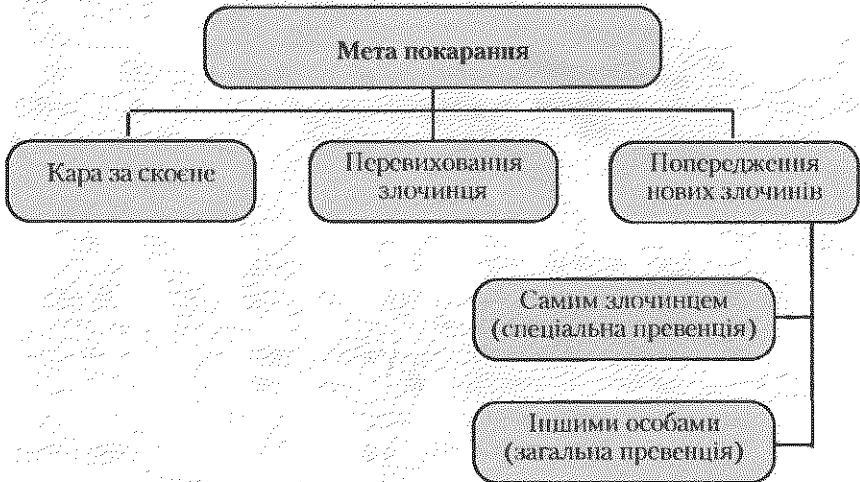
В Ірані встановлено плату «за пролиту кров» — 20 тис. доларів. За стародавніми традиціями вбивця може уникнути покарання, сплативши так звану «дню» — певну суму родині вбитого. Кримінальний кодекс Ірану так визначає суму компенсації: «100 верблюдів, 200 корів, 1000 овець, 200 шовкових суконь, 1000 золотих або срібних монет». Для полегшення процедури розрахунку влада і встановила грошовий еквівалент.

В історії держави Ізраїль було винесено лише один смертний вирок — військовому злочинцю Адольфу Ейхману. Він був визнаний винним у масових убивствах під час Другої світової війни. У зв'язку з тим, що законодавство країни не дозволяло виконати вирок на її території, його було страчено на кораблі, що знаходився поза територіальними водами Ізраїлю.

Закон визначає кілька завдань кримінального покарання. Насамперед воно є **карою** за те, що скоїв злочинець, — позбавлення певних прав і свобод, має бути «платою» за те, що людина накоїла. Адже недарма склали прислів'я «Умієш брати — умій і віддавати».

Караючи злочинця, держава все ж сподівається на його **перевиховання**, на те, що, пройшовши через кару, він змінить своє життя, обере новий шлях — шлях законослужняного громадянина. Це є другою метою кримінального покарання.

І нарешті, покарання має на меті **попередити нові злочини**. З одного боку, караючи злочинця, держава намагається не дати йому вчинити нові злочини. Навряд чи кишеньковий злодій або хабарник зможе скоювати злочини в тюрмі, відбуваючи строк позбавлення волі. З іншого боку, пригадаємо прислів'я «Дурень навчається на своїх помилках, а розумний — на помилках інших». Саме тому держава сподівається, що покарання одного повинне стати застереженням для інших — знаючи про суворе покарання, що застосоване до злочинця, люди здебільшого утримуються від скоєння нових злочинів.

Для притягнення до кримінальної відповідальності необхідні відповідні підстави. Передусім повинен бути наявним склад злочину. Його наявність становить фактичну підставу притягнення до кримінальної відповідальності. По-друге, кримінальна відповідальність настає тільки відповідно до рішення суду. Адже на відміну від адміністративної відповідальності рішення про кримінальну відповідальність має право прийняти лише суд. Жоден інший

державний орган не вповноважений розглядати питання про кримінальну відповідальність!

2. Види кримінальних покарань.

До осіб, які вчинили злочин, застосовують різні види покарань. Нині найсуворішим покаранням, яке передбачене Кримінальним кодексом України, є **довічне позбавлення волі**. Воно передбачене за вчинення особливо тяжких злочинів. Довічне позбавлення волі не може бути застосоване до неповнолітніх, осіб у віці понад 65 років і жінок, які є вагітними під час вчинення злочину або на час постановлення вироку.

Одним із поширених видів покарання є **позбавлення волі на певний строк**. Найменший строк позбавлення волі — один рік, максимальний за найтяжчі злочини — до 15 років. У багатьох випадках суд може вважати нецільним позбавлення волі, застосовуючи **обмеження волі** строком від одного до п'яти років. У цьому випадку засудженого не ізолюють від суспільства, але він перебуває в спеціальній установі, під постійним наглядом і обов'язково залучається до праці. Можливе також застосування **виправних робіт** строком від шести місяців до двох років. Засуджений працює на своєму робочому місці, але з його заробітної плати державі відраховують від 10 до 20 % заробітку.

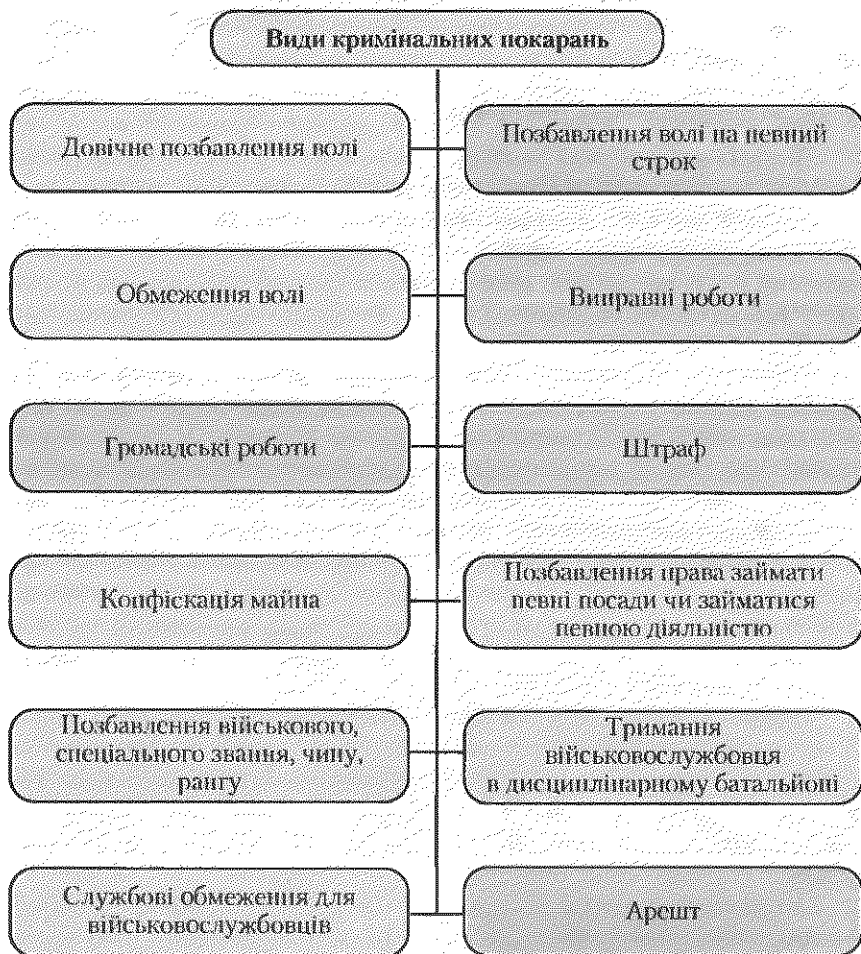
Якщо злочинні дії були пов'язані з певною діяльністю, посадою (касир витратив доручені йому гроші, керівник використав службове становище для одержання хабара тощо), можливе додаткове покарання — **позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю** на строк від одного до п'яти років.

Застосовують також матеріальне покарання — **штраф, конфіскацію майна**. Конфіскація майна — це його безоплатне вилучення за рішенням суду. Суд може вилучити все майно або лише його частину. При цьому закон визначає той перелік майна, необхідного для існування засудженого та його сім'ї, яке не може бути конфісковано в будь-якому випадку.

Кримінальним кодексом передбачено також такий вид покарання, як **громадські роботи**. Це покарання полягає у виконанні засудженим у вільний від роботи або навчання час безоплатних суспільно корисних робіт, які визначають органи місцевого самоврядування. Ці роботи призначають на строк від 60 до 240 годин не більше ніж по чотири години на день.

Суд може позбавити злочинця **військового або спеціального звання, кваліфікаційного чину чи рангу** (таке покарання, крім військовослужбовців, може бути призначене, наприклад, співробітникам міліції, суддям, прокурорам, державним службовцям).

3. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх.

Статистика злочинів, які скоюють в Україні, на жаль, залишається високою. Протягом 2008 р. в Україні було зареєстровано 345 817 злочинів. Серед них — майже три тисячі навмисних убивств.

На жаль, серед злочинців часом трапляються й неповнолітні. У 2008 р. понад 15 тис. злочинів скоїли неповнолітні.

Обговоріть і висловіть припущення, чому неповнолітні скоюють злочини.

Навіть якщо злочин скоєно неповнолітнім, постає питання про відповідальність за нього.

Ознайомтеся з витягом із Кримінального кодексу України та визначте, з якого віку настає відповідальність за скоєння злочину. Чому за окремі злочини встановлено більш низький вік притягнення до кримінальної відповідальності? Висловіть свою думку щодо підвищення чи навпаки зменшення віку притягнення до відповідальності за окремі види злочинів.

Кримінальний кодекс України

Стаття 22. Вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність

1. Кримінальний відповідальності підлягають особи, яким до вчинення злочину виповнилося шістнадцять років.

2. Особи, що вчинили злочини у віці від чотирнадцяти до шістнадцяти років, підлягають кримінальній відповідальності лише за умисне вбивство... , посягання на життя державного чи громадського діяча, працівника правоохоронного органу, члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовця, судді, народного засідателя чи присяжного у зв'язку з їх діяльністю, пов'язаною із здійсненням правосуддя, захисника чи представника особи у зв'язку з діяльністю, пов'язаною з наданням правової допомоги, представника іноземної держави... , умисне тяжке тілесне ушкодження... , умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження... , диверсію... , бандитизм... , терористичний акт... , захоплення заручників... , згвалтування... , насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом... , крадіжку... , грабж... , розбій... , вимагання... , умисне знищення або пошкодження майна... , пошкодження шляхів сполучення і транспортних засобів... , угон або захоплення залізничного рухомого складу, повітряного, морського чи річкового судна... , незаконне заволодіння транспортним засобом... , хуліганство... .

Передбачивши відповідальність за злочини для неповнолітніх, держава визначила певні особливості притягнення їх до відповідальності.

Висловіть притищення, у зв'язку з чим держава передбачила особливості притягнення до кримінальної відповідальності неповнолітніх.

Першою особливістю кримінальної відповідальності неповнолітніх є те, що до них застосовуються не всі види кримінальних покарань. Зверніть увагу на схему, яка подана на с. 184. Світло-коричневим кольором на ній позначені ті покарання, які можуть бути застосовані щодо неповнолітніх правопорушників. При цьому

строки можливих покарань для неповнолітніх зменшено. Так, максимальний строк позбавлення волі для неповнолітніх становить 10 років (крім покарання неповнолітнього за навмисне вбивство, коли строк позбавлення волі може становити до 15 років). Максимальна тривалість громадських робіт — 120 годин, при цьому в день неповнолітній може працювати не більше двох годин. Арешт може тривати від 15 до 45 діб, виправні роботи — від двох місяців до одного року. При цьому арешти, громадські та виправні роботи можуть застосовуватися до неповнолітніх, які досягли 16-річного віку.

Як ми вже знаємо, відповідальність залежно від скоєного злочину настає з 14 або 16 років. Дехто з вас, прочитавши попередній абзац, може зробити висновок, що до 14, а то й до 16 років можна робити будь-що, немає підстав хвилюватися — усе одно покарання не буде. Проте такий висновок безпідставний. Якщо злочин вчинила дитина, яка не досягла віку кримінальної відповідальності, вона все одно підлягає певній відповідальності. Справу про її вчинки розглядає суд, за рішенням якого **вишного, який не досяг відповідно 14 або 16 років, може бути піддано примусовим заходам виховного характеру, зокрема направлено до спеціального навчально-виховного закладу на строк до трьох років.** До такого закладу направляють незважаючи на незгоду батьків і самої дитини. Отже, незалежно від віку правопорушника, законом передбачена відповідальність за скоєні суспільно небезпечні діяння.

До тих, хто вперше вчинив нетяжкі злочини, можуть бути застосовані умовні засудження або відстрочка виконання вироку. В останньому випадку призначене покарання відкладається на певний визначений судом строк, протягом якого засуджений перебуває під наглядом органів внутрішніх справ. Якщо він виправдовує довіру, не порушує громадський порядок і закон, суд звільняє його від відбування покарання. В іншому випадку суд направляє винуватця для відбування призначеного покарання, тобто відміння відстрочки.

Особа, яка вчинила злочин, підлягає кримінальній відповідальності. При цьому вона потрапляє під певні обмеження, утиски, зменшується обсяг її прав. Прийняти рішення про притягнення до кримінальної відповідальності може тільки суд. Кримінальним кодексом України передбачено різні види кримінальних покарань — від найменшого покарання (штрафу) до найтяжчого (довічного позбавлення волі). Кримінальна відповідальність за ряд найтяжчих злочинів настає з 14 років, а за інші — з 16 років. Законом передбачено певні особливості притягнення до відповідальності неповнолітніх осіб.

Запам'ятайте: кримінальна відповідальність, покарання.

Перевірте себе

1. Що таке кримінальна відповідальність?
2. Які підстави необхідні для притягнення особи до кримінальної відповідальності?
3. Які види кримінальних покарань вам відомі?
4. У чому полягають особливості притягнення до кримінальної відповідальності неповнолітніх?
5. У якому віці настає кримінальна відповідальність?
6. Висловіть свою точку зору щодо доцільності застосування різних видів покарань, а також скасування деяких з них або запровадження нових видів покарань.
- 7*. Доведіть, що норми Кримінального кодексу України передбачають гуманні заходи щодо покарання неповнолітніх.
- 8*. Які причини, на вашу думку, найбільше впливають на збільшення (або зменшення) кількості злочинів, скоєних неповнолітніми?
- 9*. Запропонуйте шляхи, які сприяли б зменшенню злочинності серед неповнолітніх.

§ 26. Правоохоронні органи

Пограбовано банк... Сталася дорожньо-транспортна пригода...
На людину здійснено напад...

Куди ви звернетеся за допомогою в цих випадках?

1. Правоохоронні органи в Україні.

Мабуть, кожному з вас доводилося потрапляти в ситуації, коли хтось порушував закон. Юнак у нетверезому стані вчинив бійку на вулиці. Вашого знайомого неправочинно, на ваш погляд, звільнили з роботи. Порушено правила проведення виборів депутатів. Не в кожній із цих ситуацій для встановлення справедливості достатньо лише ваших дій. Потрібна допомога держави, її органів. Таких ситуацій, на жаль, чимало. Отже, існують спеціальні органи, які спостерігають за дотриманням законів і в разі потреби приходять на допомогу людині. Серед внутрішніх функцій, що їх виконує держава, одна з найважливіших — забезпечення законності й правопорядку, захист законних прав і свобод громадян та організацій. Для охорони правопорядку, суспільних відносин, контролю за додержанням норм права створюють спеціальні правоохоронні органи. До них належать прокуратура, органи внутрішніх справ, Служба безпеки України тощо. Усі правоохоронні органи у своїй діяльності керуються Конституцією і законами

України, зобов'язані поважати права громадян. Під час виконання завдань вони взаємодіють між собою, а також із громадянами, їхніми об'єднаннями, трудовими колективами. Водночас співробітники правоохоронних органів повинні бути незалежними від політичного впливу, вони не мають права бути членами політичних партій.

З усіх правоохоронних органів вам найбільше відомі **органи внутрішніх справ**. Кожного дня ми бачимо на вулицях міліціонерів патрульно-постової служби, інспекторів Державтоінспекції (ДАІ). Багатьом доводилося спілкуватися з дільничними інспекторами. Коли вам виповниться 16 років, саме органи внутрішніх справ — паспортний відділ — видадуть паспорт. Усе це служби органів внутрішніх справ — міліції. До органів внутрішніх справ, крім міліції, також належать Внутрішні війська, підрозділи охорони дипломатичних представництв тощо.

Міліція — це адміністративно-виконавчий озброєний орган держави, що охороняє і захищає громадян, організації й установи, їх майно, законні права й інтереси. Діяльність міліції регулює Закон України «Про міліцію».

Основне завдання міліції — забезпечувати громадян, контролювати громадський порядок, виявляти, припиняти і розкривати злочини. Міліція проводить слідство в кримінальних справах, забезпечує дорожній рух, контролює зберігання і використання громадянами й організаціями зброї, вибухових і радіоактивних речовин, виконує багато інших функцій.

**ЦЕ
цікаво**

Уперше фотографування злочинців для створення відповідної картотеки було запроваджено в Брюсселі (Бельгія) у 1843 р.

Перше вдале опізнання виявленого тіла загиблого, що дало змогу розкрити вбивство, було здійснено в 1889 р. в м. Ліоні (Франція).

Упізнання злочинців за відбитками пальців рук (дактилоскопія) уперше застосували в Аргентині в 1896 р.

Перша в історії екстрадиція — видача підозрюваного або злочинця іншій країні для його притягнення до відповідальності — була здійснена в 1290 р. до н. е. за домовленістю між фараоном Рамзесом II і царем хетів.

Співробітникам міліції надано відповідні права. Вони мають право вимагати припинення правопорушень (ці вимоги обов'язкові для виконання), затримувати правопорушників для встановлення особи або в разі підозри в скоєнні ними злочину. Міліція може проводити особистий огляд затриманих і їхніх речей, входити (у випадках, зазначених у законі) до житла й інших приміщень, під час виконання своїх обов'язків має право зберігати, носити, застосовувати зброю.

Застосовувати зброю дозволено в разі, коли є загроза життю і здоров'ю громадян або співробітника міліції, для відбиття нападів на об'єкти, що охороняються, для затримання злочинців, які намагаються втекти, тощо. Перед застосуванням зброї міліціонер повинен, відповідно до обставин, за можливостю, попередити про це. Зброя може бути використана також для зупинення транспортного засобу, водій якого створює загрозу для людей, для знешкодження тварини, що становить небезпеку. Крім того, представники міліції мають право застосовувати спеціальні засоби, — наручники, гумові кийки, газову зброю, водомети тощо, а також службових собак. Кожний випадок використання зброї та спеціальних засобів перевіряють керівники органів внутрішніх справ, а застосування зброї — прокуратура. У разі порушення закону співробітник міліції, залежно від наслідків, може бути притягнутий до дисциплінарної або навіть кримінальної відповідальності. В останні роки співробітники міліції значно частіше змушені застосовувати зброю і спеціальні засоби — в абсолютній більшості випадків це було визнано правомірним.

На службу в міліцію можуть бути прийняті за власним бажанням громадяни України, які мають належний стан здоров'я, високі ділові та моральні якості. Вступаючи на службу в міліцію, громадянин складає присягу. Співробітникам міліції надано пільги і переваги, передбачені законом.

Правоохоронним органом є також **Служба безпеки України (СБУ)** — державний правоохоронний орган спеціального призначення, який забезпечує державну безпеку України. Її діяльність регламентує Закон України «Про Службу безпеки України». СБУ в інтересах держави здійснює розвідку й контррозвідку, організовує захист державних таємниць України, бере участь у боротьбі з корупцією, організованою злочинністю. У складі СБУ є спеціальні підрозділи, що виконують найскладніші завдання в справі боротьби з терористами — визволяють заручників, знешкоджують повітряних піратів, які захопили літак тощо.

Особливе місце в правоохоронній системі держави посідають органи прокуратури. У Конституції України визначено завдання

прокуратури в Україні. Саме представник прокуратури виступає в суді від імені держави, обвинувачуючи злочинця, доводячи його вину. Прокуратура здійснює нагляд за додержанням законів правоохоронними органами під час виконання судових рішень. За Конституцією України працівники прокуратури можуть представляти інтереси держави і громадян у суді. Важливим завданням прокуратури є також нагляд за діями всіх інших правоохоронних органів. Саме прокурор перевіряє законність застосування зброї співробітниками правоохоронних органів.

До правоохоронних органів належать також державна Прикордонна служба, митні органи. Вони забезпечують додержання порядку на кордонах держави — контролюють його перетинання громадянами, забезпечують сплату мита — спеціальних виплат за вивіз з України чи ввезення товарів і матеріалів. Якщо вам доведеться перетинати кордон рідної держави, останніми, хто проведжатиме вас біля лінії кордону, будуть митники й прикордонники. Органи податкової адміністрації забезпечують виконання законів про податки громадянами, установами, організаціями.

2. Звернення до міліції.

До органів внутрішніх справ вам доведеться звертатися в багатьох випадках. З одного боку, вам доведеться звертатися до міліції, щоб отримати паспорт, волейське посвідчення, дозвіл на придбання, зберігання та носіння вогнепальної або холодної зброї. З іншого боку, саме до органів внутрішніх справ треба звертатися у випадку, коли ви стали жертвою злочину, адміністративного правопорушення, адже саме органи внутрішніх справ повинні проводити розслідування цих подій.

Обговоріть запропоновані ситуації та складіть за поданим зразком заяву до міліції.

1. Зі школи ви поверталися додому на автобусі. Його довго не було, отже, людей зібралось чимало. Коли ви вийшли з автобуса на своїй зупинці й вирішили купити морозиво, то виявили, що з кишені зник гаманець. Ви підозрюєте, що його у вас украли під час поїздки в автобусі.

2. Ви вийшли гуляти на вулицю. Під час прогулянки до вас підійшов чоловік і, назвавши себе працівником міліції і навіть показавши щось подібне на посвідчення, попросив ваш мобільний телефон для термінового дзвінка в райвідділ (його телефон раптово вийшов із ладу). Ви дали чоловікові телефон, але він раптом побіг і зник за будинком.

3. Під час канікул ви постійно їздите на велосипеді. Одного дня ви прийшли до магазину і, залишивши велосипед біля магазину, пішли за покупками. Коли ви вийшли, то виявилось, що велосипед зник. Свідки розповіли вам, що його взяв якийсь хлопець, який вийшов із магазину невдовзі після того, як ви туди зайшли.

Зразок

Начальнику управління внутрішніх справ МВС України
в Н-ському районі М-ської області
Григоренка Петра Романовича,
який проживає за адресою:

Заява

21 грудня о 23.00 на вулиці Шевченка, 32, у селищі Н-ськ біля кафе «Ніч» на мене напали двоє нетверезих осіб, які побили мене та відбрали гаманець із сумою 3000 грн. Після того, як я прийшов до тями, я звернувся до «Швидкої допомоги» та міліції.

У зв'язку з нападом і пограбуванням прошу порушити кримінальну справу за цим фактом.

22.12.2009 р.

П. Р. Григоренко
(Підпис)

3. Вас затримала міліція.

Увечері ви з друзями гуляєте вулицями рідного міста. Раптом до вас підходять співробітники міліції та пропонують пройти до відділення міліції.

Після доставлення до райвідділу міліції вам повідомили про те, що буде проведено обшук.

У райвідділі міліції вам пропонують дати пояснення щодо обставин пригоди, яка сталася неподалік кілька днів тому.

Чи правомірні дії співробітників міліції? Які ваші права в цих випадках? Як вам діяти?

Зімітуйте цю ситуацію в класі, за допомогою поданих витягів із законів і пам'ятки оберіть правильні варіанти дій для затриманих.

Закон України «Про міліцію»

Стаття 11. Права міліції

Міліції для виконання покладених на неї обов'язків надається право:

1) вимагати від громадян і службових осіб, які порушують громадський порядок, припинення правопорушень та дій, що перешкоджають здійсненню повноважень міліції, виносити на місці усне попередження особам, які допустили малозначні адміністративні порушення, а в разі невиконання зазначених вимог застосовувати передбачені цим Законом заходи примусу;

2) перевіряти у громадян при підозрі у вчиненні правопорушень документи, що посвідчують їх особу, а також інші документи, необхідні для з'ясування питання щодо додержання правил, нагляд і контроль за виконанням яких покладено на міліцію;

3) викликати громадян і службових осіб у справах про злочини та у зв'язку з матеріалами, що знаходяться в її провадженні, в разі ухилення без поважних причин від явки за викликом піддавати їх приводу в установленому законом порядку;

5) затримувати і тримати у спеціально відведених для цього приміщеннях:

— осіб, підозрюваних у вчиненні злочину, обвинувачених, які переховуються від дізнання, слідства чи суду, засуджених, які ухиляються від виконання кримінального покарання, — на строки і в порядку, що передбачені законом;

— осіб, щодо яких як запобіжний захід обрано взяття під варту, — на строк, встановлений органом попереднього розслідування, прокурором, судом, але не більше десяти діб;

— осіб, які вчинили адміністративні правопорушення, для складання протоколу або розгляду справи по суті, якщо ці питання не можуть бути вирішені на місці, — на строк до трьох годин, а у необхідних випадках для встановлення особи і з'ясування обставин правопорушення — до трьох діб з повідомленням про це письмово прокуророві протягом 24 годин з моменту затримання;

— неповнолітніх віком до 16 років, які залишилися без опікування, — на строк до передачі законним представникам або до влаштування у встановленому порядку, а неповнолітніх, які вчинили суспільно небезпечні діяння і не досягли віку, з якого настає кримінальна відповідальність, — до передачі їх законним представникам або направлення у приймальнико-розподільники, але не більш як на 8 годин;

6) проводити огляд осіб, зазначених у пункті 5 цієї статті, речей, що знаходяться при них, транспортних засобів і вилуча-

ти документи та предмети, що можуть бути речовими доказами або використані на шкоду їх здоров'ю;

7) складати протоколи про адміністративні правопорушення, проводити особистий огляд, огляд речей, вилучення речей і документів...;

9) проводити... обшуки, вилучення, допити та інші слідчі дії відповідно до кримінально-процесуального законодавства;

11) проводити фотографування, звукозапис, кіно- і відеозйомку, дактилоскопію осіб, які затримані за підозрою у вчиненні злочину або за бродяжництво, взяті під варту, звинувачуються у вчиненні злочину, а також осіб, підданих адміністративному арешту;

14) проводити огляд поклажі, багажу та огляд пасажирів цивільних повітряних, морських і річкових суден, засобів залізничного та автомобільного транспорту згідно з чинним законодавством;

15) входить безперешкодно у будь-який час доби:

б) ...на земельні ділянки, в жилі та інші приміщення громадян у разі переслідування злочинця або припинення злочину, що загрожує життю мешканців, а також при стихійному лихові та інших надзвичайних обставинах;

20) ...тимчасово обмежувати або забороняти доступ громадян на окремі ділянки місцевості чи об'єкти з метою забезпечення громадського порядку, громадської безпеки, охорони життя і здоров'я людей;

21) обмежувати або забороняти у випадках затримання злочинців, при аваріях, інших надзвичайних обставинах, що загрожують життю і здоров'ю людей, рух транспорту і пішоходів на окремих ділянках вулиць і автомобільних шляхів...;

30) зберігати, носити і застосовувати спеціальні засоби та зброю.

Якщо вас затримує міліція, ви маєте право:

- знати причину затримання;
- знати свої права (вам повинні їх пояснити), у тому числі право на зустріч із захисником до першого допиту;
- з моменту затримання ви маєте право захищати себе та користуватися допомогою адвоката;
- про ваше затримання має бути складено протокол, у якому обов'язково зазначається час затримання, мотиви затримання та ваші пояснення;
- при затриманні може бути проведений особистий огляд, який здійснює лише особа однієї з вами статі.

Ви можете бути викликані до правоохоронних органів на допит як свідок, потерпілий, підозрюваний або обвинувачений. Про те, як ви повинні поводитися в цих ситуаціях, ви дізнаєтеся на наступному уроці.

Отже, одну з найважливіших функцій держави — забезпечення правопорядку, захист прав і свобод громадян — виконують правоохоронні органи: міліція, Служба безпеки України, прокуратура та деякі інші.

Міліція є спеціальним озброєним загоном держави, що підтримує правопорядок, веде слідство, припиняє і попереджає злочини й правопорушення.

Прокуратура представляє інтереси держави в суді, здійснює нагляд за слідством і виконанням кримінального покарання, здійснює нагляд за дотриманням законів у всіх установах і організаціях, а також проводить слідство.

Якщо вас затримала міліція, ви повинні пам'ятати про свої права та можете вимагати, щоб їх не порушували.

Запам'ятайте: органи внутрішніх справ, міліція, Служба безпеки України, прокуратура, затримання.

Перевірте себе

1. Які правоохоронні органи ви знаєте?
2. Які функції виконують органи внутрішніх справ?
3. Які завдання виконує прокуратура України?
4. Висловіть свою думку щодо того, чому Службу безпеки України називають спеціальною службою.
5. Знайдіть повідомлення в засобах масової інформації, які розкривають діяльність правоохоронних органів України.
6. Чи має право міліція затримати людину? Поясніть, у яких випадках.
- 7*. Порівняйте відомі вам правоохоронні органи (їхні функції, структуру, порядок призначення чи обрання, форми діяльності й участі в правоохоронній діяльності). Для відповіді, крім тексту підручника, використовуйте додаткові джерела інформації (книжки, засоби масової інформації тощо).
- 8*. Використовуючи ваш життєвий досвід, спілкування з батьками та іншими дорослими людьми, повідомлення із засобів масової інформації, проаналізуйте, як змінюється роль різних правоохоронних органів.
- 9*. Висловіть свою точку зору щодо забезпечення законодавством України належного захисту громадянина, його прав.

§ 27. Якщо порушено кримінальну справу

Напевно, кожен із вас не один раз бачив по телебаченню або в кіно засідання суду. Вирок суду — закономірний фінал скоєного злочину. Проте для того щоб цей фінал настав, працюють правоохоронні органи, розслідують справу, шукають злочинця. Сьогодні ви дізнаєтесь про те, як це відбувається, які права мають особи, задіяні в цьому процесі. Основним нормативним актом, який регулює ці питання в Україні, є Кримінально-процесуальний кодекс України.

1. Порушення кримінальної справи та досудове слідство.

Обговоріть зазначені ситуації. Звідки правоохоронці можуть дізнатися про те, що стався злочин?

1. Патруль міліції на автомашині прямує вулицями селища й раптом бачить бійку. Утрутившись, правоохоронці затримують учасників бійки та виявляють на землі пораненого хлопця.

2. Повертаючись додому, ви бачите, як невідомі нападають на людину, відбирають портфель і мобільний телефон — ви дзвоните до міліції.

3. У газеті надруковано статтю, у якій посадовця місцевої адміністрації звинувачують у зловживанні владою.

4. Директор магазину надсилає до органів внутрішніх справ листа, яким повідомляє про те, що виявлено викрадення товарів.

У всіх цих випадках правоохоронні органи зобов'язані провести перевірку та порушити кримінальну справу. Порушивши справу, правоохоронці починають слідство. Його веде спеціальна людина — слідчий. Залежно від того, який злочин розслідують, слідство проводять співробітники органів внутрішніх справ, прокуратури, Служби безпеки України, податкової міліції. Усі злочини, скоєні неповнолітніми особами, розслідують слідчі міліції.

Пригадайте відомі вам детективи, фільми, телевізійні передачі та висловіть припущення, за допомогою яких дій слідчий може отримати відомості про злочин, особу, яка його скоїла, про обставини злочину.

Слідчий допитує свідків, потерпілих, а після виявлення — підозрюваних і обвинувачених. Як свідка можуть допитати будь-яку

особу, яка щось знає про злочин, про осіб, які до нього причетні, про обставини, які мають значення для розслідування. *Потерпілий* — та особа, якій злочином завдано шкоду: постраждало здоров'я, втрата певного майна тощо. *Підозрюваною* особа стає тоді, коли слідчий офіційно оголошує їй, у якому злочині її підозрюють, пізніше, коли, на думку слідчого, зібрано достатньо доказів скоєння злочину, людині пред'являють обвинувачення, вона стає *обвинуваченою*.

Слідчий збирає докази, не лише допитуючи різних осіб. Він може проводити *впізнання особи чи предмета* (коли свідкові або потерпілому пропонується впізнати певну особу чи річ серед декількох запропонованих), *відтворення обставин злочину* (підозрюваному пропонується показати, як він скоїв злочин безпосередньо на місці скоєння). У наш час більшість розслідувань супроводжується *експертизами* — дактилоскопічною (відбитки пальців), графологічною (дослідження почерку), балістичною (дослідження різноманітних обставин при використанні вогнепальної зброї), автотехнічною, бухгалтерською тощо. Іноді проводять *обшук*, але його проведення можливе тільки за рішенням суду. Існують й інші слідчі дії, за допомогою яких збирають інформацію та докази у справі.

Висловіть припущення, яка мета досудового слідства, що має встановити слідчий.

Необхідно зазначити, що метою слідчого є не пошук доказів вини конкретної підозрюваної особи, а встановлення всіх обставин злочину. Слідчий зобов'язаний брати до уваги всі обставини, у тому числі й ті, які заперечують вину підозрюваного, свідчать про його непричетність до злочину, пом'якшують його вину.

2. Учасники кримінального процесу.

Досудове слідство, а тим більше кримінальний процес у цілому — досить складна справа, у якій беруть участь чимало осіб. Основними учасниками процесу є підозрюваний (обвинувачений), потерпілий, свідки. Права та обов'язки учасників процесу суттєво відрізняються. Однією з основних відмінностей є різні права та обов'язки під час допиту. *Потерпілий* має право давати свідчення, якщо дає свідчення — зобов'язаний говорити правду. *Підозрюваний* чи *обвинувачений* мають право давати свідчення. Зверніть увагу — ці учасники процесу мають право давати свідчення, але не зобов'язані це робити. А от свідок зобов'язаний давати свідчення і зобов'язаний говорити правду, за відмову від дачі показань або

дачі неправдивих показань він навіть може бути притягнутий до кримінальної відповідальності.

Конституція України передбачає виняток із цього правила, який стосується всіх учасників процесу.

Ознайомтеся з витягом із Конституції України та визначте, у якому випадку учасник процесу має право ухилитися від дачі показань. Висловіть свою думку, чи відповідає ця норма Конституції нормам моралі.

Конституція України

Стаття 63. Особа не несе відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом.

Учасники процесу мають й інші права. Підозрюваний чи обвинувачений мають право знати, у чому вони підозрюються або обвинувачуються, захищати себе, користуватися допомогою захисника. При цьому підозрюваному або обвинуваченому надано право на побачення з адвокатом до першого допиту, надалі кількість і тривалість зустрічей з адвокатом (один на один) не обмежується. При допиті затриманого, заарештованого, підозрюваного, обвинуваченого неповнолітнього обов'язково повинен бути присутнім адвокат. Інтереси потерпілого також може захищати представник (для неповнолітнього законним представником є батьки). І потерпілий, і підозрюваний (обвинувачений) можуть подавати певні клопотання (щодо проведення експертиз, допиту певних осіб, зашту певних документів чи відомостей тощо), після закінчення досудового слідства вони можуть ознайомитися з матеріалами справи, що має забезпечити їм можливість захисту своїх прав під час судового слухання.

В учасників процесу є і певні обов'язки. Одним з основних є обов'язок з'являтися за викликом слідчого або суду. Якщо учасник процесу ухиляється від явки за викликом, він може бути підданий приводу, тобто органи внутрішніх справ доставлять учасника процесу навіть, якщо буде потрібно, із застосуванням сили.

3. Презумпція невинуватості.

Конституція України передбачає дуже важливий принцип, який захищає інтереси людини, яку підозрюють у скоєнні злочину. Цей принцип має назву *презумпція невинуватості*.

Ознайомтеся з витягом із Конституції України, у якому сформульовано принцип презумпції невинуватості, та визначте його сутність і складові. Висловіть свою думку щодо необхідності встановлення цього принципу.

Конституція України

Стаття 62. Особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки їй вини не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду.

Ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину.

Обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на приниженнях. Усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь.

Отже, презумпція невинуватості має декілька складових. З одного боку, жодна особа не може бути визнана винуватцем злочину до того, як про це буде винесено вирок суду, — навіть якщо особу затримують на місці злочину. З іншого боку, презумпція невинуватості полягає в тому, що людина в жодному разі не зобов'язана доводити свою непричетність до злочину, свою невинуватість. Доведення вини належить стороні звинувачення. Звичайно, підозрюваний чи обвинувачений можуть самі повідомити про факти, які його виправдовують, свідчать про його непричетність до звинувачення, але це його право, а не обов'язок.

4. Як розглядають кримінальну справу в суді.

Коли слідчий завершує розслідування справи, він підсумовує всю отриману інформацію. Якщо слідчий переконаний у тому, що винний установлений і доказів його вини достатньо, він складає обвинувачувальний висновок і направляє його прокуророві для затвердження. Після затвердження прокурором цей висновок надходить до суду. Настає час судового розгляду. У судовому процесі беруть участь чимало людей. Обвинувачений під час суду має статус підсудного. У процесі беруть участь захисник підсудного, потерпілий, іноді його представник. Від імені держави звинувачення висуває, обґрунтовує та підтримує прокурор — державний обвинувачувач. Саме між державним звинуваченням і

Судове засідання

захистом іде своєрідне «змагання» — чні докази, аргументи будуть визнані судом більш переконливими.

Головна дійова особа на суді, звичайно, суддя або декілька суддів (залежно від того, у якому суді та яка саме розглядається справа). Суддя керує засіданням, надає слово учасникам. Суддя має спеціальний знак і форму одягу — мантію, його місце в залі засідань — під гербом України. Усе, що відбувається під час засідання, фіксує секретар судового засідання. Усі присутні зобов'язані поважати суд. До суду всі учасники процесу звертаються стоячи, так само стоячи всі присутні зустрічають суддю, а також вислуховують вирок.

Суд починається з *підготовчої частини*, під час якої перевіряють явку учасників процесу, роз'яснюють їхні права, оголошують склад суду. Після цього починається *судове слідство*, під час якого суд досліджує наявні в справі докази. Підсудний (якщо він бажає), потерпілий, свідки розповідають усе, що їм відомо по справі, їм ставлять запитання інші учасники процесу та суддя, розглядаються інші наявні в справі докази.

Після закінчення судового слідства суд переходить до *судових дебатів*. Під час дебатів із промовами виступають державний обвинувачувач і захисники, потім надається останнє слово підсудному. При цьому обмежувати час виступів у дебатах, а також останнє слово підсудного не дозволено.

Одразу після останнього слова підсудного суд іде до нарадчої кімнати, де виносить вирок. Завершивши роботу в нарадчій кімнаті, суд (або суддя) повертається до залу засідання та оголошує вирок. Вирок може бути обвинувачувальним (якщо, на думку суду, подані докази повністю доводять скоєння злочину підсудним) або виправдовувальним.

**ЦЕ
цікаво**

У різні історичні епохи закон по-різному ставився до свідчень і зізнань учасників кримінального процесу.

У середньовіччі в ряді країн важливим свідченням винуватості підозрюваної особи вважали результат перевірки вогнем. Руку підозрюваного тримали над вогнем; залежно від наявності та ступеня отриманих опіків робили висновок щодо його вини.

Наприкінці 30-х років ХХ ст. в Радянському Союзі набула поширення теорія, за якою визнання підозрюваного вважалося «царицею доказів», набагато важливішим, аніж будь-які інші докази. Саме тому слідчі застосовували різні засоби, щоб будь-якою ціною отримати зізнання.

Однак із винесенням вироку кримінальний процес не завжди завершується. Сторони процесу, якщо вони не погоджуються з вироком, мають право подати апеляцію. Апеляція подається до того суду, де розглядалася справа, а сам вже цей суд передає апеляцію до вищестоящего суду. Якщо на вирок суду подано апеляцію, вирок не набирає чинності до її розгляду. Крім того, є також право на касаційне оскарження, однак подання касації не призупиняє виконання вироку. При цьому важливо пам'ятати, що закон обмежує строк для подання апеляції та касації.

Для забезпечення прав і свобод людини при розгляді кримінальної справи повинен бути суворо дотриманий установленний законом порядок її розгляду. Цей порядок визначений Кримінально-процесуальним кодексом України. Початком кримінального процесу є порушення кримінальної справи. Воно відбувається на підставі повідомлень громадян, посадових осіб, засобів масової інформації про скоєння злочину або при безпосередньому виявленні правопорушення правоохоронними органами. Після порушення справи відбувається досудове слідство, під час якого проводиться встановлення обставин злочину, пошук злочинця. Завершальною стадією процесу є судовий розгляд справи, який завершується винесенням вироку. Під час усього процесу повинен бути дотриманим принцип презумпції невинуватості.

Запам'ятайте: досудове слідство, судовий розгляд, презумпція невинуватості.

Перевірте себе

1. Які стадії кримінального процесу вам відомі?
2. У чому полягає принцип презумпції невинуватості?
3. Назвіть учасників кримінального процесу.
4. Які стадії судового розгляду існують?
5. Порівняйте права та обов'язки різних учасників кримінального процесу.
- 6*. Висловіть свою думку щодо того, як принцип презумпції невинуватості забезпечує повагу до прав людини.
- 7*. Оцініть, якою мірою норми кримінально-процесуального законодавства відповідають нормам моралі. Наведіть приклади їх взаємної підтримки та зближення і, навпаки, протистояння.
- 8*. Змігуйте в класі судове засідання з розгляду уявної кримінальної справи.

Підсумкові запитання та завдання до 6 розділу

1. Пригадайте, що означають поняття:
  - злочин;
  - співучасть;
  - кримінальна відповідальність.
- 2*. Порівняйте:
  - злочин та адміністративне правопорушення;
  - адміністративне стягнення та кримінальне покарання;
  - завдання міліції та Служби безпеки України.
3. Які елементи містить склад злочину (правопорушення)?
4. Які особливості притягнення до кримінальної відповідальності неповнолітніх?
- 5*. Висловіть свою думку, чи достатньою мірою в законодавстві України забезпечено гуманний підхід до покарання правопорушників.
6. Які правоохоронні органи існують в Україні та які функції вони виконують?
7. Поясніть принцип презумпції невинуватості.
8. Які способи збору інформації, доказів застосовують під час проведення досудового слідства?
9. Як відбувається судовий процес у кримінальних справах?

Із запропонованих варіантів відповідей оберіть один правильний (1–7).

1. Укажіть, з якого віку можливе притягнення особи до адміністративної відповідальності
  - А з 14 років
  - Б з 15 років
  - В з 16 років
  - Г з 18 років
2. Визначте, у якому випадку скоєно злочин
  - А 19-річний слюсар запізнився на роботу без поважних причин, унаслідок чого підприємству завдано великих збитків
  - Б 17-річний водій мопеда перевищив швидкість, унаслідок чого сталася дорожньо-транспортна пригода та загинула людина
  - В 16-річна дівчина перейшла дорогу на червоне світло світлофора
  - Г 13-річний хлопець свідомо пошкодив дорогу автомашину сусіда
3. У вас виник конфлікт із співробітниками міліції. Ви вважаєте, що вас було незаконно затримано, при цьому до вас безпідставно застосовано силу. Для захисту своїх прав вам доцільно звернутися до
  - А суду
  - Б адвокатури
  - В прокуратури
  - Г місцевої державної адміністрації

4. У якому із зазначених випадків особа має право відмовитися давати свідчення в кримінальній справі
- А вчитель щодо дій свого учня
  - Б офіцер щодо подій, які сталися під час виконання ним службових обов'язків
  - В син щодо дій свого батька
  - Г міліціонер щодо обставин затримання злочинця
5. Яке покарання є кримінальним
- А громадські роботи
  - Б попередження
  - В догана
  - Г позбавлення водійських прав
6. На який максимальний строк може бути затримано особу, яка скоїла адміністративне правопорушення для встановлення особи та складання протоколу
- А 1 годину
  - Б 3 години
  - В 24 години
  - Г 72 години
  - Д 15 діб
7. Визначте, яке із зазначених адміністративних стягнень може бути накладено тільки судом
- А штраф
  - Б попередження
  - В адміністративний арешт
  - Г позбавлення спеціального права
  - Д оплатне вилучення предмета правопорушення
8. Установіть відповідність кожного з учасників злочину з видом співучасті в злочині

Громадяни П., Ж., Ю., Т. уночі зламали замки ювелірного магазину та пограбували його. При цьому П. заздалегідь провів розвідку, з'ясував систему охорони, визначив дії кожного з учасників злочину, а також виділив кошти для придбання необхідного спорядження, але не брав безпосередньої участі в пограбуванні. Т. умовив Ж. надати для здійснення злочину його автомобіль, а також залучив свого друга Ю. до скоєння злочину. Ж. на власному автомобілі доставив Ю. до магазину та чекав його із коштовностями в машині. Ю. безпосередньо здійснив проникнення в магазин та виніс цінності.

1 пособник	А Ж.
2 виконавець	Б П.
3 підбурювач	В Т.
4 організатор	Г Ю.

7 РОЗДІЛ

Твоя подорож у світ юридичних професій

§ 28. Світ юридичних професій

У попередніх розділах підручника неодноразово йшлося про представників різних юридичних професій. Чим же вони займаються, як отримати юридичну освіту та професію?

Пригадайте, про які спеціальності правознавців йшлося в попередніх параграфах, про які юридичні професії ви чули раніше.

1. Юристи на службі держави.

Право створюється органами держави, і тому не дивно, що чимало юридичних спеціальностей пов'язано з державною службою. Ми вже згадували про юристів-правоохоронців. Саме люди з юридичною спеціальністю становлять більшість тих, хто працює в міліції, Службі безпеки України, прокуратурі України. Однак у складі правоохоронних органів юристи займаються різною роботою. **Слідчі** проводять досудове розслідування кримінальної справи, збирають інформацію про скошений злочин, установлюють винуватця злочину. Вони, подібно до Шерлока Холмса та комісара Мегре, відомих вам із літературних творів, намагаються розібратися в найзаплутаніших злочинах. Слідчий проводить допити, очні ставки, вивчає документи. При потребі він із дозволу суду проводить обшук в помешканні підозрюваного, на місці його роботи тощо. Слідчі шукають і аналізують докази злочину, намагаються визначити, хто його скоїв. У роботі слідчим допомагають **експерти-криміналісти**. Нині під час розслідування злочинів при потребі може бути проведено десятки різноманітних експертиз. Експерти — спеціалісти різних галузей науки, досліджують відбитки пальців, сліди гальмування автомобіля, пошкоджені відмичкою чи сокирою двері, кулі та гільзи, знайдені на місці злочину. Предметом їхнього дослідження можуть бути записки чи документи (дослідження почерку), бухгалтерські документи тощо.

Важливу роль у роботі міліції та інших правоохоронних органів відіграють **оперативні працівники**. Саме вони безпосередньо

розинуюють злочинців, затримують їх. Робота цих фахівців не дуже помітна, вони не мають права «афшувати» її, але вона надзвичайно важлива. Оперативним працівникам часом доводиться йти в саме «пекло», вони іноді потрапляють під кулі чи ножі злочинців. Якщо вам доводилося дивитися відомий фільм «Місце зустрічі змінити не можна», то його герої — співробітники кримінального розшуку Жеглов і Шаранов — оперативники. Ця робота досить небезпечна, а від її успіху залежить безпека нашого існування.

Юридичну освіту мають і *працівники прокуратури*. На них покладено розслідування найтяжчих злочинів. Водночас інші співробітники прокуратури наглядають за тим, як провадять досудове слідство слідчі всіх правоохоронних органів. Саме на прокуратуру покладено контроль за правомірністю дії правоохоронців. Отже, якщо ви вважаєте, що ваші права порушені співробітниками міліції, доцільно звертатися за допомогою саме до прокуратури. А коли досудове слідство закінчено, співробітники прокуратури виконують роль державних обвинувачувачів в суді при слуханні кримінальних справ. Важливим завданням юристів, які працюють у прокуратурі, є також нагляд за дотриманням прав людини в усіх організаціях, установах, на підприємствах. Вони мають право прийти та перевірити дотримання прав людини в школі та на заводі, в органі державної влади чи у військовій частині.

Суддя також повинен мати юридичну освіту. Він розглядає справи не лише кримінальні, а й цивільні, сімейні, трудові. При розгляді справи суддя повинен бути неупередженим, підкорятися тільки закону. Він приймає рішення від імені законів України. Їм падаються гарантії та пільги, гарантовано недоторканність — може бути заарештований лише за згодою Верховної Ради України, до якої повинен звернутися з обґрунтованим поданням Генеральний прокурор України. Водночас до судді висуваються високі вимоги щодо його професійної підготовки, знань і моральних якостей.

Важливі функції покладено й на *нотаріусів*. Ці посадовці завіряють копії важливих документів, засвідчують заповіти, довіреності тощо. Нотаріус повинен бути дуже відповідальним, іноді навіть прискіпливим. Від того, як він виконає свої обов'язки, часом залежить добробут людей. Засвідчуючи документи, нотаріус повинен перевірити їх відповідність до вимог закону, пояснити, чи розуміє особа зміст документів, які підписує, і розтлумачити їхній зміст. Якщо в нього виникає сумнів щодо законності документа або в тому, що він підписаний за власною волею, нотаріус має право і навіть зобов'язаний відмовити в його засвідченні. Нині існують як державні нотаріальні контори, так і приватні нотаріуси. Їхні права,

функції та обов'язки здебільшого збігаються. Будь-який нотаріус — державний чи приватний — уповноважений державою на виконання своїх важливих обов'язків. Саме до нотаріуса вам доведеться звертатися, щоб посвідчити довіреність чи заповіт, вирішити питання спадщини. Він засвідчує підпис громадян на важливих заявах (наприклад, для отримання проїзного документа дитини для виїзду за кордон) та копії документів (наприклад, свідоцтва про отримання базової середньої освіти).

*Середньовічний
нотаріус*

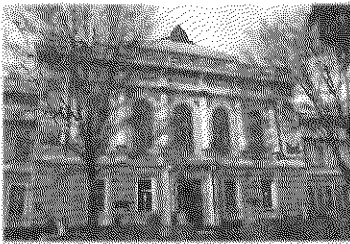
Чимало юристів працює в державних адміністраціях, у податкових адміністраціях і багатьох інших державних органах і структурах. Кожен із них має свої особливі обов'язки та функції, спеціалізується в певній галузі права, але всі вони мають юридичну освіту.

2. Юристи на недержавній службі.

Правознавці працюють не лише на державних, а й у приватних організаціях і структурах. Найвідомішою юридичною спеціальністю є робота адвоката. В Україні створено систему адвокатури. **Адвокатура — добровільне недержавне професійне об'єднання, яке забезпечує захист законних прав та інтересів людей, організацій і надає їм юридичну допомогу.** Саме до адвоката люди звертаються, коли необхідно допомогти скласти заяву, договір, інший юридичний документ. Дуже важливим завданням адвоката є захист людей у разі кримінального переслідування — як під час досудового слідства, так і в суді. У деяких випадках, зокрема, коли підозрюваний, обвинувачений, підсудний є неповнолітнім або якщо йому загрожує довічне позбавлення волі, участь адвоката — захисника в розгляді справи — є обов'язковою. Право на захист — конституційна норма. Якщо в громадянина немає коштів на оплату праці адвоката, держава гарантує йому надання захисника, роботу якого буде оплачувати держава.

Суддя

Національна юридична академія імені Ярослава Мудрого (м. Харків)

договорів і з іншими організаціями, і з власними працівниками. Існують також суперечки, у яких юрист — представник фірми — повинен відстоювати інтереси своєї організації. Таких працівників, як правило, називають юридичними консультантами — **юрисконсультами**. Ця робота досить специфічна, адже юрист повинен не лише добре знати право, а й розумітися на тому бізнесі, у тій справі, якою займається фірма.

Обговоріть і висловіть свою думку щодо того, які вимоги існують до професії юриста, яким він має бути.

3. Як стати юристом.

Щоб оволодіти однією з юридичних професій, насамперед потрібно отримати відповідну освіту. Перші кроки до оволодіння таємницями юридичної науки ви зробили на уроках правознавства. Попереду — продовження вивчення правознавства в старшій школі.

Однак справжнім професійним юристом можна стати, лише отримавши вищу юридичну освіту. В Україні сьогодні існує чимало вищих навчальних закладів, які готують юристів.

Ось деякі з них, найвідоміші та найавторитетніші:

- Національна юридична академія імені Ярослава Мудрого (м. Харків);
- юридичний факультет Національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ);
- Національна юридична академія (м. Одеса);
- юридичний факультет Львівського національного університету імені І. Франка (м. Львів);
- юридичний факультет Національного університету «Києво-Могилянська академія» (м. Київ).

Національний університет імені Тараса Шевченка (м. Київ)

Якщо ви бажаєте стати правоохоронцем, вам потрібно обрати шлях до навчальних закладів Міністерства внутрішніх справ, Служби безпеки України:

- Національна академія Служби безпеки України (м. Київ);

- Національний університет внутрішніх справ (м. Київ)
- Університет внутрішніх справ (м. Харків)
- Університет внутрішніх справ (м. Луганськ)
- Академія податкової служби (м. Ірпінь, Київська область)

Завершивши навчання у вищому навчальному закладі відповідного профілю та отримавши відповідну вищу освіту, ви можете розпочати шлях до вершин професійної майстерності.

4. Коли ви звертаєтесь до правника.

У житті кожної людини може настати час, коли йому доведеться звернутися до професіонала — юриста. Завернувшись історично знайомство з правом, ви повинні зрозуміти, коли доцільно звертатися до юриста, який професіонал, якої спеціальності (адвокат, нотаріус, мільйонер, суддя тощо) зможе вам допомогти в цій чи іншій ситуації:

Обговоріть ситуації та визначте, чи є потреба в зверненні до юристів або юридичних установ і яких саме.

1. 17-річний хлопець після закінчення школи вступив на роботу у фірму. Через три місяці директор повідомив, що його звільнено. Хлопець вважає своє звільнення неправомірним.

2. На 16-річну дівчину пізно ввечері було скоєно напад грубою молодиків. Під час нападу їй було завдано тяжких тілесних ушкоджень.

3. Жінка похилого віку вирішила скласти заповіт щодо майна, заповівши його своїм онукам.

4. 15-річного хлопця, учня 10-го класу, директор ліцею повідомив про те, що його виключено зі школи за погану поведінку та низькі успіхи в навчанні.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Адвокатура — добровільне недержавне професійне об'єднання, яке забезпечує захист законних прав і інтересів людей, організацій та надає їм юридичну допомогу.

Аліменти — кошти, які зобов'язані сплачувати члени сім'ї на утримання своїх непрацездатних родичів (дітей, батьків тощо).

Апатрид — особа, яка не належить до громадянства жодної держави.

Біпатрид — особа, яка належить до громадянства більш ніж однієї держави.

Галузь права — сукупність норм права, що регулюють певну сферу суспільних відносин за допомогою визначеного методу правового регулювання.

Громадянство — це юридично визначений, стійкий, не обмежений у просторі правовий зв'язок між особою і певною державою, що визначає їхні взаємні права та обов'язки.

Дитина — фізична особа, яка не досягла 18 років.

Дієздатність — можливість своїми діями набувати юридичних прав і обов'язків, самостійно нести юридичну відповідальність.

Закон — нормативно-правовий акт, який має вищу юридичну силу, приймається законодавчим органом держави або референдумом у особливому порядку та регулює найважливіші суспільні відносини шляхом установлення загальнообов'язкових правил поведінки та відповідальності за порушення цих правил.

Законодавча ініціатива — пропозиція прийняти закон або внести до нього зміни, що виходить від осіб чи установ, яким Конституцією України надано таке право.

Законодавчий процес — процедура розроблення і прийняття законів, передбачена Конституцією України.

Завоїт — особисте розпорядження фізичної особи на випадок своєї смерті.

Злочин — протиправне діяння (дія чи бездіяльність), передбачене Кримінальним кодексом України та скоєне особою, яка може нести кримінальну відповідальність.

Конституція — Основний Закон, який установляє загальні засади суспільства й державного устрою та має найвищу юридичну силу.

Конфіскація — безоплатне вилучення власності особи державою за рішенням суду.

Міліція — адміністративно-виконавчий озброєний орган держави, що охороняє і захищає громадян, організації й установи, їх майно, законні права й інтереси.

Мораль — система уявлень, які складаються в суспільстві на основі добра і зла, хорошого і поганого, яку сприймає більшість членів суспільства.

Об'єкт злочину — те, проти чого скоюється злочин.

Підзаконний нормативно-правовий акт — акт, який приймається найвищим державним органом на основі Конституції і законів України та спрямований на їх реалізацію.

Підприємництво — самостійна систематична на власний ризик діяльність із метою отримання прибутку й досягнення соціально-корисних результатів.

Права людини — це можливості людини існувати й розвиватися як особистість, задовольняти свої потреби, здебільшого закріплені законодавством.

Правила — це норми суспільного життя, які визначають дії людей, організацій, колективів у певних життєвих ситуаціях.

Право об'єктивне — система загальнообов'язкових, формально визначених норм, правил поведінки, що встановлюються і підтримуються державою та регулюють важливі суспільні відносини.

Право суб'єктивне — можливість особи задовольняти свої потреби законним шляхом.

Правовідносини — відносини, які регулюють норми права.

Правоздатність — можливість особи мати юридичні права й обов'язки.

Правопорушення — це винна дія або бездіяльність особи, яка порушує встановлені норми права, завдає шкоди і тягне за собою юридичну відповідальність.

Правопорушник — особа, яка вчинила правопорушення у вчині, коли вона може бути притягнута до юридичної відповідальності.

Приватизація — процес переходу державної власності в приватну.

Референдум — прийняття рішень із найважливіших питань життя держави або окремої території шляхом голосування громадян.

Служба безпеки України (СБУ) — державний правоохоронний орган спеціального призначення, який забезпечує державну безпеку України.

Соціальні норми — норми, які регулюють відносини в людському суспільстві.

Співучасть — скоєння умисного злочину спільно кількома особами.

Суб'єкт злочину — особа, яка сама або разом зі спільниками скоїла злочин.

Суб'єктивна сторона злочину — ставлення злочинця до скоєного.

Трудовий договір — угода між власником підприємства або уповноваженою ним особою та працівником, якою визначаються трудові обов'язки працівника, а власник чи уповноважена ним особа зобов'язується виплачувати працівникові заробітну плату.

Шлюб — це сімейний союз чоловіка і жінки, зареєстрований у державному органі реєстрації актів цивільного стану.

Юридична відповідальність — обмеження, які накладаються на особу в разі скоєння нею правопорушення, відповідно до норм законодавства.

ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК

	Номери параграфів
Адвокатура	28
Адміністративна відповідальність	23
Адміністративні стягнення	23
Аліменти	18
Альтернативна (невійськова) служба	9
Верховенство права	11
Види прав людини	7
Види правил	1
Види правопорушень	4
Види юридичної відповідальності	5
Виконавець злочину	24
Виконавча влада	6
Вища	4
Вишравні роботи	25
Виробник	16
Відстрочка від призову на військову службу	9
Військовий обов'язок	9
Власність	12
Володіння	12
Галузь права	2
Громадські організації	11
Громадські роботи	25
Громадянство	8
Демократія	11
Державні символи України	9
Дієздатність	2, 12
Довічне позбавлення волі	25
Допит	26, 27
Досудове слідство	27
Європейський Суд з прав людини	7
Закон	3
Законодавча влада	6
Законодавча ініціатива	3

	Номери параграфів
Законодавчий процес	3
Заповіт	15
Звільнення	21
Злочин	4, 24
Злочинна недбалість	24
Злочинна самовпевненість	24
Знахідка	12
Конституція	6
Конфіскація	12, 25
Користування	12
Крайня необхідність	5
Кримінальна відповідальність	25
Ліцензія на провадження освітньої діяльності	10
Міліція	26
Мораль	1
Необхідна оборона	5
Неосудність	5
Нотаріус	28
Об'єкт злочину	24
Об'єктивна сторона злочину	24
Обвинувачений	27
Обмеження волі	25
Обов'язки батьків щодо дітей	18
Обов'язки громадян України	9
Обов'язкова частка спадщини	15
Обставини, що виключають юридичну відповідальність	5
Опіка	19
Організатор злочину	24
Організація Об'єднаних Націй	7
Особисті немайнові права	14
Патронаж	19
Підзаконний нормативно-правовий акт	3

	Номери параграфів
Підозрюваний	27
Підприємництво	20
Підстави набуття громадянства України	8
Піклування	19
Плюралізм	11
Податки	9
Поділ державної влади	6
Позбавлення батьківських прав	19
Позовна заява	14
Покарання	25
Пособник злочину	24
Потерпілий	27
Права людини	7
Права та обов'язки учасників навчального процесу	10
Правила	1
Право	1,2
Право «вето»	3
Правовідносини	2
Правоздатність	2, 12
Правомірна поведінка	4
Правоохоронні органи України	26
Правопорушення	4
Правопорушник	4
Презумпція невинуватості	27
Приватизація	12
Причини правопорушень	4
Прогул	21
Продавець	16
Прокуратура	26
Проступок	4
Резюме	20
Референдум	11
Розпорядження	12
Самоврядування	11
Свідок	27
Сім'я	17
Скарб	12

	Номери параграфів
Склад злочину	24
Служба безпеки України	26
Спадкоємність	15
Спадщина	15
Співучасть	24
Споживач	16
Статут навчального закладу	11
Суб'єкт злочину	24
Суб'єктива сторона злочину	24
Судова влада	6
Трудовий договір	21
Умови трудового договору	21
Усмиовлення	19
Фізичний чи психічний примус	5
Фізичні особи	2
Форми власності	12
Форми народовладдя (демократії)	11
Цивільно-правова відповідальність	14
Цивільно-правові договори	13
Черги спадкування	15
Школа	4
Шлюб	17
Шлюбний договір	17
Штраф	23, 25
Юридична відповідальність	5
Юридична сила правових актів	3
Юридичні особи	2

ПОКАЖЧИК НОРМАТИВНИХ АКТИВ

	Номери параграфів
Конституція України	6, 9
Декларація прав дитини	7
Загальна декларація прав людини	7
Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок	7
Міжнародний пакт про громадянські та політичні права	7
Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права	7
Конвенція про політичні права жінок	7
Конвенція про права дитини	7
Конвенція проти катувань та інших нелюдських або принижуючих гідність видів поводження	7
Конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації	7
Кодекс законів про працю	20, 21, 22
Кодекс України про адміністративні правопорушення	23
Кримінальний кодекс	24, 25
Сімейний кодекс	17, 18, 19
Цивільний кодекс України	12, 13, 14, 15
Закон України «Про вищу освіту»	10
Закон України «Про військовий обов'язок та військову службу»	9
Закон України «Про громадянство»	8
Закон України «Про дитячі та молодіжні громадські організації»	11
Закон України «Про дошкільну освіту»	10
Закон України «Про загальну середню освіту»	10
Закон України «Про захист прав споживачів»	16
Закон України «Про міліцію»	26
Закон України «Про невійськову (альтернативну) службу»	9
Закон України «Про освіту»	10
Закон України «Про охорону дитинства»	7
Закон України «Про позашкільну освіту»	10
Закон України «Про професійно-технічну освіту»	10
Закон України «Про Службу безпеки України»	26